

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τμήμα
Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Σε συνεργασία με το
Δίκτυο
για την Ιστορία της Υγείας

και το

Ιστορικό Αρχείο
του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΗΜΕΡΙΔΑ

*Ίατρική θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος,
ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς.*

Ὅψεις της Ιατρικής στο Βυζάντιο

Πρακτικά

Επιμέλεια

Κατερίνα Νικολάου – Κατερίνα Γαρδίκια

Αθήνα 2021

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εικόνα εξωφύλλου

Μικρογραφία από το χειρόγραφο του Διοσκουρίδη της Βιέννης, *Der Wiener Dioskurides, Codex medicus Graecus 1 der Österreichischen Nationalbibliothek*, φ. 3ν.

Εικονίζονται οι επτά ιατροί, από πάνω αριστερά και δεξιόστροφα: Κρατεύας, Γαληνός, Διοσκουρίδης, Νίκανδρος, Ρούφος, Ανδρέας, Απολλώνιος.

Copyright © 2021 Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

e-book, σειρά: e-ιστορήματα 2

ISBN: 978-960-466-241-8

e-ιστορήματα 2

**Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Ιστορίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών**

Σε συνεργασία με το Δίκτυο για την Ιστορία της Υγείας
και
το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΗΜΕΡΙΔΑ

*Ίατρικὴ θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος,
ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς.
Ὅψεις τῆς ἱατρικῆς στο Βυζάντιο*

(14 Δεκεμβρίου 2018, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιμέλεια
Κατερίνα Νικολάου – Κατερίνα Γαρδίκια

Αθήνα 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	7
ΗΛΙΑΣ ΑΠ. ΒΑΛΙΑΚΟΣ Ασθένειες και παθήσεις στο <i>Δυναμερόν</i> του Νικολάου Μυρεψού κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή	9
ΜΑΡΑ ΒΕΡΥΚΟΚΟΥ Τα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία της Ύστερης Αρχαιότητας από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη	29
ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Διατροφικές συνήθειες και υγεία: Παρατηρήσεις για τη διατροφή με ζωικά λίπη στις βυζαντινές διαιτητικές πραγματείες (7ος-12ος αι.)	41
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ Αναφορές στην ιατρική στο ελληνικό αλχημικό Corpus	69
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Περί ατεκνίας, τοκετών, μαιών και ιατρών στο Βυζάντιο	89
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΑΜΗΣ Τα λοιμώδη νοσήματα στη βυζαντινή Μεσόγειο	107
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ	135

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στις 14 Δεκεμβρίου 2018 το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και το Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με το Δίκτυο για την Ιστορία της Υγείας διοργάνωσαν ημερίδα με θέμα «*Ιατρική θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος, ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς**: Ὅψεις της Ιατρικής στο Βυζάντιο». Σε αυτήν συμμετείχαν δεκαέξι ερευνητές και ερευνήτριες, και οι ανακοινώσεις τους διαρθρώνονταν σε τρεις θεματικές ενότητες: «Το βλέμμα πάνω στο σώμα»· «Ασθένεια και υγεία»· «Θεσμοί και άσκηση της ιατρικής».

Ταυτόχρονα στο Μουσείο Μπενάκη παρουσιάστηκε έκθεση με θέμα «Θεραπεύοντας το σώμα: ιατρικά εργαλεία και πρακτικές ίασης από την ύστερη αρχαιότητα ως τον μεσαίωνα». Η έκθεση υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «End of Year Appeal 2017 του Τμήματος Ανάπτυξης και Πόρων του Μουσείου Μπενάκη».

Στις σελίδες που ακολουθούν συγκεντρώνονται όσες εισηγήσεις μάς κατατέθηκαν στη συνέχεια της ημερίδας. Η δημοσίευσή τους στην ηλεκτρονική εκδοτική σειρά *e-ιστορήματα* του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας αποσκοπεί στον περαιτέρω εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας για την ιστορία της υγείας και της ιατρικής κατά τους βυζαντινούς αιώνες. Τα έξι άρθρα, τα οποία δημοσιεύονται εδώ, καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεματολογίας, που εκτείνεται από την εξέταση της κειμενικής παράδοσης και κληρονομιάς έως την υλικότητα του πάσχοντος σώματος, ενώ χρονικά αναπτύσσονται από την ύστερη αρχαιότητα έως την παλαιολόγια εποχή.

ΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΡΙΕΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Κατερίνα Νικολάου

Κατερίνα Γαρδίκια

* Θεοδώρητος Κύρου, *Ελληνικών θεραπευτική παθημάτων*, έκδ. CL. SCHOLTEN, *Theodoret: De Graecarum affectionum curatione – Heilung der griechischen Krankheiten*, Leiden – Boston 2015, 140.

ΗΛΙΑΣ ΑΠ. ΒΑΛΙΑΚΟΣ

Ασθένειες και παθήσεις στο *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή

Το *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού είναι ένα έργο ιατροφαρμακευτικής της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η μεταγραφή ξεκίνησε πριν από περίπου δέκα χρόνια. Τώρα, με την ολοκλήρωση της κριτικής έκδοσης του *Δυναμερού* του Νικολάου Μυρεψού, που είναι πλέον διαθέσιμο στο διαδίκτυο¹, η περαιτέρω έρευνα μπορεί να προχωρήσει. Το κείμενο έχει ερευνηθεί ως τώρα μόνο κατά το ένα πέμπτο και μόνο στους τομείς της ιστορίας, της ιατρικής, της βοτανικής και της φαρμακοποιίας, στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου που εκπονήθηκε στο Εργαστήριο Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας².

Το όνομα του Νικολάου Μυρεψού αποτελεί μια συμβατική αναφορά ενός ιστορικά άγνωστου συγγραφέα, που έγραψε το μεγαλειώδες και εκτενές σύγγραμμα με τον επίσης συμβατικό τίτλο *Δυναμερόν*. Μολονότι μας παραδίδονται αμφότερα, πέραν πάσης αμφισβήτησης, στον κώδικα 2243 των Παρισίων, του πρώτου μισού του 14ου αι., εντούτοις ένα προγενέστερο χειρόγραφο του δεύτερου μισού του 13ου αι. δεν αναγράφει το όνομα ούτε τον τίτλο του έργου. Μόνο συμπληρωματικά, από άλλο μεταγενέστερο χέρι, έχει προστεθεί στο περιθώριο, *Νικολάου τοῦ Μυρεψοῦ*³. Επίσης, δεν επιβεβαιώνεται από τους χειρόγραφους κώδικες που περιέχουν το έργο η ως τώρα επικρατούσα άποψη, ότι ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Βατάτζη, ο αρχίατρος και τιμώμενος με τον τίτλο του ακτουαρί-

1. I. VALIAKOS, *Das Dynameron des Nikolaos Myrepsos: Erstedition*, Heidelberg 2019, και <http://books.ub.uni-heidelberg.de/propylaeum/catalog/book/455> (ημερομηνία ανάκτησης 24.09.2020).

2. <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/35195#page/1/mode/2up> (ημερομηνία ανάκτησης 24.09.2020).

3. Par. gr. 2237, f. 23r.

ου, Νικόλαος⁴, είναι ο συντάκτης του εν λόγω κειμένου. Έτσι το πρόσωπο που βρίσκεται πίσω από το όνομα *Μυρεψός* δεν παραδίδεται. Ωστόσο αποδεχόμαστε συμβατικά, τόσο το όνομα του Νικολάου Μυρεψού ως συντάκτη του ιατροφαρμακευτικού κειμένου, όσο και τον τίτλο *Δυναμερόν*. Το έργο γνώρισε τεράστια απήχηση στη Δυτική Ευρώπη και οι ιατροφαρμακευτικές συνταγές αναγράφονται σε όλα τα φαρμακευτικά εγχειρίδια των επίσημων φαρμακοποιών της Ευρώπης⁵. Η απήχηση του μάλιστα ήταν τέτοια που μέχρι και τα μέσα του 18ου αι. δεν παραλείπονται οι παραπομπές στον Νικόλαο Μυρεψό⁶.

Το έργο είναι ένα ιατροφαρμακευτικό σύγγραμμα που χωρίζεται σε 24 ενότητες, όσα και τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Κάθε ενότητα περιέχει κεφάλαια τα οποία αρχίζουν και αυτά από το αντίστοιχο ελληνικό

4. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, εκδ. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. I, Leipzig 1903 (διορθωμένη επανέκδοση: P. WIRTH, Stuttgart 1978), κεφ. 39 σ. 63: ὁ ἰατρὸς Νικόλαος, ἀνὴρ ἤκιστα μὲν φιλοσοφίας μετασχών, ἄκρος δὲ τὴν οἰκείαν τέχνην καὶ μάλιστα τὴν διὰ πείρας γινωσκομένην· πάνυ δὲ οὗτος ἠγαπᾶτο τῇ βασιλίδι, ἀκτουαρίου δὲ εἶχε τιμὴν. ἐπεὶ γοῦν ἀντέλεγεν οὗτος, αὐτὸς δὲ πλέον ἐστωμυλλόμην, ἐν τῷ μεταξὺ τῶν λεγομένων ἀπεκάλεσέ με ἡ βασιλις μωρόν· εἶτα δι᾽ ὡσπερ τι οὐ προσηκόν ἐργασαμένη, πρὸς τὸν βασιλέα στραφεῖσα ἄπρεπῶς ἄρα εἰρήκειν ἔφη ἑκατέσασα τοῦτον μωρόν· καὶ ὁ βασιλεὺς ὅτι καινόν· μειράκιον γάρ ἐστιν· εἴκοσι γὰρ σὺν ἐνὶ τότε ὑπῆρχον ἐτών, καὶ οὐ πάμπαν ἀπάδει τούτου τὸ πρόσρημα. ἀλλ' ἡ βασιλις ὅτι χρεών φησι τὸν φιλοσόφους λόγους προφέροντα οὕτωςί γε προσαγορευθῆναι παρ' ἡμῶν.

5. Στην Κεντρική Ευρώπη, στα μέσα του 16ου αι. για να ανοίξει κανείς φαρμακείο έπρεπε να έχει την άδεια της πόλης. Έτσι προέκυψαν οι επίσημοι αναγνωρισμένοι φαρμακοποιοί που πλήρωναν φόρο στην πόλη για την άδεια που είχαν λάβει, για να διαθέτουν τα φάρμακα που η κάθε πόλη είχε εγκρίνει προς διάθεση στους ασθενείς· βλ. W.-H. HEIN – K. SAPPERT, *Die Medizinalordnung Friedrich II. Eine pharmaziehistorische Studie* [Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie, Νέα Σειρά 12], Eutin 1957, και G. KEIL, Rezension von Elena Roussanova: Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung der Pharmazie im Russischen Kaiserreich. Ein Handbuch, Aachen 2016, *Medizinhistorische Mitteilungen* 35 (2016), 297.

6. Εγχειρίδια Φαρμακοποιίας που συντάζαν πόλεις της Ευρώπης και είχαν ευρεία διάδοση, ήταν: *Pharmacorum omnium quae quidem in usu sunt conficiendorum ratio, vulgo vocant Dispensatorium Pharmacopolarum*, Nurnberg 1546· *Dispensarium usuale pro Pharmacopoeis inclytae reipublicae Coloniensis*, Koln 1565· *Enchiridion sive ut vulgo vocant dispensatorium compositorum medicamentorum*, Augsburg 1564· *Pharmacopoeia Augustana*, Augsburg 1646· *Antidotarium sive de exacta Componendorum*, Antverpiae, 1561 και *Antidotarium Bononiense*, Bologna 1641. Σε αυτά τα εγχειρίδια οι αναφορές σε συνταγές του Νικολάου Μυρεψού είναι αναρίθμητες.

γράμμα. Ο αριθμός των συνταγών είναι περίπου 3000. Στο *Δυναμερόν* διασώζονται προγενέστερες συνταγές ιατρών, που άλλες μπορούν να ταυτιστούν και άλλες όχι. Πηγές του ήταν ο Αρχιγένης, ο Γαληνός, ο Ορειβάσιος, ο Αέτιος και ο Αλέξανδρος από τις Τράλλεις, ενώ υπάρχουν και συνταγές από λιγότερο γνωστούς συγγραφείς, όπως ο Φίλων, ο Φιλάργιος, ο Δαμοκράτης, ο Αίλιος Προμώτος κ.ά. Με βεβαιότητα το έργο του Μυρειψού διασώζει φαρμακευτικές συνταγές από έργα που εν τω μεταξύ έχουν χαθεί⁷. Η συλλογή και η επιλογή των συνταγών καταδεικνύουν τις ασθένειες και παθήσεις που διαχρονικά αντιμετώπιζαν οι ιατροί και ειδικότερα κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή.

Στο έργο του ο Νικόλαος Μυρειψός, καταγράφει συνταγές, οργανικών και ανόργανων υλικών που καταπολεμούν αρρώστιες από όλο το φάσμα της ιατρικής επιστήμης.

Η κατάταξη των ασθενειών

1. Παθήσεις του αναπνευστικού συστήματος

Οι αναφερόμενες ασθένειες, παθήσεις και δυσλειτουργίες του αναπνευστικού συστήματος κατέχουν τα πρωτεία στις συνταγές του έργου *Δυναμερόν*. Αυτό είναι εύλογο επειδή και τα όργανα του αναπνευστικού συστήματος, όπως η στοματική και η ρινική κοιλότητα, ο λάρυγγας, η τραχεία, οι βρόγχοι, το διάφραγμα και οι πνεύμονες, προσβάλλονται συχνά από ιογενείς λοιμώξεις. Οι λοιμώξεις αυτές συχνά ονομάζονται *λαρυγγίτιδα*, *τραχειίτιδα* ή *βρογχίτιδα*. Στο *Δυναμερόν* αναφέρονται και η *περιπνευμονία*, οι *ασθενούντες της πνευμονικής*, οι *εμπυϊκοί*, εκείνοι δηλαδή που εκφέρουν το απόστημα του πνεύμονα. Οι παθήσεις αυτές μολονότι βρίσκονται διάσπαρτες σε όλα τα κεφάλαια, πιο συχνά απαντώνται σε εκείνα των *βηχικών σκευασμάτων* και των *δροσάτων*. Επιπρόσθετα γίνεται ειδική αναφορά στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του *στήθους*.

Επίσης δε λείπουν φαρμακευτικές συνταγές για τον θώρακα. Για την αντιμετώπιση του *άσθματος*, μιας χρόνιας πάθησης του αναπνευστικού συστήματος η οποία προκαλεί παροδική στένωση των βρόγχων με αποτέλεσμα να εμφανίζεται δύσπνοια, προκρίνονται τα φυτά: *γλυκόριζο*, *τετράγκανθο*, *αμύγδαλο*, *κιννάμωμο*, *ξυλαλόη*, *ισχάδι*, *ερυθρός στύρακας*. Το ά-

7. Αναφορές γίνονται σε φαρμακευτικές συνταγές των Αρχιγένη, Φίλωνος, Γλαυκίου κ.ά. που δεν διασώζονται μέχρι σήμερα από καμιά άλλη πηγή.

σθμα αναφέρεται μαζί με άλλες ασθένειες, ως επί το πλείστον με τη δύσπνοια. Εντύπωση προκαλεί μια συνταγή που παρέχει ένα πόσιμο διάλυμα στους ασθματικούς, όπου κύριο συστατικό είναι ο πνεύμονας της αλεπούς. Ο ιατρός, αφού τον αφαιρέσει και τον αφήσει να ξεραθεί, μπορεί στη συνέχεια να παρασκευάσει ένα πόσιμο σκεύασμα, με το οποίο θα θεραπεύσει το άσθμα.

Ποτὸς πρὸς ἀσθματικούς, δόκιμος ἔχει:

Πνεύμονα ἀλώπεκος λαβῶν καὶ καλῶς αὐτὸν σκελετευθὲν καὶ λεῖον τοῦτον καταβραχῦ ποιήσας, δίδου πίνειν τοῖς ἀσθματικοῖς· τοῦτο γὰρ δόκιμον ἐστὶν αὐτοῖς ἰᾶται πεπίστευται· χρῶ⁸.

Επίσης υπάρχουν συνταγές που βοηθούν τους βηχικούς, το βηχικό πάθος στη σύνθεση των οποίων περιλαμβάνονται: στρόβιλος, αμύγδαλο, κιννάμωμο, γαρύφαλλο, μάκερ, ξυλαλόη, κίτρινο σάνδαλο. Μάλιστα ένα ολόκληρο κεφάλαιο του *Δυναμερού* στην ενότητα Βήτα, που τιτλοφορείται των *Βηχικών σκευασιών*, με 56 συνταγές, είναι αφιερωμένο στον βήχα και τα συναφή συμπτώματα από το αναπνευστικό σύστημα. Για ορισμένα συνιστάται η λήψη τους καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, δηλαδή το πρωί, κατά το μέσον της ημέρας και την εσπέρα, όπως διατυπώνεται χαρακτηριστικά, ενώ σε μερικά φάρμακα, για να προβληθεί η αξία τους, αναφέρεται ότι τα χρησιμοποίησαν οι ένδοξοι αρχαίοι ιατροί.

Βηχική ἀντίδοτος, πρὸς βῆχας χρονίας, ἐξόχοις ποιούσα καὶ τὰς καθύγρους καὶ πάνυ κεχρωμένας διαθέσεις· ἔστι δὲ καὶ ληξοπύρετον ἀγαθόν· ἐπονομάζεται δὲ αὕτη σύμφωνος· ταύτην γὰρ ἐχρήσαντο πάντες οἱ ἔνδοξοι τῶν ἀρχαίων ἰατρῶν· ἔστι δέ, πάνυ καλή· ἔχει:

Πεπέρεως λευκοῦ, ὀπίου· καρδαμώμου, ἀνὰ δράμαν α΄· κρόκου· σμύρνης· ὕοσκάμου λευκοῦ σπέρμ, ἀνὰ δράμας δ΄· μέλιτος ἐφθοῦ, Ἄττικοῦ, καθαροῦ, δράμας ζ΄ καὶ σκευάσας ταῦτα καλῶς, ἀπόθου ἐν ἀγγείῳ ἢ δόσις ἐξ αὐτοῦ τοῖς χρήζουσιν, καρύου ποντικοῦ τὸ μέγεθος· μεθ' ὕδρομέλιτος, κυάθους γ΄· ἡμεῖς μὲν, οὕτως κατασκευάζωμεν· ἕτεροι δέ, ἐμβάλλουσιν, θείου ἀπύρου, δράμας δ΄· γεντιανῆς καὶ δαύκου, ἀνὰ δράμας β΄ καὶ οὕτως σκευάσας δίδου⁹.

Βέβαια, όπως διαφαίνεται από τις αναφορές των συνταγών, η χρήση του όρου *πάθος βηχικό*, δε αναφέρεται μόνο στον βήχα αλλά αποτελεί σύμπτωμα ποικίλων παθήσεων. Δεν είναι νόσος. Αποτελεί ένα αντανακλαστι-

8. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 974.

9. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 291.

κό, που εκδηλώνεται με επαναλαμβανόμενη εισπνοή και βίαιη εκπνοή, με την πίεση του αέρα. Στον βήχα, η εισπνοή κρατά συνήθως πάνω από δύο δευτερόλεπτα, ενώ η βίαιη εκπνοή κρατά λιγότερο από ένα δευτερόλεπτο. Στις πνευμονολογικές παθήσεις του αναπνευστικού, εντάσσεται και ο εμπτυϊκός, ο ορθοπνοϊκός, ο φυματικός και γενικότερα ο πνευμονικός. Σε ορισμένες μάλιστα συνταγές συστήνεται η κατάποση ενός ποτηριού εύκρατου κρασιού σε χλιαρή θερμοκρασία. Η δύσπνοια και η ορθόπνοια αντιμετωπίζονται από κοινού.

Κοκκία, τὰ διὰ ἀγαρικῶν, ὀνομαζόμενα· ὠφελεῖ πρὸς τε ὀρθοπνοϊκοῦς· δυσπνοϊκοῦς καὶ καταρροῖζομένους· πάνυ δόκιμα· ἔχει:

Ἀγαρικόν· δράμαν α΄ καὶ ἥμισυ· ἴρεως, πράσιον, ἀνά δράμαν α΄ καὶ ἥμισυ· τρουπήτιν· ἀπὸ τῆς ἱερᾶς πικρᾶς Γαληνοῦ, ἀνά δράμας β΄· κολοκυνθίδος· σαρκοκόλλης, ἀνά δράμαν α΄· τρίψας ταῦτα πάντα καλῶς, ζύμωσον μετὰ γάρος τὸ ἀρκοῦν καὶ πλάττε κοκκία καὶ δίδου ἐξ αὐτῶν ἀπερχομένου εἰς ὕπνον, ὅσον κοκκία· ια΄ ἢ ιγ΄ ἢ ιε΄ ἢ ιζ΄· πρὸς δύναμιν ὕστερον δέ, δίδου ἐπιρροφεῖν οἴνου εύκράτου, ποτήριον α΄· χρῶ¹⁰.

Η καταρροή και η ρινίτιδα προκαλούνται από συγκεκριμένους εισπνεόμενους παράγοντες. Η καταρροή εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού, λόγω της μεγάλης περιεκτικότητας της ατμόσφαιρας σε γύρη. Η αντιμετώπιση της καταρροής συνοδεύει τις παθήσεις της φθίσης, της φθόης και του βήχα, γι' αυτό και χρησιμοποιούνται τα ίδια φυτά, τόσο στα αντίδοτα φάρμακα όσο και στα αλείμματα, τα εκλείγματα και τους τροχίσκους.

Ἐλιγμα τὸ διὰ δαμασκηῶν ὠφελεῖ πρὸς βηχικοῦς· ἐμπτυϊκοῖς· φθισικοῖς καὶ πρὸς ἀνακάθαρσιν θώρακος· πάνυ θαυμαστόν· ἔχει:

Δαμάσκηνα· ἰσχάδας λευκάς, ἀνά κ΄· γλήχωνος· ὕσσώπου· ἴρεως, ἀνά οὔγγ α΄· μέλιτος Ἀττικοῦ, ξεστίου ἥμισυ· ἐμβρέξας ταῦτα· ἐπὶ ἡμέρας γ΄· ἐν ὕδατι ξεστίου α΄· ἔψε ἕως ἂν ληφθῆ τὸ ἥμισυ καὶ διηθήσας τὰ εἶδη· ῥῖψον καὶ ἐπίβαλε τῶ ἀφεψήματι, ξεστίου ἥμισυ· μέλιτος καὶ πάλιν ἔψε μέχρι μελιτώδους συστάσεως καὶ δίδου ἐξ αὐτοῦ τοῖς χρήζουσιν, κοχλιάριον α΄· σκεύασας χρῶ¹¹.

Η πλευρίτιδα έχει αποκλειστική αναφορά και δικό της τρόπο αντιμετώπισης. Τα κύρια συστατικά που εφαρμόζονται, είναι ως επί το πλείστον: κρόκος, πήγανο και καστόρι. Μία άλλη πάθηση που καταγράφεται συχνά

10. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 796.

11. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 517.

είναι η *φυματίωση*, μία κοινή και με υψηλή θνητότητα λοιμώδης νόσος του ανθρώπου προκαλούμενη από το μυκοβακτηρίδιο της φυματίωσης (σύμπλεγμα *Mycobacterium tuberculosis*) και είναι νόσος μεταδοτική. Περισσότερο γνωστή είναι η πνευμονική φυματίωση. Αναρίθμητες συνταγές απευθύνονται στους *φθισικούς*, αυτούς που πάσχουν από φθίση, δηλαδή τους φυματικούς. Στις εν λόγω συνταγές διαπιστώνουμε ότι καμιά δεν σημειώνει έστω κι ένα κοινό φυτό με μια άλλη. Συνεπώς δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα για τα φυτά που είναι αποτελεσματικά για την καταπολέμηση της φυματίωσης. Αυτό βέβαια, δείχνει και τη συνεχή αναζήτηση για την εξεύρεση της πλέον κατάλληλης συνταγής για την αντιμετώπιση της νόσου. Διόλου απίθανο η καθεμία από τις συγκεκριμένες φαρμακευτικές συνταγές να έδιναν το ίδιο επιθυμητό αποτέλεσμα.

Λιγότερο συχνά γίνεται αναφορά σε *εκτικούς*, σε αυτούς που υποφέρουν από τα δεινά του στήθους και σε *φλεγματικούς*. Οι ασθενείς αντιμετωπίζονται με τη χρήση σπόρων *πεπονιού*, *αγγουριού*, *κολοκυθιού*, *καρπούζιου*¹², *μαρουλιού*, *αντιδιού*, *αχλαδιού*, *ανδράχνης*, *ατραφάξυς* κ.ά.

Υπογλώττια, ἐπὶ τοὺς συνεχεῖς πυρετοὺς καὶ τοὺς ἐπονομαζομένους λυπηρίους· καυσομένους τε καὶ πρὸς ἐκτικούς· ἔχει:

Σπόρους τοὺς δ', ἀνὰ οὐγγ ἡμισυ· σπόρους μαρουλίου καὶ ἀντιδίου, ἀνὰ ἐξάγιον α'· ἀπιδίων σπέρμα, ἐξάγιον ἡμισυ· χυλὸν γλυκορίζου, ἐξάγιον α'· τραγακάνθης· κόμμειω, ἀνὰ ἐξάγια β'· ἀνδράχνης σπέρμα δράμαν ἡμισυ· σπέρματος, ἀτραφάξυς, ξυλόκοκκα ζ'· τρίψας ταῦτα καλῶς, ζύμωσον μετὰ χυλοῦ ψυλλίου τὸ ἀρκοῦν· ἔμβαλε δὲ καὶ πενίδια, οὐγγ α' καὶ πλάττε ὑπογλώττια καὶ δίδου ἐπὶ τῆς χρείας¹³.

Η αντιμετώπιση του *φλέγματος* δεν περιλαμβάνει ούτε ακολουθεί τα συστατικά των άλλων πνευμονολογικών ασθενειών, ενώ ομαδοποιείται στα σκευάσματα, κυρίως με εκείνες που απευθύνονται σε *χολερικούς* και *χολικούς*, σε *μελαγχολικούς* και *ξανθοχολικούς*:

Ἀντίδοτος ἄλλη, ἢ διὰ μυροβάλανου, ὠφελεῖ πρὸς φλεγματικούς, ξανθοχολικούς καὶ μελαγχολικούς, ἔστι δὲ καὶ ἀτάραχον τὸ τοιοῦτον· ἔχει:

Μυροβάλανον ξανθὸν καὶ μέλαν, ἀνὰ ἐξάγια γ'· τρουπήτιν καθαρὸν, οὐγγ ἡμισυ· ἄνισον, ἐξάγιον α'· ζιντζίβερι, ἐξάγιον α' καὶ ἡμισυ· ῥέον μπάριον, ἐξάγιον α'· σάχαρ καθαρὸν τὸ ἀρκοῦν· ταῦτα ποιήσας ὡς ἄλφιστα

12. Στο *Δυναμερόν* το καρπούζι αναγράφεται ως *σαρακήνικο*.

13. ΒΑΛΙΑΚΟΣ, *Das Dynameron*, 1055.

ἤτοι δραγγαία, δίδου ἐξ αὐτοῦ, ὅσον ἐξάγια β' ἢ β' και ἡμισυ ἢ τρία, πρὸς δύναμιν' χρῶ¹⁴.

Τέλος στην ίδια κατηγορία των παθήσεων εντάσσουμε και την *αιμορραγία του αναπνευστικού* μια και αναφέρεται μαζί με άλλες παθήσεις της ίδιας κατηγορίας, ενώ σε πολλές συνταγές γίνονται, μεταξύ άλλων, και αναφορές για μορφές *αιμόπτυσης* και για *αναφορητικούς*. Αυτές οι ασθένειες αντιμετωπίζονται είτε με τις ρίζες των φυτών *σύμφυτο, πτέρη, πολύγονο* ή *ηδύσομο*, είτε με *σμύρνα, ναρδοστάχυ, κασία* κ.ά.

2. Παθήσεις του καρδιαγγειακού και κυκλοφορικού συστήματος

Στο *Δυναμερόν*, οι παθήσεις της καρδιάς αναφέρονται μαζί με τις παθήσεις της *αρτηρίας* και σημειώνονται κυρίως στο κεφάλαιο των *Υπογλωττίων*. Στις συνταγές αυτές, βρίσκουμε κυρίως τα φυτά: *ναρδοστάχυ, σχοίνανθο, άσαρο, καρυοφύλλο, άνισο*, κ.ά. Σε ένα από τα χειρόγραφα, που περιλαμβάνουν το κείμενο του Μυρεψού, βρίσκουμε ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο *Αρτηριακά βοηθήματα*¹⁵, το οποίο όμως δεν έχει μεταφερθεί στα υπόλοιπα χειρόγραφα, γι' αυτό και εκλείπει από το κυρίως έργο του *Δυναμερού*, όπως μας είναι σήμερα γνωστό.

Αρτηριακή πρὸς τραχύτητα και ἀποκεκομμένην φωνήν' ἔχει:

Κρόκου, οὔγγιαι ζ' γλυκυρίζης' ναρδοστάχους, ἀνά οὔγγιαι δ' ζζ'¹⁶ λιβάνου, ἀνά οὔγγιαι γ' ὕοσκιάμου σπέρματος οὔγγιαι α' μέλιτος ἀπηφρισμένου λίτραι ἡμισυ' πεπέρεως λευκοῦ, κόκκους ν' μαλάξας και ἀνελομένη, δίδου ὑπὸ τὴν γλῶτταν, ὅσον κυάμου μέγεθος¹⁷.

14. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 202.

15. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 1127.

16. Στον κώδικα Par. gr. 2237 και μόνο σε αυτόν η συντομογραφία ζζ'' αναφέρεται στη λέξη *σμύρνη*. Στους υπόλοιπους κώδικες που παραδίνουν το κείμενο του Νικολάου Μυρεψού, όπου διαβάζουμε τη συντομογραφία ζζ'' αυτή παραπέμπει στη λέξη *ζιγγίβερι, ζιντζίβερι*. Δεδομένου ότι το κεφάλαιο των *Αρτηριακών βοηθημάτων* το διαβάζουμε μόνο στον κώδικα Par. gr. 2237, εδώ νοείται η *σμύρνη* βλ. VALIAKOS, *Das Dynameron*, XXV.

17. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 1131.

3. Παθήσεις του νευρικού συστήματος

Στη συγκεκριμένη κατηγορία κατατάσσονται οι ασθένειες του εγκεφάλου και ευρύτερα του νευρικού συστήματος, που είναι δυνατόν να προκαλέσουν ένα μεγάλο εύρος συμπτωμάτων, όπως αυτά αναφέρονται στο *Δυναμερόν*. Διαταραχές, όπως η *επιληψία*, η *κατάθλιψη*, η *λυπηρία* είναι συχνές. Για την αντιμετώπισή τους συνιστώνται φαρμακευτικά σκευάσματα, που μεταξύ άλλων περιέχουν *ανακάρδιο*, *ασαφίτιδα*, *βάλσαμο*, *ελλέβορο*, *παιωνία*, *σταπής*, *ύσσωπο* και *ψύλλιο*.

Για τις παθήσεις της *λιποθυμίας*, της *ληθαργίας*, της *αναισθησίας* ή του *κόματος*, συστήνεται η χρήση μεταξύ άλλων *γλυκύρριζας*, *γαλαγγά*, *ξυλαλόης*, *ανίσου*, *κρόκου*, *στύρακα* και *οπίου*, ενώ για την αντιμετώπιση του *μαίνους*, της *οργής* δηλαδή, της *σκοτωματικής* και της *μανίας* προκρίνεται η μείξη *σμύρνης*, *κρόκου*, *ναρδοστάχους*, *στύρακα*, *κασίας* και *άσαρου*. Μάλιστα ένα σκεύασμα που τιτλοφορείται *δεσμωτήριος*, δόθηκε στους φυλακισμένους και αυτοί όχι μόνο δεν «αδικήθηκαν» από τη χορήγηση και τη λήψη του, αλλά έκριναν αξιόπαινη την αποτελεσματικότητά της.

Αντίδοτος ἢ δεσμωτήριος· αὐτὴν τὴν ἀντίδοτον, ἐπειράσαμεν ἐκ τοῦ δεσμωτηρίου, λαβόντες κακούργοις ἐπεδώκαμεν αὐτοῖς, τῶν ἰσχυρῶν φαρμάκων, μετὰ δὲ ταῦτα, ἐπεδώκαμεν αὐτοῖς, ἐκ τῆς ἀντιδότου ταύτης καὶ οὐδὲν ἠδικήθησαν καὶ οὐ μόνον πρὸς τὰ θανάσιμα φάρμακα ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐπιληπτικοῖς καὶ τοῖς ὑπὸ ἐνοχλήσεως πειραζομένοις καὶ πρὸς δυσκινήτοις καὶ τρέμοντας καὶ πρὸς τὰς ὑστερικές πνιγὰς, ἡπατικοῖς, περιπνευμονικοῖς, φθισικοῖς, ἀσθματικοῖς, λιθαργικοῖς, κοιλιακοῖς καὶ πρὸς τὰς τοῖς ἐν μεταβολαῖς τῶν ὑδάτων καὶ ἄκρων ἔστιν πάνυ ἐπαινετὴ, πρὸς τὰ τοιαῦτα, ἔχει:

Ναρδοστάχους· κρόκου· δαύκου σπέρμα, ἀνά δράμας δ' νήσσης αἵματος· σχοίνου ἄνθος, ἀνά σκρόπουλα β'· κασίας, δράμας ι'· κινναμώμου, δράμας γ'· πεπέρεως λευκοῦ, δράμας α'· λιβάνου ἄρρενος, κέρατον α' καὶ ἡμισυ· σκόρδον· πολίου· ρόδων ξηρῶν, ἀνά σκρόπουλα γ'· σμύρνης· κόστου, ἀνά δράμας δ' καὶ μέλιτος τὸ ἀρκοῦν Ἀττικοῦ ἢ σάχαρ καὶ σκευάσας δίδου¹⁸.

Παθήσεις με ισχνότερη αναφορά, είναι η *ατροφία*, η *αποπληξία*, μια διαταραχή της ροής του αίματος, η *οπισθοτονία*, μια επίμονη μυϊκή κράμπα, το *τρέμουλο* ή ο *τρόμος*. Στο *Δυναμερόν* προτείνονται για την αντιμετώπισή

18. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 149.

τους, η πρόσμειξη κρόκου, γαρύφαλλου, ελελίσφακου, ζιγγιβέριου, μελισσοβότανου και οποβάσλαμου.

Θυμίαμα, πρὸς παραλυτικοῖς καὶ τὴν κεφαλὴν τρομώδης ἔχοντας· ἔστι καλόν· ἔχει:

Καστόριν· σμύρνης, ἀνὰ δράμαν ζ΄ κόστου· ἔλελισφάκου· πεπέρεως μακροῦ, ἀνὰ δράμαν β΄ κοπανίσας πάντα καὶ τρίψας ὁμοῦ, ποιήσον ὡς χνοῶδες· εἶτα ζύμωσον αὐτά, μετὰ στύρακος καλαμίτου ἐν ὄλμῳ καὶ ποιήσον, ὡς τροχίσκους καὶ ξήρανον ἐν σκιᾷ· ἐπὶ δὲ τῆς χρείας· λαβὼν ἕξ αὐτοῦ ὅσον βούλει, κάπνιζε διὰ χώνης κατὰ τῶν ῥινῶν καὶ οὕτως σκευάσας χρῶ¹⁹.

Εκτενέστατη αναφορά γίνεται στην κεφαλαλγία. Η κεφαλαλγία, η ημικρανία και ο πονοκέφαλος θεωρούνται ως τα συχνότερα προβλήματα υγείας των ανθρώπων. Είναι από τα πλέον διαφορούμενης σημασίας συμπτώματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υποδηλώνουν κάποια πάθηση, είναι δυνατόν όμως, να αποτελούν προοίμιο σοβαρότατων καταστάσεων. Για την αντιμετώπιση των ανωτέρω νευρολογικών συμπτωμάτων, στο *Δυναμερόν* προτείνονται συνταγές με συστατικά *υοσκάμο*, *ευφόρβιο*, *ξυλοβάλαμο*, *στύρακα*, *πύρεθρο*, *σχόινανθο*, *δίκταμο* και *ροδοδάφνη*.

4. Παθήσεις του μυοσκελετικού συστήματος

Η πιο συχνή από τις παθήσεις του μυοσκελετικού συστήματος είναι εκείνη των *αρθριτικών*. Για τους *αρθριτικούς* βρίσκουμε πολλά αντιδότες φάρμακα με διαφορετικές συνθέσεις στις συνταγές. Η *ποδαλγική*, ο πόνος των κάτω άκρων, σε κάποιες συνταγές αναφέρεται μαζί με την ασθένεια των νεύρων, ενώ σε κάποιες άλλες με τη νευρική διάθεση.

Οι *ισχιαδικοί*, οι πάσχοντες δηλαδή από τους πόνους του ισχίου, αλλά και γενικά οι *ρευματιζόμενοι*, όσοι υποφέρουν από τις παθήσεις των αρθρώσεων, βρίσκουν ανακούφιση, σύμφωνα με το *Δυναμερόν*, με τη χρήση *ευφόρβιου*, *υοσκάμου*, *ναρδοστάχυος*, *καστορίου*, *οποπάνακα*, *κρόκου* και *κασίας*.

Τέλος χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής τα αναγραφόμενα στη συνταγή ρλ΄, του κεφαλαίου των *Αντιδότηων*²⁰, όπου σημειώνεται ότι, επειδή ο ρευματισμός δεν παρέχει καμιά αίσθηση της αληθινότητας, αν είναι θερμός ο χρόνιος πόνος, να τοποθετείται κηρωτή μαζί με ροδόνηρο και χυλό τεύτλου,

19. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 620.

20. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 80

διαφορετικά να χρησιμοποιείται το αντίθετο, όπως λέει ο Ιπποκράτης, τὰ ἐνάντια τῶν ἐναντίων ἰάματα²¹.

Σε μερικές συνταγές γίνεται αναφορά μεταξύ άλλων ασθενειών και για την αντιμετώπιση των *ποδαγρικών*. Η *ποδάγρα* αντιμετωπίζεται με τα βότανα *γεντιανή, αριστολοχία, κόστος, ναρδοστάχυ, αμώμη, σμύρνη* κ.ά.

Ἐμπλαστρος ἢ πεντάθεος· ἦν ἔλαβον, παρὰ Γλαυκίου ἀρχιητροῦ Ἀλεξανδρείας· ποιοῦν πρὸς φλεγμονάς· ἐρυσιπέλατα· πρὸς ἐκζέματα ἐν παντὶ τῷ σώματι· ἐπὶ ποδαγρικῶν ἀνεθεῖσα οἶνελαίῳ· ἐπὶ ἐρυσιπελάτων· ἐπὶ μασθῶν ῥοδίνῳ ἐλαίῳ ἢ οἶνελαίῳ· ἔχει:

Τιτάνου· στέατος ταυρείου· κηροῦ καθαροῦ· πίσσης· ῥητίνης φρυκτῆς, ἀνὰ οὐγγ' α'· τὴν τίτανον, ἐπιμελῶς λῦε καὶ ὅταν δόξῃ σοι καλῶς εἶναι, τὰ τηκτά· τήξας ἐκάτερα· κατὰ τῆς τιτάνου καὶ ἀναμαλάξας καὶ σκευάσας καλῶς πάντα, χρῶ²².

Τέλος γίνεται αναφορά στην *παραλυσία* και στην *παραπληξία*. Παραπληκτικός είναι εκείνος που έχει υποστεί παράλυση της μιας πλευράς ή ενός μέλους του σώματος. Μαζί με άλλες παθήσεις, αντιμετωπίζεται με σκευάσματα, κύρια συστατικά των οποίων είναι το *καστόρι*, το *μυροβάλανο*, η *αλόη*, το *φύλιο*, το *στάχος*, το *ρέο ποντικό*, το *κικίμπρι*, το *μάραθο*, κ.ά. Σε μία συνταγή γίνεται μνεΐα σε *αφρίζοντες* και *δαιμονιούντες*. Να σημειωθεί εδώ ότι ο Νικόλαος Μυρεψός αναφέρει και αλείμματα για τις παθήσεις του μυοσκελετικού. Οι οδηγίες που δίνει για την παρασκευή και τη χρήση τους μαρτυρούν το υψηλό επίπεδο γνώσης της φαρμακοποιίας, μια και σημειώνει το διαχωρισμό των συστατικών, την ανασύνθεση, τη συντήρηση και διατήρηση σε γυάλινο, μαρμάρινο, μεταλλικό ή ξύλινο αγγείο.

5. Παθήσεις του πεπτικού συστήματος

Το πεπτικό σύστημα αποτελείται από τον γαστρεντερικό σωλήνα και από τους προσαρτημένους σε αυτό αδένες, που είναι οι σιελογόνοι αδένες, το πάγκρεας και το ήπαρ. Μία από τις παθήσεις είναι η *απεψία* και οι εν γένει διαταραχές της *πέψης*, που εξειδικεύονται σε *βραδυπεψία* και *δυσπεψία*. Για την αντιμετώπιση προκρίνονται τα φυτά: *κίτρο*, *ύσσωπος*, *πήγανο*, *ρίγανη*, *κρόκος*, κ.ά. Επίσης διαβάζουμε και συνταγές που αντιμετωπίζουν την

21. Γαληνός, έκδ. C. G. KÜHN, *Galenii Claudii opera omnia*, Leipzig 1821, τόμ. 1, *Περὶ Αἰρέσεων*, 91, *Περὶ Συνστάσεως Ἰατρικῆς*, 261.

22. ΒΑΛΙΑΚΟΣ, *Das Dynameron*, 455.

εμπνευμάτωση, ενώ αναφέρεται και ένα πεπτικό φάρμακο, που απευθύνεται προς όλα τα πάθη του πεπτικού, όπως η οξύζωση, η ανορεξία και οι χυμοί του στομάχου.

Στη συγκεκριμένη κατηγορία των παθήσεων εντάσσεται και η ανορεξία. Αξίζει εδώ να τονιστεί, ότι στο κεφάλαιο των Αλατίων είναι καταχωρημένες συνταγές στις οποίες βασικό συστατικό είναι το ορυκτό άλας το αμμωνιακό. Τα υπόλοιπα συστατικά συστήνεται να τρίβονται και να κοσκινίζονται μέχρι να αποκτήσουν τη μορφή πληγουριού.

Άλας καθαρικόν, πρὸς κακοχυμίαν καὶ πρὸς κάθαρσιν χολῶν πρὸς τοῖς ῥευματιζομένοις καὶ πρὸς στόμαχον, ὑπὸ καταρροίας τῆς κεφαλῆς βλαπτόμενον καὶ πρὸς τόνον καὶ ὄρεξιν στομάχου καὶ χυμῶν ἐπιτεπλεγμένων τῇ γαστρὶ δέχεται:

Ἀλῶν κοινῶν πεφρυγμένων, δράμας ιβ´ ἄλὸς ἀμμωνιακοῦ, δράμας κδ´ πεπέρεως λευκοῦ, δράμας β´ πεπέρεως κοινῶ, δράμας γ´ ζιντζίβερι, δράμας β´ κνήκου σπέρμα, δράμας α´ καὶ ἥμισυ, εὐζώμου σπέρμα, δράμ α´ ὑσσώπου· σιλφίου· θρύμβην, ἀνὰ δράμ α´ καὶ ἥμισυ· φύλλου, δράμαν α´ τρίψας καὶ κοσκινίσας καλῶς, δίδου ἐπὶ τοῖς προειρημένοις ὡς βούλη²³.

Δε θα μπορούσε να παραλειφθεί η αναφορά στον οισοφάγο με τον όρο κυναγικός και συναγικός, ενώ καταγράφεται και η δυσεντερία, τα πάθη των εντέρων, η διάρροια, η δυσκοίλια, η δυσεντερία της κύστης, οι δυσεντερικοί κολικοί όπως και το φλέγμα των εντέρων. Για την αντιμετώπισή τους γίνεται αναφορά στη χρήση ανακάρδιου, μοσχοκάρυδου, δάφνης, καρυδιού, μαστίχας, δροσιοβότανου, ξυλαλόης, κρόκου και ξυλοβάλσαμου.

Επίσης γίνεται μνεία για στομαχικούς, ελκομένους, έχοντες ψύχρα στομάχου ή για ασθενείς που νιώθουν αδυναμία, ανορεξία, άλγος, θέρμη αλλά και εμπνευμάτωση, μετεωρισμό, φούσκωμα και πρήξιμο. Για τον κολικό, που είναι ένας οξύς πόνος που προκαλείται από τη σύσπαση των μυϊκών τοιχωμάτων, η αναφορά δεν περιορίζεται ούτε προσδιορίζεται μόνο σε ένα όργανο του σώματος, αλλά αναφέρεται σε όλα τα σπλάχνα.

Μια άλλη πάθηση του πεπτικού είναι ο ίκτερος, ενώ για την ανακούφιση των χολερικών, χρησιμοποιούνται κυρίως πετροσέλινο, άσαρο, υοσκάμος, σέλινο, κιννάμωμο, κρόκος, φου κ.ά. Σημειώνοντας τη λέξη χολερικός, ο Νικόλαος Μυρεψός δεν εννοεί αυτούς που έχουν χολέρα, αλλά τους χλωμούς, τους ωχρούς.

23. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 232.

Ἰερά ἄλλη Γαληνοῦ· ὡς ἡ πρό ταύτης· ὠφελεῖ πρὸς μελαγχολικοῖς· ἐπιληπτικοῖς· σκοτωματικοῖς καὶ εἰς ψύχρα ὄλου τοῦ σώματος καὶ εἰς δίψαν· ὁμοίως, εἰς ἔμφραξιν ἥπατος καὶ σπληνὸς δίδεται δὲ ἰκτερικοῖς, μετὰ ἀποζέματος ἀψιθίας· ἐνεργεῖ δὲ καὶ εἰς σπλάγχνα καὶ ὑποχόνδρια· εἰς ῥάχην καὶ νεφρῶν, ὠφελεῖ καὶ πάθη μῆτρας ἰᾶται, διδομένη ἡ τοιαύτη· ἔχει:

Ἀλόης ξανθῆς, οὐγγ β'· κινναμώμου· νάρδου· κόστου· ξυλοβαλσάμου· κασία φίστουλαν καθαρὰν· μαστίχην· ἀσάρου· ῥόδα· ἀψιθίου· ἀμώμου, ἀνὰ ὀλκὴν α' καὶ ἡμισυ· ταῦτα πάντα τρίψας ὡς χνοῶδες, δεῦσον μετὰ μέλιτος Ἀττικοῦ ἀπαφρισμένου τὸ ἀρκοῦν καὶ σκευάσας καλῶς, δίδου ἕξ αὐτῆς τοῖς χρήζουσιν, καρύου ποντικοῦ τὸ μέγεθος· μεθ' ὕδατος χλιαροῦ, πρωὶ νῆστις· χρῶ²⁴.

Συχνή εἶναι καὶ ἡ αναφορά στὴν υδρωπικία, ὅπου οἱ μυϊκοὶ ιστοὶ κατακρατοῦν πολλὰ υγρά. Πρόκειται ουσιαστικά γιὰ τὴν ρευματοειδῆ ἀρθρίτιδα. Στὸ Δυναμερόν ἀντιμετωπίζεται μετὰ τὴν ἀψιθιά, τὸν ἐλλέβορο, τὴν ραφανίδα, τὸ ἐλένιο κ.ά.

Πολύ περισσότερες εἶναι οἱ συνταγές γιὰ τὴν παθῆσις τῆς κοιλιάς. Ἡ κοιλιακὴ διάθεση, σημειώνεται στὸ ἓνα δέκατο τῶν συνταγῶν, ἐνῶ γίνεται εἰδικὴ ἀναφορά γιὰ τοὺς στροφουμένους, δηλαδὴ αὐτοὺς ποὺ πάσχουν ἀπὸ κοιλιακὸ ἄλγος ἢ κολικό κοιλίας.

Ἀντίδοτος, ἡ πανάρετος, πρὸς βηχικοῦς, κοιλιακοῦς, δυσεντερικοῦς καὶ στροφουμένους· δέχεται:

Ἀβροτόνου· ὀριγάνου· καστορίου· σμύρνης στρωγλίτιδος· ὀπίου· κενταυρίου· ὑσώπου· πεπέρεως λευκοῦ· σκίλλης ὀπτῆς· κρόκου· κόστου· στύρακος· καλαμίτου· καλαμίνθης φύλλα· ναρδοστάχυος, ἀνὰ δράμας δ'· κασίας, δράμας ζ'· ἀμμωνιακοῦ θυμιάματος· κικίμπρι· ἀκόρου· χαλβάνην, ἀνὰ δράμας γ'· ἐλλεβόρου μελανοῦ, δράμας β' καὶ μέλιτος Ἀττικοῦ ἢ σάχαρ τὸ ἀρκοῦν ἢ δόσις ἐπὶ μὲν τῶν ἀνδρῶν, οὐγγίαν α'· γυναιξὶ δὲ οὐγγίαν ἡμισυ· χρῶ²⁵.

Επίσης διαβάζουμε ἀναφορές γιὰ στροφικοῦς, δυσεντερικοῦς καὶ κοιλιαλικούς. Οἱ συνταγές ποὺ ἀντιμετωπίζουν τὴν παθῆσις αὐτὴν περιέχουν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα βότανα.

Στὴν ἴδια κατηγορία τῆς κοιλιακῆς χώρας ἐντάσσουμε καὶ τὴν παθῆσις τοῦ ἥπατος καὶ τοῦ σπλήνα. Γιὰ τὸ ἥπαρ καὶ ὅσους πάσχουν ἀπὸ τὴν ἀσθένειαν τοῦ ἥπατος, συστήνεται ἓνα σύνολο τριάντα βοτάνων. Μάλιστα

24. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 644.

25. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 124.

σε μερικές συνταγές αναφέρεται, πως για να πετύχει η συνταγή αποτελούμενη από *κόστος* και *πιπέρι*, θα πρέπει ο πάσχων να ξαπλώσει στο δεξιό πλευρό.

Αντίδοτος ἄλλη ἥπατική, πεπειραμένη, πάνυ ἔχει:

Κόστου· πεπέρεως κοινοῦ, ἀνά κοχλιάρια β΄· μίξας μετ' οἴνου παλαιοῦ, κρᾶσιν κινήσας, πινέτω καὶ ἀνακλινέσθω ἐπὶ τὸ δεξιὸν πλευρὸν ὁ νοσῶν χρῶ²⁶.

Για τον *σπλήνα* και όσους εμφανίζουν *έμφραξη του σπλήνα* εντυπωσιάζει η σύσταση για λήψη 56 διαφορετικών βοτάνων.

Στην κατηγορία, των παθήσεων του πεπτικού, ανήκει και η *λειεντερία*. Για την αντιμετώπισή της στις συνταγές χρησιμοποιούνται ως κύρια συστατικά το *κυδώνι*, το *μαρούβιο*, το *σουμάκι*, η *μαστίχα*, το *νήριο* κ.ά.

Μικρότερη είναι η αναφορά στην *καχεξία*. Με τον όρο αυτόν περιγράφεται στην ιατρική το αποτέλεσμα του χρόνιου υποσιτισμού, συνήθως λόγω κάποιας σοβαρής ασθένειας. Χαρακτηριστικά της καχεξίας είναι η σημαντική απώλεια βάρους, η έντονη ωχρότητα, η αδυναμία και οι λιποθυμικές τάσεις. Για τη *δυσκοιλιότητα*, προκρίνεται να χρησιμοποιούνται το *τεύτλο*, το *μυροβάλανο*, ο *ρούσκος*, το *βατόμουρο*, το *κιννάμωμο*, ο *νάρδος*, κ.ά.

Για τις *αιμορροΐδες* χρησιμοποιούνται *στρόβιλοι*, *κρόκος*, *ναρδοστάχυ*, *άνισο* και *σπέρματα φοίνικα*.

6. Παθήσεις ουροποιητικού συστήματος

Για τους *νεφρούς* βρίσκουμε διάσπαρτες αναφορές με ποικίλα φαρμακευτικά σκευάσματα. Οι σχετικές παθήσεις που συναντώνται είναι η *νεφροπάθεια*, η *στραγγουρία* και η *δυσουρία*. Φάρμακα απαντώνται στα κεφάλαια των *Αντιδότων*, των *Δροσάτων*, των δροσιστικών σκευασμάτων, των *Εμπλάστρων*, των *Ενεμάτων*, των *Κοκκίων*, των *Τροχίσκων* ενώ αποκλειστικά αφιερωμένο στους νεφρούς είναι το κεφάλαιο των *Νεφρών*, το οποίο όμως περιλαμβάνει μόλις τρεις συνταγές. Τα φυτικά αντίδοτα που υγιαίνουν τη *νεφρική διάθεση* είναι το *άκορο*, ο *μάραθος*, το *σύμφυτο*, η *νάρδος* η *κελτική*, το *πέπερι*, ο *ασταφίς*, το *σέσελι*, το *φου*, το *υπερικό*, ο *ύσσωπος*, το *εύζωμο*, το *ελένιο*, κ.ά. Ορισμένες από τις ιατροφαρμακευτικές συνταγές αναφέρουν ότι είναι τόσο αποτελεσματικές που ο ιατρός θα ξαφνιαστεί ευχάριστα με την ισχύ του φαρμάκου.

26. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 128.

Νεφριτική αντίδοτος διὰ πείρας ποιεῖ γάρ, ἀπὸ μιᾶς ἡμέρας, τὸν λίθον οὐρηθῆναι· ἔστιν δέ, πάνυ δόκιμος· ἔχει:

Ὅριγανον, δεσμίδιν μικρὸν α΄· ἀγρώστεως, δεσμίδιν μικρὸν α΄, ἀπόξισον ταῦτα, εἰς ξέστιν ὕδατος ἕως οὗ ἀποτριτωθῆ τὸ ὕδωρ· θές σὺν αὐτῷ καὶ χαμαίμηλα, οὐγγίαν α΄ καὶ βράσας πάντα, λάβε ἐξ αὐτοῦ τοῦ ζωμοῦ καὶ μείξας μετὰ οἴνου κονδίτου, δίδου ὅταν βούλει διηνεκῶς χρῶ²⁷.

Κάποιες φαρμακευτικές συνταγές δίνονται τα μεσάνυκτα, άλλες το πρωί και άλλες πριν τον ύπνο. Σε άλλες η κατάποση του φαρμάκου συνοδεύεται με νερό για τον εμπύρετο ασθενή, ή με κρασί για τον απύρετο.

Ένα ακόμη ὄργανο του ανθρώπου με συχνές παθήσεις που χρήζει αντιμετώπισης είναι η *κύστη*, για την οποία αναφέρονται οι *λίθοι*, η *δυσουρία* και η *στραγγουρία* και προκρίνεται η χρήση διάφορων φυτών για την αντιμετώπισή τους.

7. Παθήσεις των γεννητικών οργάνων

Το αναπαραγωγικό σύστημα σκοπό έχει την αναπαραγωγή των έμβιων όντων και παρουσιάζει σημαντικές διαφορές στα δύο φύλα. Στο *Δυναμερόν* οι γυναικολογικές παθήσεις, όπως η *άμετρος ρύση* και τα *έμμηνα*, αναφέρονται σε δύο ξεχωριστά κεφάλαια: των *Γυναικείων καθαρτικών* και των *Πεσσών*. Εδώ σημειώνονται συλληπτικά, αντισυλληπτικά, στερωτικά και καθαρτικά φάρμακα. Τα σκευάσματα, κυρίως τα πάσματα και οι πεσσοί, τοποθετούνται εντός της μήτρας, αφού αυτή προηγουμένως καθαριστεί και πλυθεί, ενώ οι οδηγίες χρήσης του φαρμάκου είναι λεπτομερείς και σαφείς.

Πεσσός συλληπτικός· ὡς ἐχρήσατο γυνὴ Ἀλεξάνδρου Βαρβάρα καὶ συνέλαβεν παραχρῆμα· ὡς ἐτῶν οὔσα ὀγδοήκοντα· ἔχει:

Ὅποῦ βαλσάμου, ὀλκὴν α΄· πευκεδάνου, ὀλκὴν α΄ καὶ ἥμισυ· ἀριστολοχίαν μακρὰν· σμύρνης· κρόκου, ἀνὰ ὀλκὴν α΄· μυελοῦ ἐλαφείου· ἥπατος χηνείου, ἀνὰ ὀλκὴν α΄ καὶ ἥμισυ· ταῦτα πάντα κατ' ἰδίαν τήξας καὶ ἀναλαβῶν ἐρίου Ἰταλικοῦ, κέλευσον, διὰ καθεξᾶναι τὴν γυναιῖκα καὶ πρόστιθεν τὸν πεσσὸν πρὸς τὸ στόμα τῆς μήτρας καὶ κατέχειν τὸ φάρμακον, μέχρι ὠρῶν δύο καὶ συνέχειν καὶ ἀφελομένου τοῦ φαρμάκου, εὐθύς κέλευσον συγγίνεσθαι τῇ γυναικί, μετὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς· χάριτι Θείας, μεγαλοδωρεᾶς· παραχρῆμα συλλήψεται· ὡς καὶ Κλεοπάτρα γυνὴ· κατὰ τὸν καιρὸν

27. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 100.

ἡμῶν ἐχρήσατο, τοῦ βασιλέως Πτολεμαίου, ἀποθῶν καὶ ποιήσας οὕτως ὡς κάνταῦθα γράμμα δηλοῖ καὶ συνέλαβε παραχρῆμα καὶ οὕτως χρῶ²⁸.

Υπάρχουν επίσης και αναφορές για την αποβολή εμβρύων, για τη μητρομανία και τις φλεγμονές της μήτρας, για τα γεννητικά ὄργανα και τον πρωκτό, για τις παρέσεις του κώλου, δηλαδή η ατονία του παχέος εντέρου, για το πάθος και την τρώση του καυλού και τέλος για το πάθος της μήτρας.

Για τα αφροδίσια νοσήματα χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον τα εξής φυτά: σατύριο, δαύκος, κάρυο ινδικό, πιστάκια, ρίζα ηρυγγίου, στρόβυλος, ζιγγίβερι, άνισσο, σίναπι κ.ά.

8. Παθήσεις των αισθητήριων οργάνων

Μολονότι στο αισθητήριο σύστημα περιλαμβάνονται οι πέντε αισθήσεις, εντούτοις εκείνες με τις πλέον διαδεδομένες παθήσεις στο *Δυναμερόν* είναι οι οφθαλμικές και οι ωτικές. Στις οφθαλμικές παθήσεις καταγράφονται η ψωροφθαλμία, όσοι ασθενούν στους οφθαλμούς, όσοι έχουν νεφέλες, πτερύγια, εγκανθίδες, ρεύμα των οφθαλμών, φλύκταινα, η γνωστή σήμερα επιπεφυκίτιδα ενώ μνημονεύεται και η αμβλυωπία. Για την αντιμετώπιση των οφθαλμικών παθήσεων συστήνεται η χρήση εμπλάστρων, σμηγμάτων και πασμάτων. Τα συστατικά των σκευασμάτων αυτών, αφού στραγγιστούν σε πανί οθόνης, τοποθετούνται στο μέτωπο αλλά ποτέ στους οφθαλμούς. Εξέχουσα θέση έχουν τα οφθαλμικά κολλύρια η σύνθεση των οποίων ποικίλλει.

Για τις ασθένειες των ὠτων, όπως η ωταλγία και ο πόνος των ωτίων, βρίσκουμε στο *Δυναμερόν* ένα ολόκληρο κεφάλαιο με θεραπείες. Κάθε σκεύασμα θα πρέπει να τοποθετείται και στα δύο αφτιά κι όχι μόνο στο ασθενούν. Εάν το ωτικό σκεύασμα είναι έλαιο τότε θα πρέπει να ενσταλάζεται. Βασικά φυτικά συστατικά είναι ο νάρδος, το κόστος, ο στύρακας, ο κρόκος, το σέλινο, ο σχοίανθος και ο ύσσωπος.

Ὡτικὸν ἐπίθεμα, πρὸς ῥύπου σκληρότητα· ἔχει:

Ναρδίνῳ μύρῳ, λεάνας, ἔνσταζε χλιαρὸν κατὰ τοῦ ὠτός καὶ τῆ ἐξῆς, διὰ κυάθισκου μηλωτρίδος· τὸ προχειρότερον, ἐκκάθαιρε καὶ πάλιν, ἔγχεε τὴν νάρδον, χλιαράν· εἰ δὲ σκληρὸς ὁ ῥύπος εἴη· νίτρον λειότατον ποιήσας καὶ ὀπτήσας, ἔμπλασσε εἰς τὸ οὖς καὶ ἐπίσταξον, ὄξους θερμὸν καὶ ἔριον προσθείς· ἑᾶ διανυκτερεῦσαι· τῆ δὲ ἐξῆς κλύζε ὕδατι χλιαρῷ καὶ ἐλαίῳ· θερ-

28. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 922.

μάνας άμυγδαλίνω έγγχε και έξ' είτα νίτρον σὺν ὄξει, δεῦσον μεθ' ὕδατος θερμου τὸ άρκοῦν έγκλυζε και άποσμήξας, ένσταζε κατὰ τοῦ ὠτός, νίτρον σὺν ῥοδίνω έλαίω και ὄξους δριμέος τὸ άρκοῦν, χλιαρά²⁹.

9. Δερματικές παθήσεις

Το δέρμα καλύπτει τον ανθρώπινο οργανισμό και είναι το μέρος του σώματος που έρχεται σε άμεση επαφή με το περιβάλλον. Αποτελείται από την επιδερμίδα, το χόριο με το υποδόριο λίπος. Στην κατηγορία αυτή εντάξαμε τόσο την *ελεφαντίαση* όσο και τα πολλά είδη δηγμάτων, όπως το *αιχεόδηγμα*, το *φαλαγγιόδηγμα*, τα *δήγματα των ιοβόλων ζώων*, τις *πληγές των ερπετών*, το *οφεόδηγμα*, το *δήγμα της αράχνης*, το *κυνόδηγμα*, κ.ά. Για την αντιμετώπιση της *ελεφαντίασης* προκρίνονται φυτά, όπως, ο *κρόκος*, η *σμύρνα*, το *πύρεθρο*, η *καρδαμώμη*, το *πευκέδανο*, κ.ά. ενώ για τα δήγματα συστήνονται έμπλαστρα από *έλαια*, από *ανόργανα υλικά*, όπως ο *λιθάργυρος*, το *θυμίαμα*, ο *χαλκός*, από φυτά, όπως το *δίκταμο*, η *χαλβάνη*, η *αλόη* κ.ά. Για τους *λυσσόδηκτους*, προκρίνονται συστατικά, όπως ο *κρόκος*, το *κόστος*, τα *άωρα μούρα*, το *φου*, η *αμώμη*, κ.ά. Ειδικά για τους *σκορπιόδηκτους* συστήνεται η *πολτοποίηση σκουλικιών*, που μαζί με το φυτό *ίρις* αλείφονται στην πληγή και επιβάλλεται η κατάποσή τους με κρασί ή ξίδι.

Πρὸς σκορπιόδηκτους: πάνυ θαυμαστόν έχει:

Λαβὼν γῆς έντερα και λειώσας, επίθεσ τῷ δήγματι και ίριν κόψας καλῶς, δὸς πιεῖν μετ' οἴνου τὸ άρκοῦν ἢ ὄξους και οὔτως χρῶ³⁰.

Τέλος, στις *δερματικές παθήσεις* ανήκουν και οι *πάσχοντες της διαφορητικής*, δηλαδή της έντονης εφίδρωσης. Για την ίασή τους συστήνονται εννέα έμπλαστρα αποτελούμενα από διάφορα οργανικά και ανόργανα συστατικά.

10. Παθήσεις στοματικής κοιλότητας

Τα δόντια και η στοματική κοιλότητα επιτρέπουν την καλύτερη κατάποση της τροφής. Για το *στόμα* και ειδικότερα για το *πάθος του ουρανίσκου* αλλά και την *οζοστομία*, την αποκρουστική στοματική δυσσομία, προκρίνονται κυρίως τα *μούρα* και το *πετροσέλινο*. Η *οδονταλία* είναι μια από τις παθή-

29. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 1118.

30. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 970.

σεις που καταπολεμά το *Μιθριδάτειο αντίδοτο*, αποτελούμενο από 58 συστατικά, ενώ σε άλλη συνταγή προκρίνεται η κατασκευή *κοκκίου*, το οποίο θα πρέπει να δοθεί στον πάσχοντα λίγο πριν κοιμηθεί. Στις συνταγές για τα δόντια, αναφέρεται η *λεύκανση* και η αφαίρεση σάπιων δοντιών. Για την εξαγωγή του συστήνεται η χρήση του *πύρεθρου* ή ενός επιθέματος, το οποίο αφού πλαστεί με κερί και φυλαχθεί για 40 ημέρες, στη συνέχεια τοποθετείται στο σάπιο δόντι. Μόνο τότε ο γιατρός μπορεί να αφαιρέσει το δόντι χωρίς να προκαλέσει πόνο στον ασθενή και χωρίς να χρησιμοποιήσει κάποιο εργαλείο, παρά μόνο με το δάκτυλό του.

Ὀδόντας βεβρωμένους καὶ σεσηπότας ὀνίνησι ἔχει:

Πύρεθρον ρίζαν, ἐν ὄξει δριμυτάτῳ ἐμβαλὼν κεκομμένην, ἕα ἡμέρας μ' καὶ μετὰ τοῦτο, ὀλίγον ἐξ αὐτοῦ ἐμβαλὼν εἰς τὸ βρῶμα τοῦ ὀδόντος, περίπλασσε δὲ πρῶτον κηρῷ· τοῖς ἑτέροις ὀδόντα, τὸ εἰρημένον καὶ μετὰ ὥραν, ἔλκυσσον μετὰ τοῦ δακτύλου τὸν βεβρωμένον ὀδόντα καὶ εὐθέως ἄπονον ἐκβάλλεις· τὸν ὀδόντα καὶ ἄνευ σιδήρου ἢ πόνου, ἐκβληθήσεται καὶ οὕτως χρῶ³¹.

Για τις παθήσεις του *λάρυγγα* και ειδικότερα τη *φωνή* την αποκομμένη προκρίνεται η χρήση *υπογλωσσιών*. Τα συστατικά πρέπει να ζυμωθούν σε χυλό μούρων και το υπογλώσσιο, όταν τοποθετηθεί κάτω από τη γλώσσα, να μην είναι ξηρό, αλλά μαλακό. Για την *τραχύτητα του φάρυγγα*, προκρίνεται η λήψη διάφορων φυτικών σκευασμάτων και δροσάτων από *ιον* ή *χαμαιεύκη*. Το αντίδοτο αφού βράσει και χυλώσει, και έχοντας απομείνει το ένα τρίτο του, αποκτά τη μορφή και την πηκτικότητα του μελιού. Τότε πρέπει να τεθεί σε αγγείο και αφού παγώσει, να δοθεί στον ασθενή. Τέλος για τις *φλεγμονές του στόματος* και του *ουρανίσκου* αλλά και των *παρισθμίων* προκρίνεται η χρήση ξηρίων με *όροβο*, *καδμεία* και *μάννα λιβάνου* ή *ροδομέλιτων*. Στο *Δυναμερόν* βρίσκουμε και τη βακτηριακή ασθένεια της *νομής*. Αυτή απαντάται όχι μόνο στη στοματική κοιλότητα αλλά και στα *αιδοία*. Εδώ συστήνεται η χρήση εμπλάστρων αποτελούμενων κυρίως από ορυκτά συστατικά, όπως η *πίσσα*, η *άσφαλτος*, ο *χαλκίτης*, το *μίση* και η *στυπτηρία*.

Γίνεται επίσης αναφορά και σε μερικές αδιευκρίνιστες παθήσεις, που δεν μπορούμε να κατατάξουμε με σαφήνεια σε συγκεκριμένη ειδικότητα της ιατρικής, όπως το *ένδον απόστημα* ή το *παν ρεύμα*, όπου βέβαια ως

31. VALIAKOS, *Das Dynameron*, 903.

ρεύμα νοείται ο χρόνιος πόνος και γενικά οι επώδυνες καταστάσεις, η φθοροποιά ύλη και το πάθος το εντός.

Τέλος, αξίζουν να σημειωθούν οι συχνές αναφορές της *επισημασίας* και της *αλγηδόνας*. Η *επισημασία* είναι η ένδειξη, ο προάγγελος της ασθένειας, ενώ η *αλγηδόνα*, είναι η αίσθηση του πόνου. Η αναγραφή αυτών των δύο εννοιών υποδεικνύει την προσοχή που έδειχναν ή που έπρεπε να δείχνουν οι γιατροί στα συμπτώματα της νόσου για την έγκαιρη διάγνωση και την αποτελεσματική θεραπεία της και ταυτόχρονα το υψηλό επίπεδο στο οποίο είχε φτάσει η ιατρική στα χρόνια του Νικολάου Μυρεψιού.

Πυρετός

Ειδική μνεία γίνεται για τον *πυρετό*³². Αναφέρεται στον τακτικά εμφανιζόμενο πυρετό που διακρίνεται σε *τεταρταίο*, *ημιτριταίο*, *τριταίο*, που σήμερα γνωρίζουμε ότι αναφέρονται σε μορφές της ελονοσίας, όπως και στον *καθημερινό*, *αμφημερινό*, *απλό*, *διπλό*, *καυσώδη*, *χρόνιο*, *περιοδικό* και *συνεχή*. Ουσιαστικά κάθε πέμπτη συνταγή αναφέρει ότι αν ο ασθενής εμφανίσει πυρετό, τότε το σκεύασμα να δίνεται *μεθ' ύδατος χλιαροῦ*. Ωστόσο, ο *οξύς* και ο *καυσώδης πυρετός* αντιμετωπίζεται τόσο με *δροσάτα* ροφήματα όσο και με *υπογλώσσια*, ενώ για πρώτη χρονικά φορά συστήνεται η πόση *δρυσιστικού αφεψήματος* από λεμόνια. Όσο για τον *περιοδικό πυρετό*, δηλαδή την ελονοσία, αυτή καταγράφεται με τις εξής μορφές:

- *Τεταρταίος*: Παρουσιάζεται στην ελονοσία, ανάλογα με το πλασμώδιο που προκάλεσε τον κύκλο του πυρετού. Το κύριο χαρακτηριστικό της αρρώστιας είναι ότι ο πυρετός πέφτει για δύο 24ωρα και ξαναεβαίνει.
- *Τριταίος*: Στον άνθρωπο ανιχνεύονται τα εξής είδη τριταίου πυρετού: το *Plasmodium falciparum* (κακοήθης τριταίος) και το *Plasmodium vivax* (καλοήθης τριταίος). Το *Plasmodium malariae* χαρακτηρίζεται ως *τεταρταίος πυρετός*.
- *Ημιτριταίος*
- *Καθημερινός*
- *A(μ)φημερινός*

32. Πυρετός είναι η αύξηση της θερμοκρασίας του σώματος πάνω από τα φυσιολογικά επίπεδα. Ως πυρετός αναφέρεται η αύξηση της θερμοκρασίας, του σώματος, πάνω από τους 37 βαθμούς Celsius (Κελσίου).

- *Απλός και διπλός συνεχής πυρετός*
- *Διπλός τριταίος συνεχής πυρετός*

Διάφορες άλλες νόσοι

Τέλος σημειώνεται ότι αναφέρεται και ο *διαβήτης*, για την αντιμετώπιση του οποίου χρησιμοποιούνται το *μυροβάλανο*, η *μαστίχα*, το *γαρύφαλλο*, το *καρύδι*, το *ρόδι*, το *μάκερ*, το *βδέλλιο*, το *κόλιαντρο*, ο *στύρακας* και το *άνισο*.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού είναι το εκτενέστερο συμπλήγμα ιατροφαρμακευτικών συνταγών του 13ου αι. Περιλαμβάνει πληθώρα φαρμακευτικών συνταγών και ενδείξεων και παρέμενε μέχρι το 2019 αδημοσίευτο. Είναι το πλουσιότερο συνταγολόγιο της ύστερης βυζαντινής εποχής και επηρέασε την δυτικοευρωπαϊκή φαρμακοποιία από τον 16ο ως τον 18ο αι. Αποτέλεσε σημείο αναφοράς και αναπόσπαστο εγχειρίδιο τόσο για τους φαρμακοποιούς, όσο και για τους επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων στη Δύση, ενώ ήταν χρήσιμος οδηγός στη σύνταξη των Εγχειριδίων Φαρμακοποιίας ανά την Ευρώπη. Στο *Δυναμερόν* εμφανίζονται πολλές μορφές σκευασιών, αναρίθμητα βότανα και φυτά, όλα τους ευρέως διαδεδομένα στη βυζαντινή επικράτεια, αλλά και άλλα ανατολικής προέλευσης. Το πλήθος των παθήσεων είναι μεγάλο και αγγίζει όλο το εύρος της ιατρικής επιστήμης. Η συμβολή του στις επιστήμες της ιατρικής, της φαρμακοποιίας, της βοτανικής αλλά και της φιλολογίας και της ιστορίας είναι μοναδική.

ΜΑΡΑ ΒΕΡΥΚΟΚΟΥ

Τα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία της Ύστερης Αρχαιότητας από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη

Η Βυζαντινή Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη έχει 100 περίπου ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία με προέλευση από την Αίγυπτο και είναι υπό μελέτη από τη γράφουσα. Σύμφωνα με το αρχείο καταγραφής αντικειμένων του Μουσείου (Γενικό Ευρετήριο), τα περισσότερα αποκτήθηκαν από τον ιδρυτή του Μουσείου Αντώνη Μπενάκη το 1931 και το 1933 από τον στρατιωτικό ιατρό, απεσταλμένο του αγγλικού στέμματος στο Κάιρο, Major Robert Grenville Gayer-Anderson (1881-1945), γνωστό συλλέκτη και λάτρη της τέχνης και της αρχαιότητας. Αν και οι δυο τους δεν ανέπτυξαν κοινωνικές επαφές στην Αίγυπτο, από το Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη προκύπτει ότι ο Gayer-Anderson και ο Αντώνης Μπενάκης είχαν ανταλλάξει αλληλογραφία για θέματα τέχνης και αρχαιολογίας.

Η Συλλογή του Μουσείου περιλαμβάνει τριχολαβίδες, μηλωτρίδες, ψαλίδια, νυστέρια, μήλες, σμίλες, κοχλιάρια, τραυματικές μήλες, αιμοστατικά καυτήρια, κυαθισκομήλες, βελόνες, καρφίδες, σπαθομήλες, λαβίδες, διπλά ιατρικά εργαλεία με καυτήριο στη μία πλευρά και σπάτουλα στην άλλη, αγκυρομήλες, οδοντιατρικά εργαλεία, έναν κυαθίσκο για την παρασκευή φαρμάκων, εργαλεία αδιάγνωστης χρήσης και τέλος ένα τμήμα εργαλείου με σπάτουλα το οποίο είναι δωρεά του Απόστολου Αργυριάδη το 2007. Το 2003 το Μουσείο απέκτησε ως δωρεά τη Συλλογή Τσολοζίδη που περιλαμβάνει 42 ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία τα οποία έχουν ήδη δημοσιευτεί και δεν θα παρουσιαστούν σε αυτό το κείμενο¹.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αναστασία Δρανδάκη για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις της και τους συνεργάτες του Μουσείου Μπενάκη που εργάστηκαν για την εκθεσιακή παρουσίαση των ιατρικών εργαλείων: Ντόρα Πικιώνη, Ντέπυ Κοντζαμάνη, Άνθια Φωκά, Μαρία Ζαχαρία, Νικολέτα Μέντη και τον Δημήτρη Γιαβάση για το φωτογραφικό υλικό.

Πιο αναλυτικά, η Συλλογή περιέχει χάλκινες τραυματικές μήλες που αφαιρούν πέτρες και βλήματα από μικρά τραύματα. Χάλκινες κυαθισκομήλες και κοχλιάρια που χρησίμευαν στην παρασκευή φαρμακευτικών ουσιών, ενώ είχαν και καλλωπιστική χρήση, για την προετοιμασία κοσμητικών ουσιών. Μια μηλωτρίδα για την αφαίρεση ξένων σωμάτων από τα αυτιά και τη μύτη, που χρησίμευε και στον καθαρισμό των τραυμάτων και τομών, στην απόξεση συριγγίων και αιμορροΐδων, στην αφαίρεση της πέτρας από την ουρήθρα, ως καυτήριο για τη θεραπεία της κήλης και των κισρών και ως κοχλιάριο στην προετοιμασία των φαρμάκων και αλοιφών. Σμίλες από σίδηρο και χαλκό, χειρουργικά νυστέρια με πολλές ονομασίες (αναρραφικό σμίλιον, κόραξ, μαχαίριον, λαβή, οξεία σμίλη) και διαφορετικές χρήσεις². Όπως γράφει ο Παύλος ο Αιγινήτης στο έκτο βιβλίο του για τη χειρουργική, τα νυστέρια είχαν πολλές διαφορετικές χρήσεις για διαφορετικό είδος επέμβασης

1. Π. ΚΑΜΠΑΝΗΣ, *Συλλογή Γ. Τσολοζίδη. Ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία της Ύστερης Αρχαιότητας*, Πολιτιστική Εταιρεία Θεσσαλονίκης «Ευρώπη», Θεσσαλονίκη 2002.

2. Α. KRUG, *Lege Artis - The Rules of the Art*, στο *O Arqueólogo Português*, Σειρά 5, 1 (2011), 548.

στο σώμα³. Μια σμίλη-πτερυγοτόμο από χαλκό για την επέμβαση στο πτερύγιο του ματιού. Αρκετές χάλκινες και σιδερένιες λαβίδες, άλλες με λεπτούς και κυρτούς βραχίονες και άλλες με πεπλατυσμένους βραχίονες. Λαβίδες για την κοπή αρτηριών ή μικρών οστών, τριχολαβίδες για τη θεραπεία της τριχίας στα μάτια αλλά και για τον καλλωπισμό. Σαρκολάβους για τη συγκράτηση σαρκών ή οστών κατά τη διάρκεια επεμβάσεων. Ψαλίδια από ενιαίο έλασμα σιδήρου τα οποία, εκτός από χρήση τους στη χειρουργική, χρησιμοποιούνταν για την κοπή των μαλλιών καθώς, σύμφωνα με τον Ορειβάσιο και τον Κέλσο, το κόψιμο των μαλλιών της κεφαλής αποτελούσε πράξη θεραπείας⁴. Μία οξεία μήλη με σπάτουλα, ένα σύνθετο εργαλείο από κράμα χαλκού, το οποίο πιθανόν να είχε οδοντιατρική χρήση. Αγκυρομήλες από χαλκό και σίδηρο, αρκετά διαβρωμένες, οι οποίες ως χειρουργικά εργαλεία είχαν δύο χρήσεις: το ένα άκρο είναι μικρό και αιχμηρό ενώ στο άλλο άκρο υπάρχει άγκιστρο για την εξαγωγή των αμυγδαλών αλλά και για τις επεμβάσεις των ματιών. Η Συλλογή επίσης έχει και δύο διπλά ιατρικά εργαλεία. Το πρώτο χάλκινο εργαλείο φέρει μικρή τριγωνική σπάτουλα στο ένα άκρο και στο άλλο άκρο είναι διαμορφωμένη μια μεγαλύτερη σπάτουλα. Το δεύτερο εργαλείο, επίσης χάλκινο, έχει στη μια άκρη τετράπλευρη σπάτουλα, ενώ στην άλλη άκρη είναι διαμορφωμένο πυραμιδοειδές σχήμα που χρησίμευε ως καυτήριο για επιφανειακά τραύματα. Παρόμοιο εργαλείο υπάρχει στη Βυζαντινή Συλλογή του Μουσείου το οποίο αποκτήθηκε από τη δωρεά της Συλλογής Τσολοζίδη⁵. Στη Συλλογή προστίθεται και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από μήλες και απυρομήλες, χάλκινες και σιδερένιες, που αποτελούν το πιο συνηθισμένο ιατρικό εργαλείο από τους ρωμαϊκούς χρόνους ως και τον μεσαίωνα. Η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε αυτά τα δύο είδη εργαλείων είναι ότι οι απυρομήλες έχουν κυλινδρικό βραχίονα του οποίου το πάχος μειώνεται σταδιακά προς το αιχμηρό άκρο, ενώ η μήλη έχει ομοιόμορφο σχήμα και στο κέντρο φέρει διακόσμηση, συνήθως με ωά ή αστραγάλους ή

3. M. PAPAĐAKIS, E. DE BREE, C. TROMPOUKIS, A. MANIOS, Paul of Aegina's Surgical Instruments: a Complete Surgical Instrumentarium in the Seventh Century AD., Royal Australasian College of Surgeons, *ANZ Journal of Surgery* 88/7-8 (2018), 779-785· F. ADAMS, *The Seven Books of Paulus Aegineta*, τ. 2, London 1846.

4. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Χειρουργικά και άλλα εργαλεία, στο *Η Ιατρική στην Κύπρο από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, Λευκωσία 2006, 24.

5. B. ΠΙΤΑΡΑΚΙΣ, (εκδ.), *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium*, Pera Museum, Istanbul 2015, αρ. 79, 315 (M. ΒΕΡΥΚΟΚΟΥ)· ΚΑΜΠΑΝΗΣ, *Συλλογή Γ. Τσολοζίδη*.

γραμμικό μοτίβο. Τα συγκεκριμένα ιατρικά εργαλεία χρησιμοποιούνταν στην εξέταση του αυτιού και των τραυμάτων. Τυλιγμένα με κομμάτι ύφασμα χρησιμοποιούνταν στον καθαρισμό των πληγών αλλά και στην επάλειψη με φαρμακευτικές ουσίες. Παράλληλα είχαν και καλλωπιστική χρήση καθώς χρησιμοποιούνταν στην τοποθέτηση του *kohl* στα μάτια. Υπάρχει επίσης ένας μεγάλος αριθμός από βελόνες: αυτές για τη ραφή μαλακών μορίων και σκληρών ιστών και αυτές για τη ραφή εσωτερικών οργάνων. Σπάτουλες και σπαθομήλες από χαλκό που χρησιμοποιούνταν στην παρασκευή φαρμάκων αλλά και στην παρασκευή κοσμητικών ουσιών όπως η πούδρα. Ένας κυαθίσκος με προχρή για τη χρήση και αποθήκευση ουσιών συμπληρώνει τη Συλλογή. Καυτήρια και αιμοστατικά καυτήρια για την αιμόσταση με καυτηριασμό των επιφανειακών τραυμάτων. Τέλος μέρος της Συλλογής των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων είναι το τμήμα εργαλείου από χαλκό το οποίο δώρισε ο Απόστολος Αργυριάδης στο Μουσείο Μπενάκη το 2007. Στο ένα άκρο φέρει σπάτουλα, ενώ το άλλο άκρο καταλήγει σε σφαιρίδιο, είναι διακοσμημένο με φυτικά μοτίβα και χρονολογείται στον μεσαίωνα.

Ορισμένα εργαλεία είναι διακοσμημένα με γραμμικά μοτίβα, αστραγάλους ή ωά. Άλλα έχουν πιο περίτεχνη διακόσμηση με οπές για ένθετους λίθους όπως στην περίπτωση ενός διπλού ιατρικού εργαλείου ή έχουν φυτικά μοτίβα όπως η πίσω πλευρά του κυαθίσκου μιας τραυματικής μήλης. Η διακόσμηση των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων δεν ήταν πάντα βασικό χαρακτηριστικό των αντικειμένων, αν και υπάρχουν παραδείγματα όπου οι ιατροί ήθελαν να χρησιμοποιούν όμορφα εργαλεία με στόχο τον εντυπωσιασμό του ασθενούς⁶. Τα περισσότερα όμως που σώζονται είναι ακόσμητα εκπληρώνοντας τον σκοπό τους δηλαδή τη λειτουργικότητά τους ως προς τον χρήστη.

Η ταύτιση των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων του Μουσείου Μπενάκη βασίστηκε σε δύο καταλόγους που έχει δημοσιεύσει ο Bliquez αλλά και στις περιγραφές του Παύλου του Αιγινήτη στο Έκτο Βιβλίο του, αφιερωμένο στη χειρουργική, όπου αναφέρει αναλυτικά τα εργαλεία που χρησιμοποιούσε για κάθε επέμβαση⁷.

6. KRUG, *Lege Artis*, 554· R. JACKSON, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, London 1988, 114.

7. L. T. BLIQUEZ, Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times, *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984) (Symposium on Byzantine Medicine), 187-204· PAPANAKIS, DE BREE, TROMPOUKIS, MANIOS, Paul of Aegina's Surgical Instruments.

Η μελέτη των εργαλείων αυτών θέτει δύο σημαντικά ερωτήματα. Το ένα αφορά τη χρονολόγησή τους, δηλαδή ποιες πηγές και ποια στοιχεία θα χρησιμοποιήσουμε για να τοποθετήσουμε χρονικά την κατασκευή και τη χρήση τους. Το δεύτερο ερώτημα αφορά την ταύτιση και χρήση τους, δηλαδή ποια είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθορίζουν τον τρόπο της λειτουργίας τους, καθώς το ίδιο εργαλείο μπορεί να έχει παραπάνω από μια χρήσεις.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας αντιμετωπίσαμε το ζήτημα της χρονολόγησης καθώς, ελλείψει αρχαιολογικών δεδομένων και προέλευσης, παρά το γεγονός ότι προήλθαν από την Αίγυπτο, δεν θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια τα συγκεκριμένα αντικείμενα. Η πρώτη ερευνητική προσέγγιση χρονολόγησης των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων προέκυψε έπειτα από τη σύγκριση ανάλογου υλικού με σαφή ανασκαφική προέλευση και κατ' επέκταση χρονολόγηση. Στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό πρόσφατες ανασκαφές έχουν φέρει στο φως αρκετά ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία. Ασφαλώς η πρώτη σύγκριση πραγματοποιήθηκε με τα ευρήματα από τις ανασκαφές της Κορίνθου, όπου ήρθαν στο φως αρκετά ιατρικά, χειρουργικά και εργαλεία καλλωπισμού χρονολογημένα στην ύστερη αρχαιότητα και στη βυζαντινή εποχή⁸. Στη συνέχεια μελετήθηκαν τα ευρήματα, χρονολογημένα στον 12ο-14ο αιώνα, από τα κάστρα της Γλαρέντζας και το Χλεμούτσι στην Πελοπόννησο⁹, τα αντικείμενα που βρέθηκαν στον Τάφο του Ιατρού στην Κύπρο του 2ου και 3ου αιώνα¹⁰. Μελετήθηκε επίσης η μεγάλη ανασκαφή στο Allianoi της Τουρκίας¹¹, όπου αποκαλύφθηκαν περίπου 348 ιατρικά εργαλεία του 2ου και 3ου αιώνα. Επιπλέον ανασκαφικές μελέτες με ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία υπάρχουν στη Ρουμανία, στην

8. G. R. DAVIDSON, *Corinth-XII, The Minor Objects* [The American School of Classical Studies at Athens], Princeton 1952, πίν. 82-83, 187.

9. Ε. ΜΠΑΡΠΑΡΙΤΣΑ, *Η μαρτυρία των μεταλλικών αντικειμένων από τα Κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας. Όψεις της ζωής των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας* (Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών), Αθήνα 2014, τ. Β', αρ. κατ 120-123, 75-77.

10. D. MICHAELIDES, *A Roman Surgeon's Tomb from Nea Pathos*, (Republic of Cyprus, Ministry of Communications and Works, Report of the Department of Antiquities), Nicosia 1984.

11. D. BAYKAN, *Allianoi Tıp Aletleri* [Studia ad Orientem Antiquum 2], Istanbul 2012.

περιοχή της ρωμαϊκής Δακίας¹², αλλά και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων¹³. Μια πρώτη εικόνα, που διαμορφώθηκε έπειτα από την έρευνα και σύγκριση του υλικού που αναφέραμε, είναι ότι τα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία από την ελληνορωμαϊκή εποχή μέχρι και τους μεσαιωνικούς χρόνους δεν παρουσίασαν κάποια διαφοροποίηση ως προς τη χρήση ή τον σχεδιασμό τους. Υπάρχουν μάλιστα ιατρικά εργαλεία τα οποία έχουν παραμείνει ίδια ακόμα και στη σύγχρονη εποχή. Οι μελέτες του Γαληνού αποτέλεσαν βάση για τα συγγράμματα του Ορειβάσιου, του Αέτιου από την Άμιδα, του Παύλου του Αιγινήτη και του Αλέξανδρου του Τραλλιανού, και επηρέασαν την εξέλιξη της ισλαμικής ιατρικής όπως φαίνεται από τις μελέτες του Albucasis. Ο τελευταίος έχει μελετήσει τα Επτά Βιβλία του Παύλου του Αιγινήτη, όπως φαίνεται από τα δικά του γραπτά, και έχει ασχοληθεί με τον σχεδιασμό και την κατασκευή ιατρικών εργαλείων. Στο βιβλίο του ο Albucasis περιγράφει και σχεδιάζει πάνω από 150 ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία¹⁴. Παρουσιάζεται λοιπόν μια ερευνητική διαδικασία όπου ο ιατρός- συγγραφέας στηρίζεται στις μελέτες του «προηγούμενου δασκάλου» εξελίσσοντας και εμπλουτίζοντας συγχρόνως τις τεχνικές αντιμετώπισης και ίασης ασθενειών με δικές του μελέτες και παρατηρήσεις. Έτσι τα βασικά χαρακτηριστικά των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων παρέμειναν σταθερά με το πέρασμα του χρόνου. Μια σπαθομήλη ή μια λαβίδα της ελληνορωμαϊκής εποχής έχει το ίδιο σχέδιο και χρήση με την αντίστοιχη σπαθομήλη ή λαβίδα των μεσαιωνικών χρόνων. Φυσικά υπάρχουν εργαλεία, όπως τα νυστέρια, τα οποία με την πάροδο των ετών εξελίχτηκαν κι έγιναν ίσως πιο λειτουργικά. Οι αλλαγές που παρατηρούνται πιθανόν προέρχονται από το γεγονός ότι συχνά οι ιατροί παράγγελλαν σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας εργαλεία ανάλογα με τις ανάγκες τους, τα οποία σχεδίαζαν οι ίδιοι, όπως αναφέρει ο

12. T. VARGA, Medical Instruments in Roman Dacia: a Survey Beyond Typology and Functionality, *Acta Musei Napocensis* 52/1 (2015), 183-202· M. GUI, Evidence for Medical and Personal Care in the Case of the Roman Army in Dacia, *Ephemeris Napocensis* 21 (2011), 115-130.

13. D. BAYKAN, Medicine in the Balkans during the Roman Period, *Balkan Medical Journal* 34 (2017), 295-300.

14. M. SHEHATA, Medical Instruments in Islamic Medicine, *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine*, 6-7/11-14 (April-October 2007-2008), 62.

Γαληνός στο *Περί Αλυπίας* κείμενό του¹⁵. Αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν αρκούν όμως για τη σαφή χρονολόγηση των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων του Μουσείου Μπενάκη.

Όσον αφορά την ταύτιση και τη χρήση όλων των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων της Βυζαντινής Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη αυτές πραγματοποιήθηκαν βάσει συγκριτικού υλικού με προέλευση την Ελλάδα, την Αίγυπτο, τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, υπάρχουν αρκετά ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία τα οποία είχαν πολλαπλές χρήσεις, είτε ως ιατρικά εργαλεία είτε ως εργαλεία καλλωπισμού. Ένας τρόπος να διακρίνουμε ίσως ποιο εργαλείο είχε καλλωπιστικό ρόλο ή ποιο εργαλείο προοριζόταν για ιατρική χρήση είναι το υλικό κατασκευής τους. Τα εργαλεία καλλωπισμού, όπως τα κοχλιάρια, οι μήλες και οι σπάτουλες, είναι συνήθως κατασκευασμένα από χρυσό ή ασήμι όπως τα κοχλιάρια που βρέθηκαν σε γυναικείο τάφο στην Αμυγδαλέζα της Αττικής¹⁶. Στον αντίποδα αυτού του παραδείγματος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε το 1847 στη Γαλλία, όπου η σύγχρονη έρευνα ξεκίνησε μια νέα διεπιστημονική ανάγνωση των ευρημάτων ενός γυναικείου τάφου καλλιτέχνης του 3ου αι., που όπως αποδείχτηκε ήταν τελικά τάφος οφθαλμιάτρου του 2ου αιώνα¹⁷. Η έρευνα του 1847 λανθασμένα ταύτισε τα αντικείμενα και τα εργαλεία που βρέθηκαν στον τάφο με αντικείμενα ζωγραφικής που ανήκαν σε γυναίκα. Τα ευρήματα περιλάμβαναν δεκάδες γυάλινα φιαλίδια διάφορων μεγεθών, μια σπαθομήλη, ένα καυτήριο, μια αγκυρομήλη, μια κυλινδρική θήκη εργαλείων, έναν πέτρινο δίσκο για την παρασκευή φαρμάκων και ένα χάλκινο κουτί με φάρμακα και κολλύρια για τα μάτια. Η ταύτιση λοιπόν των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων αποδεικνύεται όχι και τόσο απλή. Δεν έχει να κάνει μόνο με την προέλευση των

15. R. JACKSON, *Back to Basics: Surgeons' Knives in the Roman World*, στο *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, εκδ. D. MICHAELIDES, Oxford – Philadelphia 2014, 134· KRUG, *Lege Artis*, 554.

16. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗ (επιμ.), *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002, αρ. 773 (Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ), 559-560.

17. J. SANTROT, *Une Arlésienne en Vendée: la tablette à broyer inscrite d'un oculiste gallo-romain*, στο *Hommes, cultures et paysages de l'Antiquité à la période moderne: Mélanges offerts à Jean Peyras*, εκδ. I. PIMOUGUET-PEDARROS, M. CLAVEL-LEVEQUE, F. OUACHOUR, 2013, 333-379 [<https://books.openedition.org/pur/34369>] (τελευταία προσπέλαση 9/2019).

ευρημάτων και το είδος του υλικού, αλλά και με τον τρόπο και τη μέθοδο προσέγγισης των αντικειμένων.

Εξαιτίας της ποικιλίας και του μεγάλου αριθμού των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων που έχουν βρεθεί στο Allianoί της Τουρκίας¹⁸, όπου η έρευνα έδειξε ότι ήταν νοσοκομείο χρονολογημένο στον 1ο με 2ο αιώνα, οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα ότι για την αντιμετώπιση διαφορετικών ασθενειών και χειρουργικών επεμβάσεων η κατασκευή των εργαλείων ήταν ένα βασικό ζήτημα. Οι ιατροί είχαν τη δυνατότητα να παραγγείλουν τα εργαλεία τους, πολλές φορές σχεδιασμένα από τους ίδιους, σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, όπου πιθανώς κατασκευάζονταν και άλλα χάλκινα αντικείμενα, αλλά από ειδικούς τεχνίτες¹⁹. Η πλειονότητα των εργαλείων που έχουν βρεθεί, όπως και τα αντικείμενα που παρουσιάζονται εδώ είναι από κράμα χαλκού και σίδηρο. Όπως ήδη αναφέρθηκε, εργαλεία από χρυσό ή ασήμι έχουν ταυτιστεί με καλλωπιστικά σύνεργα, χωρίς να αποκλείεται το αντίθετο. Ο Milne αναφέρει πως σύμφωνα με τον Ιπποκράτη και έπειτα τον Γαληνό, το καλύτερο υλικό για την κατασκευή ιατρικών εργαλείων, όπως τα καυτήρια, είναι ο σίδηρος, αν και τα περισσότερα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία που έχει ερευνήσει ο ίδιος είναι από χαλκό²⁰. Η έλλειψη ιατρικών εργαλείων από σίδηρο εξηγείται λόγω της διάβρωσης και της οξειδωσης που δημιουργούνται στο αντικείμενο με την πάροδο των χρόνων. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα, σίδηρος υπήρχε σε μεγάλες ποσότητες και ήταν ένα αρκετά οικονομικό υλικό. Ήταν λοιπόν πιο προσιτός ως επιλογή για την κατασκευή ιατρικών εργαλείων. Ο χαλκός από την άλλη και τα κράματα χαλκού διατηρούνται περισσότερο και γι' αυτό υπερτερούν τα χάλκινα αντικείμενα έναντι των σιδηρένιων. Επιπλέον το χάλκινο ιατρικό εργαλείο λόγω της σύστασής του ήταν πιο δύσκολο να αλλοιωθεί ή να καταστραφεί, ενώ μπορούσε να διακοσμηθεί η λαβή του, δίνοντας έτσι έναν πολυτελή χαρακτήρα στο αντικείμενο με στόχο τον εντυπωσιασμό τους ασθενούς²¹. Εν κατακλείδι κάθε εργαλείο έπρεπε να κατασκευάζεται σύμφωνα με τις οδηγίες και τις ανάγκες του ιατρού-παραγγελιοδότη.

Ένα δεύτερο βήμα για την έρευνα και την ταύτιση των συγκεκριμένων αντικειμένων είναι η συνεργασία με το Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου,

18. BAYKAN, *Allianoί Tip Aletleri*.

19. KRUG, *Lege Artis*, 554· JACKSON, *Back to Basics*, 133.

20. J. S. MILNE, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Oxford 1907, 10.

21. L. J. BLIQUEZ, *Greek and Roman Medicine, Archaeology* 34/2 (March-April 1981), 12.

Γυαλιού και Οργανικού Υλικού του Μουσείου Μπενάκη. Παράλληλα με την μελέτη των πηγών, γραπτών και αρχαιολογικών, εκπονείται τεχνική έρευνα που αφορά στη μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής και σύστασης των ιατρικών εργαλείων. Η έρευνα, που πραγματοποιείται από το Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου, είναι απαραίτητη προκειμένου να επιβεβαιωθούν οι μακροσκοπικές και μικροσκοπικές εκτιμήσεις που θα πραγματοποιηθούν κατά την διάρκεια της συντήρησης των αντικειμένων. Επίσης, με αυτό τον τρόπο θα είναι ίσως εφικτό να ταυτοποιηθούν τυχόν οργανικά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να εξηγήσουν τη χρήση τους.

Θα ήθελα να σημειώσω ότι η έρευνα των συγκεκριμένων αντικειμένων δεν έχει ολοκληρωθεί και συνεχίζεται. Ορισμένα ιατρικά εργαλεία του Μουσείου χρονολογούνται στον 2ο-3ο αιώνα, άλλα στον 6ο με 9ο αιώνα και ένας αριθμός εργαλείων στον 11ο με 14ο αιώνα. Χωρίς να έχουμε στα χέρια μας τα αποτελέσματα των αναλύσεων του Εργαστηρίου Συντήρησης Μετάλλου του Μουσείου Μπενάκη, τη δυνατότητα να στηριχτούμε μόνο σε συγκριτικό υλικό που προέρχεται από ανασκαφή και δημοσιεύεται ή παρουσιάζεται. Στόχος αυτού του κειμένου είναι η παρουσίαση των εργαλείων, η παρατήρηση αλλά και ανατροφοδότηση πληροφοριών για την καλύτερη τεκμηρίωση και ταύτιση των αντικειμένων, καθώς αναμένεται η δημοσίευσή τους στο επιστημονικό περιοδικό του Μουσείου Μπενάκη, στο τεύχος αφιερωμένο στον Άγγελο Δεληβορριά.

Με την ευκαιρία της επιστημονικής ημερίδας «*Ιατρική θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος, ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς: Ὅψεις της Ιατρικῆς στο Βυζάντιο*» και της παρουσίασης των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων από τη Βυζαντινή Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, εκτέθηκε μέρος της Συλλογής αυτής σε χώρο του Μουσείου με ελεύθερη είσοδο, με τίτλο «*Θεραπεύοντας το Σώμα. Ιατρικά εργαλεία και πρακτικές ἴασης από την ὕστερη αρχαιότητα ως τον μεσαίωνα*». Συγκεκριμένα παρουσιάστηκαν 80 εργαλεία μαζί με σύγχρονα χειρουργικά εργαλεία υπό δανεισμό από τη χειρουργική πτέρυγα του Νοσοκομείου Γεννηματά σε δύο προθήκες.

Στη πρώτη προθήκη-ενότητα στόχος ήταν ο επισκέπτης να συγκρίνει τα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία της ὕστερης αρχαιότητας με τα αντίστοιχα σύγχρονα και να δει ομοιότητες και διαφορές. Η προθήκη περιείχε αντιπροσωπευτικά αντικείμενα από κάθε κατηγορία και τα αντίστοιχα σύγχρονα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία.

Η δεύτερη προθήκη ήταν χωρισμένη σε τρεις ενότητες. Η πρώτη παρουσίαζε το γεγονός ότι τα ιατρικά εργαλεία, όπως και άλλα χάλκινα αντικείμενα από την ύστερη αρχαιότητα ως τον μεσαίωνα, είναι προϊόντα μαζικής παραγωγής από εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, καθώς έχουν περίπου το ίδιο μέγεθος, υλικό και μέθοδο κατασκευής. Η ενότητα αυτή περιείχε ψαλίδια, νυστέρια, λαβίδες, βελόνες, απυρομήλες και αγκυρομήλες. Η δεύτερη ενότητα παρουσίαζε δύο ιατρικά εργαλεία, ένα κοχλιάριο και ένα εργαλείο αδιάγνωστης χρήσης, που έχουν συντηρηθεί από το Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου, Γυαλιού και Οργανικού Υλικού του Μουσείου. Το κείμενο που συνόδευε την ενότητα αυτή περιείχε και φωτογραφικό υλικό με όλα τα στάδια της συντήρησης καθώς και τα εργαστηριακά αποτελέσματα, όπου στο ένα από αυτά, το κοχλιάριο, αποκαλύφθηκαν ίχνη οργανικού υλικού. Η τρίτη ενότητα παρουσίαζε τα εργαλεία που θα μπορούσαν να έχουν ιατρική αλλά και καλλωπιστική χρήση, όπως μήλες, κυαθισκομήλες και κοχλιάρια.

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Διατροφικές συνήθειες και υγεία:
Παρατηρήσεις για τη διατροφή με ζωικά λίπη
στις βυζαντινές διαιτητικές πραγματείες (7ος-12ος αι.)

Η ιπποκρατική θεωρία, σύμφωνα με την οποία η διατροφή επηρεάζει την ισορροπία των τεσσάρων χυμών του σώματος (αίμα, φλέγμα, ξανθή χολή, μέλαινα χολή) και την εκδήλωση των νόσων (απεψία, πέψη, κρίση), έστρεψε το ενδιαφέρον προς τη μελέτη των ιδιοτήτων των τροφών και οδήγησε στη σύνθεση διαιτητικών κανόνων, αναγνωρίζοντας τη διατροφή ως προϋπόθεση της υγείας και της ευεξίας. Στο Βυζάντιο, όπως και κατά την αρχαιότητα, η συνάφεια διατροφής και υγείας δεν αποτέλεσε θέμα με το οποίο ασχολήθηκαν αποκλειστικά τα ιατρικά και τα διαιτητικά έργα· απόψεις για τη διατροφή διατυπώνονταν σε διάφορα είδη κειμένων, καθώς οι διαιτητικές συνήθειες συνιστούσαν θεμελιώδες χαρακτηριστικό του ζην και του ευ ζην. Η διαιτητική αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με την επιστήμη της ιατρικής, και στηριζόταν στη βασική αρχή, σύμφωνα με την οποία η φυσιολογική λειτουργία του οργανισμού ήταν άρρηκτα και αξιωματικά συνδεδεμένη με τη διατροφή¹, όπως επιγραμματικά αποτυπώνεται στην παρατήρηση του

1. E. KISLINGER, Christians of the East. Rules and Realities of the Byzantine Diet, στο *Food. A Culinary History*, επιμ. J.-L. FLANDRIN – M. MONTANARI, New York 2000, 202· M. ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα στην διατροφή και στην ιατρική στο Βυζάντιο* [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 2012, 42-49· Η ΙΔΙΑ, Η εξέλιξη των ιατρικών αντιλήψεων στο Βυζάντιο κατά τον 9ο αι. Ιατρική. Τέχνη ή επιστήμη; *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Δεκέμβριος 2012, <https://www.archaiologia.gr/blog/2012/12/24/> (τελευταία επίσκεψη 6 Οκτωβρίου 2020)· J. JOUANNA, The Legacy of the Hippocratic Treatise *The Nature of Man*. The Theory of the Four Humours, στο *Greek Medicine from Hippocrates to Galen. Selected Papers*, επιμ. J. JOUANNA, PH. VAN DER EIJK, N. ALLIES [Studies in Ancient Medicine 40], Leiden – Boston 2012, 335-359· Δ. ΧΡ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ – Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γαληνού της Περγάμου «Τέχνη Ιατρική». Επιτομή της ιατρικής και των τομέων της, στο *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, επιμ. D. MICHAELIDES [Studies in Ancient Medicine 42], Leiden – Boston 2014, 105-111· A. TOUWAIDE, Nutrition and Malnutrition, *The Encyclopedia of Ancient History*, επιμ. R. S. BAGNALL, K. BRODERSEN, C. B. CHAMPION, A. ERSKINE, S. R. HUEBNER, Oxford

Μιχαήλ Ψελλού (1018-1078) στο έργο του *Διδασκαλία παντοδαπή: έπεισάγονται (...) αἱ νόσοι τῷ σώματι καὶ διὰ πλῆθος τροφῆς καὶ διὰ ἀπειψίας καὶ φθορᾶς· ἢ δὲ εὐτάξια καὶ ἢ αὐτάρκεια ὑγείας περιποιητικά*².

Τα βυζαντινά διαιτητικά έργα δεν συγκροτήθηκαν με βάση τη διεξοδικήπραγματεύση και την αναλυτική έκθεση συλλογισμών και επιχειρημάτων, που είχαν ακολουθήσει τα ιπποκρατικά κείμενα, όπως το *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς* και το *Περὶ διαίτης*, μολονότι η αυθεντία του Ιπποκράτη και των συνεχιστών του είχε πάντοτε δεσπόζουσα θέση στην ιατρική³. Η ὕλη στις

2012, 4840-4843· P. BOURAS-VALLIANATOS, Contextualizing the Art of Healing by Byzantine Physicians, στο *Life Is Short Art Long. The Art of Healing in Byzantium*, επιμ. Β. ΡΙΤΑΡΑΚΙΣ, Istanbul 2015, 104-122· J. WILKINS, Medical Literature, Diet, and Health, στο *A Companion to Food in the Ancient World*, επιμ. J. WILKINS – R. NADEAU, Oxford 2015, 61-62, 65-66· P. BOURAS-VALLIANATOS, Η ιατρική τέχνη στο Βυζάντιο, *Νεύσις* 24 (2016), 189-223· E. KISLINGER, Therapies, στο *History and Culture of Byzantium*, επιμ. F. DAIM, J. N. DILLON, D. AL. SMART [Brill's New Pauly Supplements II], Leiden – Boston 2019, τόμ. 10, 480-482. Η σχέση διατροφής και υγείας καθώς και διαιτητικής και ιατρικής αποτελούσαν ζητήματα που απασχολούσαν τη φιλοσοφία ήδη, κατά την αρχαιότητα, βλ. Μ. ΦΟΥΚΩ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, μτφρ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Αθήνα 2003, τόμ. 2, 122-123 [M. FOUCAULT, *Histoire de la sexualité II. L'usage des plaisirs*, Paris 1984 (21997), 114-115]· P. K. SKIADAS – J. G. LASCARATOS, Dietetics in Ancient Greek Philosophy. Plato's Concepts of Healthy Diet, *European Journal of Clinical Nutrition* 55 (2001), 532-537.

2. *Υγείας αίτιον συνεκτικόν ἢ τῶν δυνάμεων ἰσονομία, θερμότητος, ψυχρότητος, ὑγρότητος, ξηρότητος· ὅταν δὲ τούτων ἔν καταδυναστεύση τῶν ἄλλων, ἢ νόσος γίνεται. αἱ δὲ πλείσται τῶν νόσων δι' ἀνωμαλίαν τῶν ἐν τῷ σώματι στοιχείων γίνονται*: Μιχαήλ Ψελλός, *Διδασκαλία Παντοδαπή*, έκδ. L. G. WESTERINK, *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, Nijmegen 1948, 63· πρβλ. και τον συσχετισμό των φθαρτών και φυσικών ιδιοτήτων του σώματος με τις ιδιότητες της τροφής από τον Θεόδωρο Δαφνοπάτη, *Ἐπιστολαί*, έκδ. J. DARROUZÈS – L. G. WESTERINK, *Théodore Daphnopatès. Correspondance*, Paris 1978, αρ. 19, 174-175· B. MOULET, Gourmandise et excès alimentaires à Byzance, στο *Le saint, le moine et le paysan. Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, επιμ. O. DELOUIS, S. MÉTIVIER, P. PAGÈS [Byzantina sorbonensia 29], Paris 2016, 523-536.

3. *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς*, *Hippocrates*, τόμ. 4, έκδ. W. H. S. JONES, Cambridge Mass. – London 1988, 44-59· *Περὶ διαίτης*, *Hippocrates*, τόμ. 4, 224-447· J. JOUAINA, Dietetics in Hippocratic Medicine. Definition, Main Problems, Discussion, στο *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*, 137-153, ειδ. 139. Η γλώσσα του Ιπποκράτη χαρακτηρίζεται ως αινιγματώδης στο έργο Τιμαρίων, έκδ. J. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano, Timarione* [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 2], Naples 1974, 28. 74.699-75.704, πράγμα που ίσως εξηγεί γιατί τα έργα του Ιπποκράτη δεν προσφέρονταν για διδασκαλία· βλ. B. MONDRAIN, La place de la collection hippocratique à Byzance d'après les manuscrits, *Hippocrate et les hippocratismes. Médecine, religion, société. XIVe Colloque International Hippocratique*, επιμ.

βυζαντινές διαιτητικές πραγματείες διαρθρωνόταν σε σύντομες και περιεκτικές θεματικές ενότητες, στις οποίες η παράθεση των διαιτητικών οδηγιών για την πρόληψη και την ίαση των ασθενειών ακολουθούσε τη διάταξη ανά διατροφικό είδος ή ανά ασθένεια. Αυτός ο τρόπος κατανομής της ύλης πλησίαζε περισσότερο τη δομή των έργων *Περί ὕλης ἰατρικῆς* του Διοσκουρίδη (1ος αι.) και *Περί τῶν ἐν ταῖς τροφαῖς δυνάμεων* του Γαληνού (2ος αι.)⁴.

J. JOUANNA – M. ZINK [Académie des Inscriptions et Belles Lettres], Paris 2015, 385-399, αν και ζητήματα της Ιπποκρατικής ιατρικής είχαν τύχει επεξεργασίας στο πλαίσιο λόγων ενδιαφερόντων, όπως δείχνει πραγματεία με ιατρικά θέματα, βλ. *Problèmes Hippocratiques, Hippocrates*, τόμ. 16, έκδ. A. GUARDASOLE – J. JOUANNA [Les Belles Lettres], Paris 2017· βλ. και P. DEMONT, Note sur trois problèmes byzantins «hippocratiques» concernant le jeûne, *Mélanges Bernard Flusin*, επιμ. A. BINGGELI, V. DEROCHE, M. STAVROU, *Travaux et mémoires* 23 (2019), 227-234.

4. H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μτφρ. Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ, Αθήνα 1994, τόμ. 3, 90, 117, 118, 123, 128, 129, 136-138· J. M. RIDDLE, Byzantine Commentaries on Dioscorides, *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), *Symposium on Byzantine Medicine*, 95-102· A. TOUWAIDE, Le «Traité de Matière médicale» de Dioscoride. Pour une nouvelle lecture, *Bulletin du Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie* 8 (1990), 32-39· V. NUTTON, Galen in Byzantium, στο *Material Culture and Well-being in Byzantium*, επιμ. M. GRÜNBART, E. KISLINGER, A. MUTHESIUS, D. STATHAKOPOULOS [Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historischen Klasse, Denkschriften 356, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 11], Wien 2007, 171-176· M. KOKOSZKO, Z. RZEZNICKA, K. JAGUSIAK, Health and Culinary Art in Antiquity and Early Byzantium in the Light of *De re coquinaria*, *Studia Ceranea* 2 (2012), 145-164, κυρίως 146-147· BOURAS-VALLIANATOS, Contextualizing the Art of Healing· T.S. MILLER, Medical Thought and Practice, στο *The Cambridge Intellectual History*, 252-268· B. LAURIOUX, Cuisine, médecine et diététique. Traditions, rencontres et distorsions entre le Ve et le XIIe siècle, στο *L'Alimentazione nell'alto Medioevo. Pratiche, simboli, ideologie*, Spoleto, 9-14 aprile 2015 [Settimane di studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 63], Spoleto 2016, 467-492· P. BOURAS-VALLIANATOS – S. XENOPHONTOS, Galen's Perception in Byzantium. Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories and Human Physiology, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 55 (2015), 431-469· M. CRONIER, A. GUARDASOLE, C. MAGDELAIN, A. PIETROBELLI, Galien en procès à Byzance. L'Antirrhétique de Syméon Seth, *Galenos* 9 (2015), 89-139· P. BOURAS-VALLIANATOS, Galen in Byzantine Medical Literature, στο *Brill's Companion to the Reception of Galen*, επιμ. P. BOURAS-VALLIANATOS – B. ZIPSER, Leiden 2019, 98-100· D. STATHAKOPOULOS, Galen in Non-medical Byzantine Texts, 600-1453, στο *Brill's Companion to the Reception of Galen*, 140-159· D. GUTAS, A. KALDELLIS, BR. LONG, Intellectual Exchanges with the Arab World, στο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. A. KALDELLIS – N. SINOSSOGLOU, Cambridge 2017, 94-96· J. HARRIS, Institutional Settings. The Court, Schools, Church, and Monasteries, στο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, 29, 44· A. TOUWAIDE,

Καθοριστική επίδραση στη συγκρότηση των βυζαντινών διαιτητικών πραγματειών άσκησαν τα έργα των ιατρών της ύστερης αρχαιότητας Οριβάσιου⁵, Αέτιου⁶, Αλέξανδρου Τράλλων⁷ και Παύλου Αιγινήτη⁸. Επιμέρους ειδικά κεφάλαια από αυτά τα ιατρικά εγχειρίδια υιοθετήθηκαν, μερικές φορές αυτολεξεί, στις βυζαντινές περί διαίτης πραγματείες. Οι διαιτητικές πραγματείες της μέσης βυζαντινής εποχής συγκροτήθηκαν αυτοτελώς, αξιοποιώντας τις διατροφικές υποδείξεις καθώς και τις πληροφορίες σχετικά με τις ιδιότητες κάθε είδους τροφής και τις επενέργειές τους στην υγεία, όπως αυτές είχαν καταγραφεί στην προγενέστερη ιατρική παράδοση· με αυτό τον τρόπο διατήρησαν και ενίσχυσαν τη μελέτη της διαιτητικής και την ανέδειξαν σε διακριτό κλάδο της ιατρικής επιστήμης. Οι διατροφικοί κανόνες ταξινομούνταν σε σύντομες ενότητες, ακολουθώντας το πνεύμα της «εγκυκλοπαιδικής» συλλογής, κατά την πρακτική που είχε καθιερωθεί στην αρχαιότητα και καλλιεργήθηκε ιδιαίτερος στο Βυζάντιο. Μολονότι οι βυζαντινές διαιτολογικές πραγματείες κόμιζαν ελάχιστα νέα δεδομένα σε σχέση με όσα παρέδιδαν τα ιατρικά και τα διαιτητικά κείμενα της αρχαιότητας, η συστηματική

Medicine and Pharmacy, στο *A companion to Byzantine Science*, επιμ. ST. LAZARIS [Brill's Companions to the Byzantine World, 6], Leiden – Boston 2020, 378-379.

5. Ενδεικτικά, βλ. Οριβάσιος, *Ίατρικαὶ Συναγωγαί*, έκδ. J. RAEDER, *Oribasii collectio-
num medicarum reliquiae* [Corpus medicorum Graecorum 6.1], Leipzig – Berlin 1928, 1.3,
8-9 (*Περὶ τῶν κατὰ τὰς ὥρας κρεῶν*), 2.28, 36-37 (*Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ζώων τροφῆς*), 3. 1-
16, 67-79 (*Περὶ λεπτυνούσης καὶ παχυνούσης διαίτης, ἐκ τῶν Γαληνοῦ*), Οριβάσιος, *Πρὸς
Εὐνάπιον*, έκδ. J. RAEDER, *Oribasii synopsis ad Eustathium et libri ad Eunapium* [Corpus
medicorum Graecorum 6.3. Leipzig – Berlin 1926 (1964)], 1.18-33, 334-339 (*Ὅσα πα-
χύχυμα*). Για την άντληση υλικού από τα ιατρικά και διαιτητικά κείμενα της πρωτοβυζα-
ντινῆς εποχῆς, βλ. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia et alia*, τόμ. 2, Paris 1939, 467· ΧΡΟΝΗ,
Η πανίδα, 20-21.

6. Ενδεικτικά, βλ. Αέτιος, *Βιβλία ἰατρικά*, έκδ. A. OLIVIERI, *Aëtii Amideni libri medici-
nales I-IV* [Corpus medicorum Graecorum 8.1.], Leipzig – Berlin 1935, Λόγος Β', 52, 208-
209 (*Περὶ πιμελῆς καὶ στέατος*), 239-260 (*Ὅσα παχύχυμα κ.ε.*).

7. Ενδεικτικά, βλ. Αλέξανδρος Τραλλιανός, *Θεραπευτικά*, έκδ. T. PUSCHMANN, *Alexan-
der von Tralles*, Vienna 1879 (Amsterdam 1963), τόμ. 2, 213-227 (*Περὶ διαίτης*), 267-279
(*Περὶ τῶν χολῆν γεννῶντων μέλαιναν καὶ φυσωμένων τὸν στόμαχον*)· V. NUTTON, From Gal-
len to Alexander. Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity, *Dumbarton
Oaks Papers* 38 (1984), 1-14.

8. Ενδεικτικά, βλ. Παύλος Αιγινήτης, *Ἐπιτομαί*, έκδ. J. L. HEIBERG, *Paulus Aegineta*
[Corpus medicorum Graecorum 9.1], Leipzig – Berlin 1921, 1.73, 52-53 (*Περὶ τῶν ἐν ταῖς
τροφαῖς δυνάμεων*), 1.85, 61-62 (*Περὶ τῶν ἐν τοῖς ζώοις μορίων*)· ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 49-58.

ενασχόληση με το αντικείμενο προσέδωσε ιδιαίτερη αξία στη διαιτητική. Η διαιτητική ως ειδική κατηγορία μελέτης, είχε τύχει αυξημένης προσοχής των βυζαντινών λογίων, όπως μαρτυρούν και οι σχετικές αναφορές για τις θεραπευτικές και τις επιβλαβείς πλευρές της, που ανιχνεύονται συχνά σε επιστολές, αγιολογικά, ιστοριογραφικά και ρητορικά κείμενα⁹.

Με τα ζωικά προϊόντα και, ειδικότερα, με τις επιπτώσεις της κατανάλωσής τους ανάλογα με τις ιδιότητές τους και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους ασχολούνταν όλα τα διαιτητικά έργα, είτε η ύλη τους ακολουθούσε εποχική διάταξη είτε ήταν διαρθρωμένα κατά είδος τροφής. Τα εδώδιμα ζωικά λίπη και οι ιδιότητές τους αναφέρονται σε συνάφεια με τα διάφορα βρώσιμα μέρη από το κρέας κυρίως χοιροειδών, αιγοπροβάτων και πουλερικών αλλά και βοοειδών. Τα διάφορα είδη ιχθύων διακρίνονται επίσης ως εύτροφα ή ωφέλιμα, με βάση την περιεκτικότητά τους σε λίπος. Τα διαιτητικά έργα εστίαζαν ιδιαιτέρως στις ιδιότητες των επεξεργασμένων παραγώγων, που παρασκευάζονταν από κρέας με προσθήκη χοίρειου λίπους, καθώς και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των συντηρημένων αλιευμάτων και ορισμένων σύνθετων αρτυμάτων. Ορισμένα ανώνυμα έργα συγκροτήθηκαν με βάση τον κύκλο του ετήσιου ημερολογίου, ανά μήνα ή ανά εποχή, όπως το *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἑνιαυτοῦ ὁποίας δεῖ χρῆσθαι τροφαῖς* (1ος; αι. ή

9. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 131-133· P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002, 361-362· F. KOLOVOU, Die Rezeption der platonischen Orsopoia in der byzantinischen Literatur, στο *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, επιμ. M. HINTERBERGER – E. SCHIFFER [Byzantisches Archiv 20], Berlin 2007, 181-189· B. CASEAU, *Nourritures terrestres, nourritures célestes. La culture alimentaire à Byzance*, Paris 2015, 146-150. Ειδικότερα για τις σχετικές αναφορές στην υστεροβυζαντινή επιστολογραφία, βλ. P. TIMPLALEXI, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)* [Europäische Hochschulschriften, Reihe VII, Abt. B, Geschichte der Medizin 9], Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2002. Για την «εγκυκλοπαιδική» δραστηριότητα, βλ. L. COHN, Bemerkungen zu den konstantinischen Sammelwerken, *Byzantinische Zeitschrift* 9 (1900), 154-160· P. LEMERLE, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μτφρ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 1985, 271-272· DEMONT, Note sur trois problèmes byzantins, 227-234· P. ODORICO, Du premier humanisme à l'encyclopédisme. Une construction à revoir, στο *Autour du Premier humanisme byzantin et des Cinq études sur le XIe siècle, quarante ans après Paul Lemerle*, επιμ. B. FLUSIN – J.-CL. CHEYNET, *Travaux et mémoires* 21/2 (2017), 23-42.

ίσως μεταγενέστερα)¹⁰. Το περιεχόμενο άλλων έργων, όπως το *Περὶ τροφῶν σύνταγμα* (*De cibis*, 7ος αι.), της μεσοβυζαντινής διασκευής του που φέρει τον τίτλο *Περὶ τροφῶν δυνάμεως*¹¹, και του *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων και πομάτων* (10ος αι.), οργανώθηκε με αφετηρία την περιγραφή των ιδιοτήτων των τροφῶν¹². Τα έργα που αποδίδονται στον Ιερόφιλο, *Περὶ τροφῶν κύκλος* και *Πῶς ὀφείλει διαιτᾶσθαι ἄνθρωπος* (5ος, 7ος/9ος ή 11ος αι.), υιοθετούν τη δομή του διαιτολογίου ανά μήνα¹³. Διατροφικές συστάσεις ανά μήνα παρουσιάζονται επίσης στο σύντομο ποίημα, που συνέθεσε ο Μιχαήλ Ψελλός¹⁴, και σε παρόμοια μορφής ἔμμετρη πραγματεία που αποδίδεται στον *σοφώτατο διδάσκαλο τῶν ἰατρῶν*, Νικόλαο Καλλικλή, μια εκδοχή της οποίας φέρει ως συντάκτη της τον Θεόδωρο Πρόδρομο¹⁵. Διαιτητικό είναι και το

10. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἔνιαυτοῦ ὁποίας δεῖ χρῆσθαι τροφαῖς ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν και ἀπὸ ποίων ἀπέχεσθαι* (*De duodecim mensium natura*), ἔκδ. J. L. IDELER, *Physici et medici Graeci minores*, Berlin 1841 (Amsterdam 1963), τόμ. 1, 423-429. Για μια εποπτική καταγραφή των διατροφικών οδηγιῶν σε διαιτητικά και ιατρικά έργα, βλ. ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 49-62.

11. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα* (*De cibis*), ἔκδ. F. Z. ERMERINS, *Anecdota medica Graeca*, Leiden 1840 (Amsterdam 1963), 225-275· Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν δυνάμεως*, ἔκδ. DELATTE, *Anecdota Atheniensia*, 467-479.

12. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων και πομάτων* (*De alimentis*), ἔκδ. J. L. IDELER, *Physici et medici Graeci minores*, Berlin 1842 (Amsterdam 1963), τόμ. 2, 257-281.

13. Ιερόφιλος, *Περὶ τροφῶν κύκλος* (*De nutriendi methodo*), ἔκδ. R. ROMANO, Il calendario dietetico di Ierofilo, στο *Atti dell'Accademia Pontaniana*, n.s. 47 (Naples 1999), 200-220· Ανώνυμος, *Πῶς ὀφείλει διαιτᾶσθαι ἄνθρωπος ἐφ' ἑκάστῳ μηνί*, ἔκδ. DELATTE, *Anecdota Atheniensia*, 455-465· HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 135-136. Για τη χρονολόγηση πριν από τον 11ο και ἴσως τον 5ο αι., βλ. E. DELACENSERIE, *Le traité de diététique de Hiérophile*, *Byzantion* 84 (2014), 81-103, εἰδ. 81, 102-103. Δεν μπόρεσα να συμβουλευθῶ το βιβλίο της Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Μηνολόγιο της ευζωίας*, Αθήνα 2006.

14. Μιχαήλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli poemata*, Stuttgart, Leipzig 1992, *roema* 9, *De medicina*, 190-233, ειδικά για τη δίαιτα, 193-198· CASEAU, *Nourritures*, 147. Για το ἔργο, βλ. Α. ΠΑΠΑΣΑΡΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Διάγνωση και θεραπεία ασθενειῶν στο Βυζάντιο κατὰ τον 11ο αἰώνα. Το Πόνημα ἰατρικόν του Μιχαήλ Ψελλού*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Εθνικὸ και Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2765416> (τελευταία επίσκεψη 6 Οκτωβρίου 2020).

15. *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν* (*Versus in duodecim menses. Carmen spurium* [37]), ἔκδ. R. ROMANO, *Nicola Callicle, Carmi* [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 8], Napoli 1980, 125-128, το ἔργο εκδίδεται ως νόθο. Πρβλ. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Στίχοι κατὰ ἰατρικὴν*

περιεχόμενο του έργου *Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφῶν δυνάμεων* του μαγίστρου Συμεών Σηθ (β' ήμισυ 11ου αι.). Η πραγματεία αυτή διαρθρώνεται σε μικρές ενότητες, που αναφέρονται σε κάθε είδος τροφής ξεχωριστά, και, όπως και οι υπόλοιπες, έχει αφετηρία την αρχαία διαιτητική παράδοση, ενώ επεισάγει παράλληλα λίγες νέες πληροφορίες για την ωφέλιμη ή τη βλαβερή επίδραση ορισμένων τρόπων παρασκευής και κατανάλωσης τροφῶν¹⁶.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά όλες οι διαιτητικές πραγματείες είχαν επιστημονικό χαρακτήρα και απευθύνονταν σε ειδικούς και σε μέλη των ανώτερων κοινωνικών ομάδων με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Ειδικότερα το *Περί τροφῶν σύνταγμα (De cibis)*, όπως και τα έμμετρα διαιτητικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού και του Νικολάου Καλλικλή, αλλά και το *Σύνταγμα* του Συμεών Σηθ γράφτηκαν για να εξυπηρετήσουν ανάγκες της αυλής (το πρώτο στη σειρά φέρει αφιέρωση στον Κωνσταντίνο Πωγωνάτο: Κώνσταντα Β' ή Κωνσταντίνο Δ', και το τελευταίο στον Μιχαήλ Ζ' Δούκα). Εξάλλου, οι διαιτητικές συμβουλές, όχι μόνο σχετικά με την κρεοφαγία και την ιχθυοφαγία, αλλά και την κατανάλωση ζωικών προϊόντων υψηλού κόστους, όπως για παράδειγμα, το βούτυρο, αντιστοιχούσαν περισσότερο σε πραγματικές διατροφικές δυνατότητες των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων και λιγότερο στη λιτή και περιορισμένη διαίτα του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού.

Οι βυζαντινές διαιτητικές πραγματείες, ακολουθώντας τις θέσεις των αντίστοιχων αρχαιότερων έργων, αξιολογούσαν θετικά τη συμβολή των ζωικών προϊόντων στη διατροφή. Κατέτασσαν μάλιστα συστηματικά τις προδιαγραφές της κατανάλωσής τους, ως προς τη διατροφική αξία τους και την ευεργετική ή τη βλαπτική επίδρασή τους στην πέψη και την πηκτικότητα του αίματος, λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς που έθετε η ανά εποχές περιεκτικότητά τους σε μέλαινα χολή και φλέγμα. Όπως και στα διαιτητικά έργα της αρχαιότητας, η περιεκτικότητα των ζωικών προϊόντων σε λίπος αποτελούσε ένα από τα βασικά κριτήρια για την εκτίμηση των

έπιστήμην εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας, έκδ. J. L. IDELER, *Physici et medici Graeci minores*, Berlin 1841 (Amsterdam 1963), τόμ. 1, 418-420.

16. Συμεών Σηθ, *Περί τροφῶν*, έκδ. B. LANGKAVEL, *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus*, Leipzig 1868, 18-125· GUTAS, KALDELLIS, LONG, *Intellectual Exchanges with the Arab World*, 92-93, 95.

ιαματικών ή επιβλαβών στην υγεία ιδιοτήτων των ζωικών προϊόντων¹⁷. Η αξιολόγηση του βαθμού της επίδρασης του ζωικού λίπους στη χυμοπαθολογία του ανθρώπινου οργανισμού ήταν συνδεδεμένη με τα χαρακτηριστικά κάθε ζώου και μεταβαλλόταν ανάλογα με την ηλικία και τις εναλλαγές του εποχικού κύκλου. Οι ποικίλες αναφορές για την ενδεικνυόμενη χρήση του ζωικού λίπους σε διαιτητικά, ιατρικά και φαρμακευτικά έργα της μέσης βυζαντινής εποχής αντανακλούν την ανάγκη να τεθούν περιορισμοί στην εκτεταμένη κατανάλωσή του σε νωπή ή συντηρημένη μορφή, και κατ' επέκταση επιδίωκαν τον μετριασμό της προσθήκης αλιπάστων στη διατροφή (ταρίχη κρεάτων και ψαριών)¹⁸. Τα δεδομένα για την αποτίμηση των ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων της διατροφής, κατά τη μέση βυζαντινή εποχή, δεν έχουν μελετηθεί συνολικά και θεωρείται ότι οι διατροφικές υπερβολές, που σχολιάζονται σε λογοτεχνικά κείμενα, εξέφραζαν εν μέρει τη διάθεση εξιδανίκευσης της αφθονίας και της πολυτέλειας, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσαν και αντίδραση στις ακραίες διακυμάνσεις των ορίων της επισιτιστικής επάρκειας. Κατά τη μέση βυζαντινή εποχή έχει πάντως διακριβωθεί, σύμφωνα με οστεοαρχαιολογικές μελέτες, μια σχετικά συχνότερη από άλλες εποχές πρόσληψη ζωικών πρωτεϊνών τόσο στα παράλια όσο και σε περιοχές της ενδοχώρας¹⁹. Οι μελέτες αυτές δείχνουν ότι τα ζωικά προϊόντα περιλαμβάνονταν στο διαιτολόγιο των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, που διαβιούσαν όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο, ειδικά σε περιοχές με ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, αλλά και σε παραλιακές ζώνες και σε σημεία που η πρόσβαση στις ανταλλαγές και στο εμπόριο επέτρεπαν την προμήθεια φρέσκων ή συντηρημένων κρεάτων και αλιευτικών προϊόντων.

Στην εξοικείωση με την πλούσια σε λιπαρά διατροφή είχε επιδράσει και η κατανάλωση του λίπους, ως αναγκαστική επιλογή, αφού υποκαθιστούσε το δυσεύρετο ελαιόλαδο σχεδόν παντού. Η χρήση ελαιολάδου μαρτυρείται

17. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982, 87· *Τιμαρίων ή Περί των κατ' αυτόν παθημάτων*, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια Π. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, Θεσσαλονίκη 2001, 30. Βλ και ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 47-48.

18. ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 140.

19. C. BOURBOU, *Fasting or Feasting? Consumption of Meat, Dairy Products and Fish in Byzantine Greece. Evidence from Chemical Analysis*, στο *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, επιμ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τ. ΚΟΛΙΑΣ, Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 21], Αθήνα 2011, 97-114· J. KODER, *Food and the Food Supply*, στο *History and Culture of Byzantium*, 293.

στην τράπεζα του αυτοκράτορα, στη δίαιτα των ανώτερων τάξεων στην Κωνσταντινούπολη, επίσης στα μοναστήρια και στα νοικοκυριά των ελαιοφόρων περιοχών²⁰. Αυτά τα ιδιαίτερα δεδομένα του καθημερινού διαιτολογίου, το οποίο διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των συγκεκριμένων συνθηκών, έκαναν επιτακτικό τον επανακαθορισμό των ορίων της χρηστής διατροφής. Η διαρκής απειλή των επισιτιστικών κρίσεων δεν βοηθούσε οπωσδήποτε στην προσαρμογή σε ισορροπημένα διαιτολόγια, και μερικές φορές προκαλούσε ως αντίδραση την τάση προβολής της πολυφαγίας και της υπέρβασης του μέτρου. Στις επιστολές του Θεοδώρου Δαφνοπάτη (890/900-μετά το 963), γίνονται κατ' επανάληψη συστάσεις ώστε να κατευνάζεται τὸ ἀκόρεστον, τὸ τῆς λιχνείας ἀκρατές, τὸ τῆς ὀρέξεως λίχνον, ἀκόμη και κατά τη διάρκεια των νηστειών. Τα διαιτητικά χαρακτηριστικά της νηστείας και η

20. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι τον 12ο αιώνα μετριάστηκε η ποσότητα του άρτου και αυξήθηκαν οι μερίδες του κρέατος, αν και οι τιμές του παρέμεναν υψηλές και δεν ήταν προσιτό σε όλους· βλ. Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia 10], Paris 1992, 25-26, 45· G. DAGRON, Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα, στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, επιμ. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 2006, τόμ. 2, 118-123· Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Το έμψυχο δυναμικό, στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, τόμ. 1, 120-124. Τις σχετικές αναφορές βρίσκουμε και σε λόγια κείμενα που μαρτυρούν ένα ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο διαβίωσης: Χρ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος (10ος-12ος αιώνας), *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του, Ξάνθη 7-8 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2008, 202-204· J.-CL. CHEYNET, La valeur marchande des produits alimentaires dans l'Empire byzantin, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001*, επιμ. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Αθήνα 2005, 40-41· Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΙ, Butter and Lard Instead of Olive Oil? Fatty Byzantine Meals, στο *Identità euro-mediterranea e paesaggi culturali del vino e dell'olio, Atti del Convegno Internazionale di Studio promosso dall' IBAM-CNR nell'ambito del Progetto MenSAle, Potenza 8-10 Novembre 2013*, επιμ. Α. ΠΕΛΛΕΤΤΙΕΡΙ, Foggia 2014, 217-229· P. HORDEN, Health, Hygiene, and Healing, στο *The Oxford Handbook to Byzantine Studies*, επιμ. Ε.]JEFFREYS, J. HALDON, R. CORMACK, Oxford 2008, 686· ΧΡΟΝΗ, Η πανίδα, 97 κ.ε.: CASSÉAU, *Nourritures*, 151-154· Η. KROLL, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick* [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 87], Mainz 2010, 147-151· J. KODER, Food and the Food Supply, στο *History and Culture of Byzantium*, 293.

επίδρασή τους στην υγεία ήταν ζητήματα που είχαν απασχολήσει και τους λόγιους ιατρούς της μέσης βυζαντινής εποχής²¹.

Οι διαιτητικές οδηγίες και οι εκκλησιαστικοί κανόνες παρουσίαζαν σύγκληση σε θέματα διατροφικής λιτότητας και εγκράτειας και ομοιότητες ως προς την αντίληψη για τη ρύθμιση της διατροφής και την πρόληψη των βλαπτικών συνεπειών της κατανάλωσης ακατάλληλων τροφών. Τηρούσαν όμως, διαφορετική στάση έναντι της ορθώς νοούμενης δίαιτας σε σχέση με τη διατροφική αξία και τις θεραπευτικές επενέργειες των τροφών. Οι κατευθύνσεις για την κατανάλωση των ζωικών προϊόντων στις διαιτητικές πραγματείες είχαν βασικό κριτήριο τη θρεπτικότητά τους και τις ιαματικές τους ιδιότητες. Οι κανόνες της νηστείας, από την άλλη πλευρά, προσέβλεπαν στην κάθαρση του οργανισμού και στον έλεγχο των απολαύσεων, και επέβαλαν ως γενικό κανόνα την υποχρεωτική αποχή από τα ζωικά προϊόντα. Η αποχή από το κρέας ήταν επιβεβλημένη τις μισές περίπου ημέρες του χρόνου για τους λαϊκούς. Ο μοναστικός κλήρος απείχε διά βίου από τη βρώση του κρέατος και η κατανάλωση αλιευμάτων ήταν επιτρεπτή σε ημέρες εορτών²².

Η διαιτητική, που συνεπαγόταν τη συστηματική μελέτη και άσκηση της ιατρικής, άρχισε να αναπτύσσεται και πάλι, αφού οι δύσκολες συνθήκες του τέλους της ύστερης αρχαιότητας είχαν εξομαλυνθεί και η παραγωγή και διακίνηση των αγαθών είχαν αρχίσει να αποκτούν σχετικά κανονικούς ρυθμούς²³. Ωστόσο, η καλλιέργειά της παρέμεινε συνδεδεμένη με τα ενδιαφέροντα των λογίων που ασχολούνταν με την ιατρική και πρακτικά η εφαρμογή

21. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολαί*, αρ. 23.7, 24.2, 26.14.17, 180-181, 182-183, 184-185. Για τις απόψεις σχετικά με την εγκράτεια και τη βουλημία, βλ. A. EASTMOND – L. JAMES, *Eat, Drink... and Pay the Price*, στο *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) - Food and Wine in Byzantium*, επιμ. L. BRUBAKER – K. LINARDOU [Society for the Promotion of Byzantine Studies], Aldershot 2007, 176-189· DEMONT, *Note sur trois problèmes byzantins* 227-234· CASEAU, *Nourritures*, 171-174.

22. KISLINGER, *Christians of the East*, 199-201· ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 63-83· B. CASEAU, *Byzantium*, στο *A Companion to Food in the Ancient World*, 371-373.

23. Σημαντικός αριθμός εξειδικευμένων ιατρικών έργων παραδίδεται από τον 9ο αιώνα και εξής· βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ-ΒΑΛΙΑΝΑΤΟΣ, *Η ιατρική τέχνη στο Βυζάντιο*, 196. Για την εκπαίδευση και την καλλιέργεια των αντικειμένων που αναφέρονταν στις *artibus et disciplinis liberalium litterarum* από την εποχή αυτή, βλ. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *L'éducation à Byzance aux IXe-Xe siècles. Problèmes et questions diverses*, στο *Autour du Premier humanisme byzantin et des Cinq études sur le XIe siècle, quarante ans après Paul Lemerle*, επιμ. B. FLUSIN – J.-CL. CHEYNET, *Travaux et mémoires* 21/2 (2017), 63-67.

των κανόνων της περιοριζόταν στις κοινωνικές ομάδες που ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του κόστους των θεραπειών. Δραστικές και πιο προσιτές σε άλλες κοινωνικές ομάδες ήταν αντίθετα, σε θέματα υγείας και επισιτισμού, οι παρεμβάσεις των αγίων και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων που αναφέρονται στις πηγές, ειδικά κατά τις κρίσιμες περιστάσεις των λιμών και της διάδοσης ασθενειών σε ανθρώπους και ζώα, οι οποίες είχαν άμεσες επιπτώσεις στην επιμόλυνση της διατροφικής αλυσίδας²⁴ η επίτευξη θαυματουργικών ίσεων από τους αγίους λειτουργούσε επίσης ως μέσο αναμόρφωσης των δοξασιών και πρακτικών του παγανιστικού παρελθόντος, ορισμένες από τις οποίες συνδέονταν με τα διατροφικά ήθη. Ο συντονισμός της σίτισης των πενήτων και η περίθαλψη των ασθενών σε μοναστικά ιδρύματα άλλαξαν το πνεύμα και τα πρότυπα των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων και των ιαματικών πρακτικών της αρχαιότητας, που είχαν αναπτυχθεί με άξονα τα θεραπευτικά κέντρα και ιερά των πόλεων²⁵. Ποικίλες υπηρεσίες για τη νοσηλεία των ασθενών προσφέρονταν πλέον σε ευαγή ιδρύματα (ξενώνες, νοσοκομεία). Τα ιδρύματα αυτά λειτουργούσαν σε μονές και συνήθως τελούσαν υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα και των δικτύων φιλανθρωπίας, που υποστηρίζονταν από επιφανή μέλη της ανώτερης τάξης²⁶. Σε αυτά τα ιδρύματα συνέχισαν να εφαρμόζονται θεραπευτικές

24. E. PATLAGEAN, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles* [École des Hautes Études en Sciences Sociales Centre de Recherches Historiques, Civilisations et Sociétés 48], Paris 1977, 101-112· D. CH. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9], Aldershot – Burlington 2016, αρ. 2, 177-178, αρ. 21, 200, αρ. 32, 213-214, αρ. 169-171, σελ. 339-341, αρ. 174-175, 344-346, αρ. 189, 355-357· Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές 6ος-11ος αι., στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 71-72· L. GARLAND, The Rhetoric of Gluttony and Hunger in Twelfth Century Byzantium, στο *Feast, Fast or Famine. Food and Drink in Byzantium*, επιμ. W. MAYER – S. TRZCIONKA [Byzantina Australiensia 15], Brisbane 2005, 43-55· CASEAU, Byzantium, στο *A Companion to Food in the Ancient World*, 370-371· G. MERIANOS – G. GOTSIS, *Managing Financial Resources in Late Antiquity. Greek Fathers' Views on Hoarding and Saving*, London 2018, 77-80.

25. PATLAGEAN, *Pauvreté*, 83-86· Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μωρός είμι καὶ ἀνούστατος» ἢ ὅταν οἱ γιατροὶ (σχεδόν) δὲν χρειάζονται, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 103 (2007): *Η ιατρική στο Βυζάντιο*, 50-57· TOUWAIDE, *Medicine and Pharmacy*, 382-383.

26. PATLAGEAN, *Pauvreté*, 101-112· K. MENTZOY-ΜΕΪΜΑΡΗ, Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι του τέλους της Εικονομαχίας, *Βυζαντινά* 11 (1982), 243-308· Χρ. Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ,

πρακτικές, γνωστές ήδη, στην ιατρική και διαιτητική παράδοση της ύστερης αρχαιότητας²⁷.

Ζητήματα επισιτισμού και θέματα σχετικά με τα διατροφικά ήθη απασχόλησαν επίσης την κρατική νομοθεσία²⁸. Ειδικότερα, με την έκδοση Νεαρής από τον αυτοκράτορα Λεόντα ΣΤ΄, απαγορεύθηκε η βρώση τροφών με αίμα (αιματίες), που, όπως τα ειδωλόθυτα, τα θηριάλωτα και τα πνικτά, καταδικάζονταν σύμφωνα με κανόνες της Παλαιάς Διαθήκης και τις εντολές των πατερικών κειμένων²⁹. Η κατανάλωση τροφών ζωικής προέλευσης, σχετιζόταν και με τη διάθεση επιδίωξης ενός είδους διατροφικού ευδαιμονισμού. Αυτή την τάση δείχνει η σχετική κριτική σε δημόσια πρόσωπα για τον τρόπο που εξέφραζαν τις διατροφικές προτιμήσεις τους³⁰. Κείμενα με συστηματικό και κανονιστικό χαρακτήρα αυτής της εποχής επιχειρούσαν να αναμορφώσουν και να περιορίσουν τις συγκεκριμένες συμπεριφορές. Σχετικά έργα των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084-1111) και Λουκά Χρυσοβέργη (1156 και 1169/70), τα οποία παραδίδονται σε μορφή στιχουργήματος και αναφέρονται στη διατροφή του κλήρου και των πιστών κατά τις περιόδους των νηστειών³¹, δεν κάνουν,

Καταγώγια, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 103 (2011), 14-19· ΜΠΟΥΡΑΣ-ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΣ, Η ιατρική τέχνη στο Βυζάντιο, 215· ΤΟΥΜΑΙΔΕ, *Medicine and Pharmacy*, 384-388· HARRIS, *Institutional Settings*.

27. Για παράδειγμα, το κίτρο προσφέρεται από τους αγίους Κύρο και Ιωάννη ως θεραπευτική τροφή για διάφορα νοσήματα· βλ. Δ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Ασθένειες όπως περιγράφονται σε Βίους ιαματικών αγίων και τρόποι θεραπείας αυτών, στο *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean*, 325-331. Βλ. και Συμεών Σηθ, *Περί τροφών*, 52-53. Για τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της ιατρικής που ασκείται στο θεραπευτικό κέντρο των αγίων, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μωρός είμι καὶ ἀνούστατος», 53.

28. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Famine and Pestilence*, 83 σημ. 66· CASEAU, *Nourritures*, 185-194.

29. Νεαρές Λέοντος ζ΄, έκδ. Ρ. ΝΟΑΙΛΛΕΣ – Α. ΔΑΙΝ, *Les nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction*, Paris 1944, αρ. 58, 217-219· βλ. και τη βιβλιοκρισία της Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009), 302-303· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τροφικές δηλητηριάσεις, 90.

30. Μ. GRÜNBART, Spartans and Sybarites at the Golden Horn. Food as Necessity and/or Luxury, στο *Material Culture and Well-being*, 135-139· Τ. ΛΑΒΥΚ, Aristophanes in the Service of Niketas Choniates - Gluttony, Drunkenness and Politics in the *Χρονική διήγησις*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 66 (2016), 133-134· ο ΙΔΙΟΣ, Preliminary Remarks on Byzantine Literary Perception(s) of Fatness (11th to 12th Centuries), *Scripta Classica* 13 (2016), 104-105, 107.

31. J. KODER, Das Fastengedicht des Patriarchen Nikolaos III. Grammatikos, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19 (1970), 203-241, αρ. 68, 241-242· Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ,

βεβαίως, σχόλια για τις επωφελείς ή βλαπτικές επιδράσεις των τροφών. Με αυτόν τον τρόπο πάντως, η ρύθμιση της διατροφής σύμφωνα με το τυπικό της Εκκλησίας αποκτούσε πρακτική διάσταση και διευκόλυε την εθμική εφαρμογή των διατροφικών κανόνων στην καθημερινότητα. Οι προτροπές των πατερικών και κανονιστικών κειμένων, οι οδηγίες των επιστολών και των διαιτολογικών πραγματειών και η ιδιαίτερα ανεπτυγμένη ρητορική του ψόγου των γαστρίμαργων και υπέρβαρων αυτοκρατόρων, αξιωματούχων και μοναχών αποκαλύπτουν την ανάγκη ελέγχου της δίαιτας αλλά και τις πολλαπλές πλευρές των απόψεων, που διατυπώθηκαν για τα ζητήματα της διατροφής και της κριτικής έναντι των προτύπων της αφθονίας, των λιπαρών γευμάτων και γενικά, της πολυτελούς διατροφής³².

Οι παραινέσεις για τη χρηστή διαίτα και οι επιφυλάξεις για τις επιτηδευμένες και τις πολυκαρκευμένες μαγειρικές παρασκευές αποτυπώνονταν ιδιαίτερα στην επιστολογραφία, συχνά με υπομνήσεις για τη διαιτητική αξία ορισμένων ζωικών προϊόντων³³. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι αυτές οι διαιτητικές γνώσεις προβάλλονταν σε συνδυασμό με τη διάθεση επίδειξης καλών τρόπων και εκλεπτυσμένων προτιμήσεων των αλληλογράφων. Η αποστοrophe του Ιγνατίου Διακόνου για τον *λιμναῖον ὄψον* ἔμμεσα παραπέμπει σε διαιτητικές οδηγίες σχετικά με την κατανάλωση λιπαρών ψαριών, με προέλευση από λίμνες ή στάσιμα ύδατα, τα οποία γενικά, αντιμετωπίζονταν

Λουκά Χρυσοβέργη περί διαίτης κοσμικής του ὅλου ενιαυτοῦ, *Νέος Ἑλληνομῆμων* 16 (1922), τχ. 2-3, 198-212· T. M. KOLBABA, *The Byzantine Lists. Errors of the Latins* [Illinois Medieval Studies], Chicago 2000, 46-47· CASEAU, *Nourritures*, 186-188. Συμβουλές για τη νηστεία περιλαμβάνονται επίσης σε αγιολογικά κείμενα της ίδιας εποχής, ὅπως ο Βίος Κυρίλλου Φιλεώτου ἑκδ. E. SARGOLOGOS, *La vie de St Cyrille le Philéote, moine byzantin († 1100)* [Subsidia Hagiographica 39], Bruxelles 1964, 52.1, 52.3 245, 246-247, βλ. B. MOULET, *Le goût des autres. Correspondances gourmandes et culture du goût à Byzance*, στο *L'échange, Journées de la Maison des sciences de l'Homme Ange- Guépin, Nantes, 21-22 mai 2007*, επιμ. J. TOLAN, Paris 2009, 163.

32. J. KODER, *Stew and Salted Meat - Opulent Normality in the Diet of Every Day?*, στο *Eat, Drink, and Be Merry*, 71-72· I. ANAGNOSTAKIS, *Byzantine Diet and Cuisine*. In *Between Ancient and Modern Gastronomy*, στο *Flavours and Delights. Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, επιμ. I. ANAGNOSTAKIS, Athens 2013, 42-63, εἰδ. 52-53· CASEAU, *Nourritures*, 260-267.

33. A. KARPOZELOS, *Realia in Byzantine Epistolography X-XII c.*, *Byzantinische Zeitschrift* 77 (1984), 20-27, 30-31· Ο ΙΔΙΟΣ, *Realia in Byzantine Epistolography XIII-XV c.*, *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), 75-77· CASEAU, *Nourritures*, 198-208· MOULET, *Gourmandise*, 523-527· Ο ΙΔΙΟΣ, *Le goût des autres*, 166-170, 175-176.

ως δυνάμει μολυσμένα³⁴. Αντίστοιχη αναγωγή σε γνώσεις διαιτητικής, σχετικά με την ευχυμία και την κακοχυμία των τροφών και τον συσχετισμό τους με τη θεωρία των τεσσάρων στοιχείων, υποκρύπτουν μερικές πτυχές των συλλογισμών, που διατύπωσε σε επιστολή ο Μιχαήλ Ιταλικός. Εκεί ξεδίπλωνε επιχειρήματα που αξιολογούσαν τα γαλακτοκομικά, ως πιο σημαντικά στη διατροφή συγκριτικά με το λαρδί. Η συμβολική σημασία τους, λόγω της κοσμολογικής αντιστοιχίας τους με τον ουρανό (γαλαξίας), αποτελούσε κριτήριο της διατροφικής ανωτερότητάς τους, σε αντίθεση με την υποδεέστερη υπόσταση και τις συναφείς έννοιες, που αντιπροσώπευε το χοίρειο λαρδί (γη)³⁵.

Στις επιστολές, εκτός από τη διατύπωση απόψεων και επισημάνσεων για τις επωφελείς ή τις βλαπτικές επιπτώσεις των διατροφικών συνηθειών, χρησιμοποιούνταν αρχές και διδάγματα για τις μαγειρικές παρασκευές, που ανάγονταν στην εγνωσμένη αρχαία ιατρική παράδοση. Σε αυτή την κατεύθυνση στρέφεται η σύγκριση των παρενεργειών της πολυκαρυκευμένης διατροφής από τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό (901-907, 912-925) με τις θανατηφόρες συνέπειες των δηλητηριάσεων³⁶. Διδακτικό πνεύμα, που αποτελούσε αναγωγή στην εξοικείωση με την αρχαία διαιτητική γνώση για τη

34. Ιγνάτιος Διάκονος, *Ἐπιστολαί*, έκδ. S. EFTHYMIADIS – C.A. MANGO, *The Correspondence of Ignatios the Deacon* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 39], Washington, D.C., 1997, αρ. 14.15-16, 52· πρβλ. καὶ τῶν ἰχθύων οἱ ποτάμιοι καὶ λιμναῖοι καὶ οἱ ἐν πόλει διαιτώμενοι, καὶ πάντα τὰ κητώδη τῶν ἐν θαλάσῃ ζώων: Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων (De alimentis)*, 269· *Περὶ τῆς ἐκ τῶν ζώων τροφῆς*, έκδ. J. L. IDELER, *Physici et medici Graeci minores*, Berlin 1842 (Amsterdam 1963), 279· ἰχθύς δὲ λίμναις ἐμμόνως τεθραμμένος, ἄπεπτος, ὑγρός, δυσστόμαχος τὴν φύσιν: Μιχαήλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, 216-217, 190.

35. Τί, ὅτι ὁ φιλόσοφος τὸν μὲν λάρδον ποθεῖς, τὸν δὲ τυρὸν ἀπωθῆ; Καίτοι ὁ λάρδος ἀπὸ χοίρου μὲν ἔστι τάριχος, ὁ δὲ χοῖρος ζῶν γεωχαρὲς καὶ περὶ ρίζας ἐπτόηται, τυρὸς δὲ ὄθεν ἡμῖν ἡ πρώτη τροφή ὡς γάλακτος: Μιχαήλ Ιταλικός, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos. Lettres et discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14], Paris 1972, αρ. 42, 237· ΑΓΓΕΛΙΔΗ – ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος, 200, 202. Διαιτολογικά το γάλα θεωρεῖται η πιο εύχυμη τροφή· βλ. ενδεικτικά, Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα (De cibis)*, 237-238, 259, 263.

36. Σαλεύουσι τὴν ὑγιαίνουσαν ἔξιν καὶ πρὸς νοσώδη μεταποιούσι διάθεσιν, πολλάκις δὲ καὶ τέλεον διαφθείρουσιν, οὐ μόνον τὰ δηλητήρια, ἀλλὰ καὶ καρκεῖαι καὶ πόσεις τὴν αἴσθησιν γοητεύουσαι: Νικόλαος Α', *Ἐπιστολαί*, έκδ. R. J. H. JENKINS – L. G. WESTERINK, *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 6], Washington, D.C. 1973, αρ. 188.1-3, 518· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τροφικές δηλητηριάσεις, 76.

σχέση μαγειρικής και ιατρικής, είχε και ο επαινετικός χαρακτηρισμός του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον αλληλογράφο του. Τον αποκαλεί *ίατρόν τε ἄμα καὶ ἐστιάτορα*, με αφορμή τη δωρεά κάππαρης, την οποία περιγράφει ως *ἀντιφάρμακον τῆς παχυχύμου καὶ μοχθηρᾶς τροφῆς*³⁷. Πάντως, στην πράξη, η διατροφή με λιπαρά προϊόντα δεν έπαψε να χαίρει εκτιμήσεως, όπως δείχνει το γεύμα με το υπερβολικά λιπαρό κατσικάκι (*haedus pinguis*), που προσφέρθηκε κατά την επίσημη υποδοχή του επισκόπου Κρεμώνας, Λιουτπράνδου, στο Παλάτιο (968). Το λιπαρό έδεσμα επικρίθηκε ως διατροφική υπέρβαση, επειδή δεν άρμοζε στην εθιμοτυπία και προσέβαλλε την ιερατική ιδιότητα του Λιουτπράνδου. Είναι προφανές όμως, ότι παρόμοιες μαγειρικές παρασκευές ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές, σύμφωνα με τον έπαινο του Πτωχοπρόδρομου για το *λιπαρόν προβατικόν*, και μερικές ακόμη περιγραφές προτομασίας πολύπλοκων φαγητών³⁸.

Η χρήση του λίπους αποτελούσε αναγκαιότητα για τα φτωχότερα διαιτολόγια, αλλά συνδεόταν και με τις πρακτικές που την επέβαλλαν για την ενίσχυση της γεύσης των μαγειρικών παρασκευών· συνηθιζόταν επίσης και ως συντηρητικό ορισμένων ζωικών προϊόντων για να προλαμβάνεται η αλλοίωσή τους³⁹. Οι διαιτητικές πραγματείες αναφέρονται τόσο στη στερεά

37. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Έπιστολαί*, έκδ. F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 41], Berlin 2001, αρ. 127, 207.11-12· ενδεικτικά πρβλ. Οριβάσιος, *Ίατρικαί Συναγωγαί*, 1.71, 26· Μιχαήλ Ψελλός, *Πόνημα Ιατρικόν*, 117-118, 194. *Απορρίπτει τὸ ἐν τῇ γαστρὶ φλέγμα καὶ ἐμφράττει τὰ σπλάγχνα πρὸ τῶν ἄλλων σιτίων, δι' ὄξυμέλιτος ἢ ἐξ ἔλαιου*, σύμφωνα με τον Ανώνυμο ιατρό, *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων (De alimentis)*, 275. Για τις αντιλήψεις αυτές, βλ. J. WILKINS, Good Food and Bad. Nutritional and Pleasurable Eating in Ancient Greece, *Journal of Ethnopharmacology* 167 (2015), 7-10.

38. *ex delicatissimis cibus suis haedum pinguem*, Λιουτπράνδος, *Legatio* 20, έκδ. P. CHIESA, *Liudprandi Cremonensis Antapodosis, Homelia paschalis, Historia Ottonis, Relatio de Legatione Constantinopolitana* [Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 156], Turnhout 1998, 196.323-324· J. KODER, Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές, στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία*, 21· M. LEONTSINI, Hens, Cockerels and Other Choice Fowl. Everyday Food and Gastronomic Pretensions in Byzantium, στο *Flavours and Delights*, 129-131.

39. *ᾧ δὲ βουλητὸν ἀποστολῶν κρεωδῶν ἡμᾶς ἄπτεισθαι, ἢ ἐσκευασμένα ταῦτα τέχνη μαγεύρων στελλέτω ἢ τάριχα*: Ιωάννης Τζέτζης, *Έπιστολαί*, έκδ. P. L. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, Leipzig 1972, αρ. 93, 135· πρβλ. *τά γε μὴν τῶν ἐρίφων οὐκ ἀνεπιτήδεια γέροντι καὶ τῶν πτηνῶν, ὅσα μὴ καθ' ἔλη καὶ ποταμοῦς ἢ λίμνας διαιτᾶται. τὰ δὲ ταριχευθέντα πάντα τῶν προσφάτων ἀμείνω*: Γαληνός, *Υγιεινών*, έκδ. K. KOCH, *Galenus de sanitate*

μορφή του βόειου, αιγείου ή πρόβειου και χοίρειου λίπους (στέαρ), όσο και στην υγρή μορφή του (πιμελή), αλλά και στα λιπαρά συστατικά των κρεάτων, καθώς και στις επεξεργασμένες μορφές τους, που συνήθως αποκαλούνταν ταρίχη. Η ειδοποιός διαφορά στέατος και πιμελής διατυπώνεται στο αρχαιογνωστικό λήμμα της Σούδας (πιμελή και στέαρ διαφέρει, τῷ τὴν πιμελήν ψυχομένην ἄπηκτον διαμένειν, τὸ δὲ στέαρ και διαπήσσεσθαι, ὥστε και θρύπτεσθαι. ἡ μὲν οὖν πιμελή ἄθραυστος), που ανάγεται στον ορισμό του Γαληνού: βὸς δὲ και αἰγὸς ἦττον μὲν, ἤδη δὲ πως και τούτων τὸ στέαρ δριμύ. και γὰρ δὴ και στέαρ ὀνομάζεται τῶν τοιούτων ζῶων ἡ πιμελή, διὰ τὸ πάχος⁴⁰.

Η χρήση του εμφανούς πάχους των κρεατικών και των ψαριών και η συμβολή τους σε θεραπευτικά συμπληρώματα, σύμφωνα με όσα παραδίδονται σε ιατρικά, φαρμακευτικά και διαιτητικά έργα⁴¹, δείχνουν, και από μια άλλη πλευρά, την ποιοτική αποτίμηση των ζωικών προϊόντων με βάση το λίπος τους. Γενικά, το λίπος κρινόταν, όχι θρεπτικό αλλά ευεργετικό σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως δείχνουν οι θέσεις του Παύλου Αιγινήτη (πιμελή δὲ και στέαρ ὀλιγότροφα και κακοστόμαχα και στέατα πάντα μὲν ὑγραινει τε και θερμαίνει τὸ ἀνθρώπινον σῶμα⁴²), που αντλούνται από τον Γαληνό και επαναλαμβάνονται στις ιατρικές και στις διατροφικές πραγματείες. Μερικές

tuenda libri VI [Corpus medicorum Graecorum 5.4.2], Leipzig 1923, 340. Σημειωτέον ότι οι σχετικές αναφορές ανάγονται στο λογοπαίγνιο, Ἄν μὴ παρῆ κρέα, ταρίχω στερκτέον παρεγγυᾶ ἡ παροιμία, ὅτι δεῖ τοῖς παροῦσιν ἀρκεῖσθαι (α 2544): Σούδα, Λεξικόν, έκδ. Α. Adler, *Suidae Lexicon* [Lexicographi Graeci 1.1], Leipzig 1935 (Stuttgart 1971), 227.

40. Γαληνός, *Περὶ κράσεως και δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, έκδ. C. G. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, Leipzig 1826 (Hildesheim 1965), τόμ. 11, 635.5-7· πρβλ. και λ. πιμελή (π 1605), Σούδα, Λεξικόν [Lexicographi Graeci 1.4], 131· H. G. LIDDELL – R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, 1404. Σπανιότερα απαντά ο ὀρος «ἄξουγγία» (ἄξουγγιον, ἄξουγγικι), βλ. λ. ἄξουγγία και λ. στέαρ, LIDDELL – SCOTT, *Lexicon*, 172, 1635· λ. ἄξουγγιο(ν), ἄξουγγι(ν), Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1971, τόμ. 2, 302-303.

41. ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 383, 384, 385, 386, 388, 396, 397, 398, 401, 406, 410, 413, 424. Παρά την τόσο ευρεία εκμετάλλευση του ζωικού λίπους δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τη διακίνησή του στην αγορά της Κωνσταντινούπολης, αν και το στέαρ ήταν φθηνότερο από το έλαιο, όπως συνάγεται από την αυστηρή απαγόρευση του Επαρχικού Βιβλίου, για τη χρήση του πρώτου στην παρασκευή κεριών και σαπουνιού· βλ. *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*, έκδ. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 33], Wien 1991, 11.4, 114, 12.8, 118.

42. Παύλος Αιγινήτης, *Ἐπιτομαί* [Corpus medicorum Graecorum 9.1], 1.85, 61· [Corpus medicorum Graecorum 9.2], Leipzig – Berlin 1924, 7.3, 262.

παθήσεις συσχετιζόνταν με την ποσότητα των λιπαρών συστατικών που είχε κάθε τροφή. Όπως και στα έργα του Ιπποκράτη και του Γαληνού, η παρασιτική νόσος στα παιδιά αποδιδόταν, σύμφωνα με τον ιατροσοφιστή Λέοντα (10ος αι.), στην κατανάλωση *πολλῆς καὶ παχυτέρας τροφῆς, οἴων τυροῦ, γάλακτος*, και με παρόμοια αιτιολογία συνδεόταν επίσης η *ἔμφραξις* (ισχυρία)⁴³.

Συνολικά όμως, τα κρεατικά θεωρούνταν αναγκαία και ωφέλιμη τροφή στα έργα του Ιπποκράτη⁴⁴, και συνέχισαν να συστήνονται ως *εὐτροφώτερα πάσης τροφῆς*, ενώ για την αξιολόγηση των ιδιοτήτων τους λαμβάνονταν υπόψη το είδος και τα μέρη του ζώου και η επίδρασή τους στην πέψη, στην πάχυνση και γενικά στην ενίσχυση του ανθρώπινου οργανισμού⁴⁵. Υιοθετούνταν για τον σκοπό αυτό τα τυπικά κριτήρια, τα οποία είχε θέσει ο Γαληνός και διέκριναν τα ζωικά προϊόντα σε πολύτροφα, ολιγότροφα ή παχύχυμα, ανάλογα και με τις συνέπειες της κατανάλωσής τους (ευχυμία, κακοχυμία)⁴⁶. Το χοιρινό κρέας ιδιαίτερα, η κατανάλωσή του οποίου είχε μακρά παράδοση στον ρωμαϊκό κόσμο, εξακολουθούσε να είναι δημοφιλές⁴⁷. Παράλληλα θεωρούνταν θεραπευτικό με βάση τις διαιτητικές ιδιότητές του,

43. τῆς διαίτης παχυτέρας οὔσης: Λέοντος, *Σύνοψις τῆς ἰατρικῆς*, ἐκδ. F. Z. ERMERINS, *Leonis Philosophi Conspectus medicinae, Anecdota medica graeca*, Leiden 1840 (Amsterdam 1963), 179-180, 191-192. Πρβλ. τις θεραπευτικές πρακτικές στα θαύματα των Αγίων Κύρου και Ιωάννη, ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Ασθένειες όπως περιγράφονται σε Βίους ιαματικών αγίων.

44. *Περὶ διαίτης* II, 46-49, ἐκδ. W. H. S. JONES, *Hippocrates*, Cambridge Mass. – London 1988, τόμ. 4, 316-324· *Περὶ παθῶν*, ἐκδ. P. POTTER, *Hippocrates*, Cambridge Mass. – London 1988, τόμ. 5, 50, 76.

45. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα (De cibis)*, 237-273· πρβλ. την πολύ συντομότερη σχετική έκθεση, που αφορά μόνο σε κρεατικά, Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν δυνάμεως*, 476-478, 476-478· CASEAU, *Nourritures*, 266.

46. Ενδεικτικά, βλ. Γαληνός, *Περὶ τῶν ἐν ταῖς τροφαῖς δυνάμεων*, ἐκδ. C. G. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, Leipzig 1826 (Hildesheim 1965), τόμ. 6, 540.4-6, 678-679.5-7, 700.9, 706.11-13. Βλ., για παράδειγμα, Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα (De cibis)*, 269-270.

47. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Ο χοίρος ως σύμβολο ευδαιμονίας του βυζαντινού ανθρώπου, στο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ΚΟΛΙΑΣ, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ζώα*, 44-47, 39-50· Η. Μ. ΗΑΣΣΑΝ, Ο χοίρος στην αραβική γραμματεία, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 39 (2007-2008), 513-553· Χ. ΜΕΣΣΗΣ, Μουσική, χορός και λιπαρή ευωχία. Λογοτεχνικές εικόνες της Παφλαγονίας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 20 (2017), 81-84.

όπως δείχνει σαφώς η διατύπωση του Μιχαήλ Ψελλού, ἅπαν τρόφιμόν ἐστὶν ὕειον κρέας, που ακολουθούσε την ιπποκράτεια ρήση, ὕεια δὲ βέλτιστα τῶν κρεῶν, και απαντά επίσης στα έργα του Γαληνού αλλά και σε μεταγενέστερα ιατρικά συγγράμματα, που το περιγράφουν, ωστόσο, και ως γλίσχρον δὲ καὶ δύσπεπτον⁴⁸.

Οι Βυζαντινοί, όπως και οι Ρωμαίοι, αρέσκονταν επίσης να εμπλουτίζουν τις συνταγές τους με λάρδον (*lardum, laridum*), το χοιρινό λίπος, που ήταν σχετικά προσιτό και ιδιαίτερος αγαπητό στο Βυζάντιο, και στη συντηρημένη μορφή του ονομαζόταν ἀπόκτι(-ον)⁴⁹. Την ευρεία διάδοση αυτής της διατροφικής προτίμησης δηλώνει η προσθήκη στην παλαιότερη ερμηνεία του όρου τάριχος, που περιγράφεται στα λεξικά ως τὸ πεπασμένον λαρδίον⁵⁰, με τον νέο σχετικό χρηστικό όρο ἀπόκτιν, όπως δείχνει η επεξήγηση ταριχευτὸν ὄψον. ὁ καλούμενος λάρδος ἢ τὸ ἀπόκτιν⁵¹, τα οποία η Σούδα χαρακτη-

48. Μιχαήλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, 197· *Περὶ διαίτης ὀξέων* (Νόθα) 50, έκδ. P. ROTTER, *Hippocrates*, Cambridge Mass. – London 1988, τόμ. 6, 310· πρβλ. Ανώνυμος ἰατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα* (*De cibis*), 269. Βλ. και ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 96. Το θέμα ήταν ιδιαίτερος φλέγον και οι συστάσεις για τη διαίτα που προφύλασσε από αυτή την ασθένεια επανέρχονταν σε ιατρικά έργα και επιστολές, βλ. C. FOURTUNAS, *Perceptions of Gout (podagra) During the Byzantine Era, with a Special Focus on a Poem by Michael Psellus*, *Journal of Nephrology* 26 (suppl. 22, 2013), 110-112· Α. Δ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ – Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *Μια βυζαντινή ιατρική επιστολή για τη θεραπεία της ποδάγρας*, *Ελληνικά* 57 (2007), 271-317· ΠΑΠΑΣΑΡΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Διάγνωση και θεραπεία ασθενειών*, 24.

49. Z. RZEŹNICKA, M. KOKOSZKO, K. JAGUSIAK, *Cured Meats in Ancient and Byzantine Sources*. Ham, Bacon and Tuccetum, *Studia Ceranea* 4 (2014), 245-259, 253-255· LEONTSINI, *Butter and Lard Instead of Olive Oil?*. Για τις συνθήκες συντήρησης και κατανάλωσης του χοίρειου κρέατος, βλ. M. GRÜNBART, *Store in a Cool and Dry Place. Perishable Goods and Their Preservation in Byzantium*, στο *Eat, Drink, and Be Merry*, 39-49· T. G. KOLIAS, *Die Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten*, στο *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jh.)*, *Akten des Internationalen Symposions*, Wien, 19-22. Oktober 2005, επιμ. E. KISLINGER, J. KODER, A. KÜLZER [Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historischen Klasse, Denkschriften, 388. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 18], Wien 2010, 175-184· ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 141-149.

50. *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita*, έκδ. FR. W. STURZ (Ζεῖδωρος—ῶμαι), Leipzig 1818 (Cambridge 2011), 522.33.

51. *Iohannis Zonarae Lexicon*, έκδ. I. A. H. TITTMANN, Leipzig 1808 (Amsterdam 1967), τόμ. 2, 1713· Ὅσα δεῖ γίνεσθαι, τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων μέλλοντος

ρίζει ως *ὄψια πολυτελῆ*⁵². Με αυτές τις τροφές συνδέονταν παθήσεις, όπως η ρευματοειδής νόσος (ποδάγρα), που ήταν πολύ διαδεδομένες σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ήδη, κατά την αρχαιότητα ήταν γνωστό ότι η ασθένεια αυτή οξύνεται από τη δίαιτα με λιπαρά τρόφιμα και συντηρημένα ζωικά προϊόντα. Με την ποδάγρα ασχολούνται συστηματικά οι ιατρικές και οι διαιτητικές πραγματείες, ακριβώς επειδή η διατροφή με λιπαρά, ταριχευμένα και συντηρημένα προϊόντα ήταν δημοφιλής, προσιτή και πολλές φορές αναγκαστική, ενώ με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επιδρούσε στην υγεία όλων των κοινωνικών ομάδων⁵³.

Οι επιβλαβείς συνέπειες της αναγκαίας και διαδεδομένης χρήσης του λίπους προβάλλονται στο έργο Τιμαρίων, ο συγγραφέας του οποίου περιγράφει ως εύγευστη, την παρασκευή σε χύτρα *κρεῶν υείων ταρίχων (...)* και *κράμβης Φρυγίας, πιμελῆς τὰ πάντα μεστά*. Παράλληλα το έργο αυτό, αποδίδει την αρθρίτιδα στις πολυτελείς εστιάσεις και στα συβαριτικά δείπνα και καταλήγει στον συλλογισμό *φιλόσοφος δίαιτα καὶ τράπεζα λιτή καὶ βίος ἀθόρυβος, εἶπεῖν δὲ καὶ ἀμέριμνος*⁵⁴. Το έργο, μέσω της σάτιρας και της αναγωγής στη λογοτεχνική παράδοση περί συμποσίων, αναφέρεται στην προτίμη-

φοσσατεῦσαι, έκδ. J. F. HALDON, *Constantine Porphyrogenitus. Three Treatises on Imperial Military Expeditions* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 28], Wien 1990, (C), 146, 102.

52. *λ. τάριχα* (τ 119) *Σούδα, Λεξικόν* [Lexicographi Graeci 1.4], 504.

53. *Ποδαγρικά βοηθήματα. ἀπέχεσθαι δὲ ἀφροδισίων, κρεῶν, μάλιστα χοιρείων, καὶ ταρίχου καὶ γάρου καὶ σεύτλου καὶ δαύκου καὶ ἡδυσόμου καὶ θριδάκων ἀπέφθων καὶ πεπόνων, ἰχθύων δὲ κεφάλων, γόμφων, καὶ τῶν μαλακίων καὶ τῶν ὄστρακοδέρμων καὶ ὄσπριων πάντων καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν παχυχύμων καὶ οἴνου μέλανός τε καὶ πλείονος*: Παύλος Αιγινήτης, *Ἐπιτομαί*, 7.11.59, 312· *ἐκ τῆς ἀπλήστου πλησμονῆς τῶν σιτίων παχύν τε σωρεύουσα χυμὸν ἐν βάθει γεννᾷ*: Μιχαήλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, 228. Βλ. καὶ Α. Χ. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν θεραπευτικὴν*, Αθήνα 1983, 202-203· J. LASCARATOS, 'Arthritis' in Byzantium (AD 324-1453). Unknown Information from Non-medical Literary Sources, *Annals of the Rheumatic Diseases* 54 (1995), 951-957· R. RADIC, Η ποδάγρα στα ιστορικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού και της Άννας Κομνηνής, στο *Η αυτοκρατορία σε κρίση (·): Το Βυζάντιο τον 11ο αι. (1025-1081)*, επιμ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 11], Αθήνα 2003, 381-392.

54. *δίαιτα καὶ τράπεζα λιτή οἶσθα δὲ καὶ αὐτός, πολλάκις ἐστιαθεὶς παρ' ἡμῖν, ὡς τυραννική τις ἢ τῆς ἐμῆς τραπέζης διοικήσις ἦν. ἐκεῖθεν οὖν μοι πᾶσα ἢ τῆς ἀρθρίτιδος αἰτία καὶ τὰ ἐπὶ τῶν δακτύλων λιθώματα, τῶν φλεγματικῶν περιττωμάτων σφηνουμένων περὶ τὰς ἀρμονίας καὶ λιθουμένων στερεῶς· ἀφ' ὧν ἀλγηδόνες ἐπιγινόμεναι τὴν τε ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα κατέτρυχον· κέντεῦθεν ἐταλαιπώρει μοι τὸ σῶμα καὶ ἀσθενὲς ἦν. ἐνταῦθα δὲ τούνα-ντίον ἅπαν*: Τιμαρίων, 24, 71.604-614 επίσης 17, 65.438-440.

ση των Βυζαντινών για τη λιπαρή διατροφή, ως αιτιολογία των νοσημάτων από τα οποία υπέφεραν οι ήρωές⁵⁵. Οι αναφορές αυτές αποκαλύπτουν την καλή γνώση του συγγραφέα για τα συμπτώματα των ασθενειών και έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα είχε γνώσεις ιατρικής⁵⁶.

Ωστόσο, όπως τα λιπαρά κρεατικά έτσι και συντηρημένα προϊόντα δεν αξιολογούνταν στο σύνολό τους ως ακατάλληλα για την υγεία· η διαιτητική παράδοση μάλιστα, συνιστούσε το πάστωμα, ως διαδικασία που αφαιρούσε τις βλαπτικές ιδιότητες των φρέσκων προϊόντων. Τα διαιτητικά έργα, όπως ήδη σημειώθηκε, καταχωρούσαν τις ευεργετικές ή βλαπτικές ιδιότητες των αλιπάστων με τον τρόπο που αντιμετώπιζαν όλες τις τροφές, σε σχέση δηλαδή με τις επενέργειές τους στην χυμοπαθολογία του ανθρώπινου οργανισμού. Τα συντηρημένα κρεατικά και λίπη (τάριχοι, ταρίχη) χρησιμοποιούνταν και σε διάφορες θεραπευτικές αγωγές. Ο Παύλος Νικαίας πρότεινε τη διατροφή με ταρίχη ως θεραπευτικό μέσο για την ανορεξία που προκαλούσε ο πυρετός, ακόμη και ως μέρος της αγωγής για τις παθήσεις των εντέρων και του ήπατος, καθώς και την αιματουρία και την υδρωπικία⁵⁷. Από την άλλη πλευρά, οι συστάσεις για την κατανάλωση ή την αποφυγή αλιπάστων στα διαιτητικά έργα διατυπώνονταν με βάση τις εποχές, όπως στο έργο *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἑνιαυτοῦ*, που συνιστούσε αποχή από τα αλίπαστα για τον μήνα Μάιο: *τῶν ταριχευτῶν ἀπέχου καὶ δριμέων* για τον ίδιο μήνα,

55. *Τιμαρίων*, 18, 67.471, 31, 77.773-774, 46, 91.1158-1163. Γενικά για την φιλοσοφία και τα συμπτώσια βλ. ΚΟΛΟΝΟΥ, Die Rezeption der platonischen Opsopoiia, 181-189· F. NOTARIO, Plato's Political Cuisine. Commensality, Food and Politics in the Platonic Thought, *Ágora. Estudos Clássicos em Debate* 17 (2015), 123-158· Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Ο Πλάτων και ο Φιλόξενος ο Κυθήριος με το βλέμμα του Ιωάννη Τζέτζη. Οι δημιουργικοί και παιγνιώδεις ορίζοντες μιας επιστολής, *Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Νίκο Πετρόχειλο*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών (υπό έκδοση).

56. *Τιμαρίων*, 23, 70.582-71.600, 24, 71.604-72.618, 25, 72.630-73.654, 35, 80.860-866· βλ. Ε. ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Die byzantinische Medizin im Lichte der anonymen Satire 'TIMARION', *Βυζαντινά* 12 (1983), 159-181· Κ. Η. ΛΕΒΕΝ, La médecine byzantine vue à travers la satire Timarion (XIIe siècle), στο *Maladies, médecines et sociétés. Approches historiques pour le présent. Actes du VIe colloque d'Histoire au présent*, Paris, Hôtel national des Invalides, 15-19 mai 1990, επιμ. F.-O. ΤΟΥΑΤΙ, Paris 1993, 129-135· ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Galen in Non-medical Byzantine Texts, 600-1453, 140-159· *Τιμαρίων ή Περὶ των κατ' αυτόν παθημάτων*, 219-221, 34-36.

57. Παύλος Νικαίας, *Περὶ νοσημάτων*, έκδ. Α. Μ. ΙΕΡΑΚΙ ΒΙΟ, *Paolo di Nicea, Manuale medico* [Hellenica et byzantina neapolitana 16], Naples 1996, αρ. 58.47, αρ. 61.48, αρ. 66.10, αρ. 78. 68, 131, 139, 146, 164.

όπως επίσης και για τους μήνες Αύγουστο και Οκτώβριο, για διάφορα είδη ιχθύων δίνονται αντιστοίχως όμοιες οδηγίες στο *Περὶ τροφῶν κύκλος* του Ιερόφιλου⁵⁸. Η ποιοτική αποτίμηση των αλιπάστων στηριζόταν στη λιπαρή σύστασή τους. Σύμφωνα με τον Συμεών Σηθ, προτείνονταν ως κατάλληλα για πάστωμα τα λιπαρά ψάρια⁵⁹, λόγω της ποιότητας των χυμών τους, γιατί αυτό το κριτήριο ξεχώριζε τους ταριχευμένους, άπαχους και λιπαρούς ιχθείς: *οἱ δὲ ταριχευτοὶ ἰχθύες θερμοὶ εἰσὶ καὶ ξηροὶ καὶ τῶν παχέων χυμῶν τμητικοὶ καὶ λεπυντικοὶ καὶ μᾶλλον οἱ εὐχυμοὶ. οἱ δὲ σκληρόσαρκοι ταριχευόμενοι πλείονα ἐπικτῶνται τὴν μοχθηρίαν*⁶⁰. Ο διαχωρισμός της ευχυμίας και της μοχθηρότητας (βλαπτικής επενέργειας, κακοχυμίας) των παστωμένων ψαριών, σε σχέση με την περιεκτικότητά τους σε λίπος, ήταν επιβεβλημένος για την ποιοτική τους διάκριση, καθώς τα προϊόντα αυτά είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη διάδοση στη βυζαντινή διατροφή.

Γενικά, αν εξαιρεθούν ορισμένες επιμέρους στοχευμένες παρατηρήσεις, όπως αυτή του Συμεών Σηθ, δεν είχε κριθεί αναγκαίο να γίνουν στις βυζαντινές διαιτητικές πραγματείες προσθήκες νέων συστάσεων για την κατανάλωση ζωικών προϊόντων ή για τον τρόπο χρήσης του φρέσκου και συντηρημένου λίπους. Τα έργα αυτά ακολούθησαν κατά γράμμα ό,τι είχε παραδοθεί στα ιατρικά έργα της ύστερης αρχαιότητας, που και αυτά είχαν προσαρμοστεί απολύτως στα ιπποκρατικά και κυρίως στα αντίστοιχα γαληνικά έργα, ενσωματώνοντας ελάχιστα νέα στοιχεία συναφή με τη διατροφική πραγματικότητα της εποχής τους. Τον κανόνα αυτόν είχε υπερβεί το διαιτητικό έργο που συντάχθηκε στα Λατινικά από τον ιατρό Άνθιμο υπό τη μορφή επιστολής (*de observatione ciborum epistula*) και απευθυνόταν στον φράγκο βασιλιά Θεοδέριχο (511-534). Ο Άνθιμος είχε βρεθεί στην αυλή των Φράγκων ως απεσταλμένος του οστρογότθου βασιλιά της Ιταλίας, Θεοδώριχου (493-526). Καθώς οι Φράγκοι ήταν γνωστοί για το λαρδί που κατανάλωναν, ο Άνθιμος τούς συμβούλευε να το χρησιμοποιούν χωρίς να το τηγανίζουν, για να μη γίνεται ανθυγιεινό. Σημείωνε ακόμη, ότι η προσθήκη λίγων σταγόνων λιπαρού λάρδου (*pinguamen laridi*) σε μερικές τροφές ή λαχανικά δεν

58. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἔνιαυτοῦ*, 422· Ιερόφιλος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, 208, 208, 212, 215.

59. Ενδεικτική είναι η προτίμηση του Μιχαήλ Ψελλού, *ἡδὺς καὶ τρόφιμος δοκεῖ ὁ παρ' ὑμῖν ἰχθύς οὕτως ταριχευθεῖς*, Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιστολαί*, έκδ. STR. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *Michael Psellus, Epistulae*, Berlin – Boston 2019, αρ. 444, 856.

60. Συμεών Σηθ, *Περὶ τροφῶν*, 45.

είχαν βλαπτική επίδραση, αν αυτό ήταν αναγκαίο, εφόσον μάλιστα δεν υπήρχε και διαθέσιμο ελαιόλαδο (*ubi oleum non fuerit*). Πρότεινε επίσης παρασκευές που θα μπορούσαν εναλλακτικά να υποκαταστήσουν το αλάτι και το λάδι με κρέας και λαρδί. Δεν συνιστούσε, ως δύσπεπτα, το παστό βοδινό και χοιρινό κρέας και θεωρούσε ακατάλληλο για την υγεία το τηγανητό σκώτι από χοίρο.

Στην πραγματεία αυτή ο Άνθιμος είχε επιχειρήσει να προσαρμόσει στη διατροφή των Φράγκων τις υφιστάμενες γνώσεις για την υγιεινή δίαιτα και ταυτόχρονα, να εξειδικεύσει τις διαιτητικές οδηγίες του, ώστε να αξιολογήσει και να προτείνει τροποποιήσεις σχετικά με τις συνήθειες της μαγειρικής με λαρδί, δίνοντας μάλιστα έμφαση στη λήψη του ως φαρμάκου για την ίαση των σπλάχνων και του εντέρου (*visceribus vel intestinis*). Αυτή η οδηγία παραδιδόταν επίσης σε σχέση με αντίστοιχα νοσήματα από τον Παύλο Νικαίας. Στο έργο του Άνθιμου οι αναφορές στο βοδινό, το πρόβειο, και το χοίρειο κρέας, αλλά και στο κυνήγι συνοδεύονται με οδηγίες του τρόπου παρασκευής των γευμάτων. Αν και αποδεχόταν ως αναγκαστική τη χρήση του λίπους, επισήμαινε τη βλαπτική επενέργειά του σε περίπτωση που τηγανιζόταν και εφιστούσε την προσοχή της κατανάλωσής του σε εκείνους που διαβιούσαν πολυτελώς και κατανάλωναν πολλά είδη τροφών (*viros deliciose viventes et diversa ciborum sumentes*). Γενικά, πρότεινε την επιλογή νεαρών ζώων χωρίς λίπος, και την αποφυγή συνδυασμού χοιρινού και γάρου, ενώ απέδιδε στο παστό κρέας ιδιότητες που προκαλούσαν πυρετούς⁶¹. Το έργο αυτό εκπονήθηκε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της βασιλικής αυλής των Φράγκων, αλλά αποτελούσε και μια εξαιρετική στιγμή δημιουργικής και πρωτότυπης διαιτολογικής ιατρικής διότι, παράλληλα με τους γνωστούς διατροφικούς κανόνες με σκοπό πάντοτε την πρόληψη, προχωρούσε με πρακτικό πνεύμα και χάρη σε μια οξυδερκή παρατηρητικότητα στη διατύπωση συγκεκριμένων οδηγιών για την προετοιμασία γευμάτων με κριτήριο την αποφυγή συγκεκριμένων παρενεργειών.

Τα ιατρικά και διαιτητικά έργα της μεσοβυζαντινής εποχής συντάχθηκαν χωρίς παρόμοιες αναφορές στους σύγχρονους τρόπους μαγειρικών παρασκευών και, μολονότι εξυπηρετούσαν τη βυζαντινή αυλή και το ευρύτερο

61. Anthimi, *De observatione ciborum ad Theodoricum regem Francorum epistula*, έκδ. M. GRANT, *Anthimus. De observatione ciborum. On the Observance of Foods*, ²Trowbridge 2007, 3-21, 51-57. Για τις συστάσεις του Παύλου Νικαίας, βλ. σημ. 57.

περιβάλλον της, δεν έκαναν χρηστικές προσθήκες στις παραδεδομένες οδηγίες της διαιτητικής. Από το έργο του Άνθιμου θα πρέπει να φθάσουμε στον 11ο αιώνα και στον Συμεών Σηθ, για να διατυπωθούν ορισμένες συστάσεις, που εξυπηρετούσαν πραγματικές και καθημερινές ανάγκες και απευθύνονταν κυρίως στην αυτοκρατορική αυλή, χωρίς μάλιστα, πέραν των λίγων αυτών στοιχείων, να αλλάξει ουσιαστικά η ύλη, η δομή και η φιλοσοφία της πραγμάτευσης του θέματος.

Η πληθώρα αναφορών σε ζωικά προϊόντα στις πηγές της μεσοβυζαντινής εποχής και η κατ' εκτίμηση ευρεία κατανάλωση λίπους δεν οδήγησαν στην αναθεώρηση ή στην περαιτέρω ενασχόληση με τους τρόπους της κατανάλωσής του ή στην πιο λεπτομερή αναφορά στις επενέργειές του στην υγεία, όπως στην περίπτωση του Άνθιμου. Επαναλαμβάνονται, βέβαια, οι αναφορές στα διαιτητικά κείμενα για τις επιβλαβείς συνέπειες της βρώσης ορισμένων μερών, όπως τα εντόσθια, ο εγκέφαλος και η κοιλία, που χαρακτηρίζονται ολιγότροφα⁶². Τα έργα αυτά όμως, αντέγραφαν και πάλι τις παραδεδομένες σχετικές οδηγίες των αρχαιότερων κειμένων. Με ανάλογο πνεύμα και χωρίς να διαφοροποιούνται επί της ουσίας από τα διαιτητικά δεδομένα της αρχαιότητας, το στιχούργημα του Νικολάου Καλλικλή, όπως και το έργο του Ιερόφилου, αναφέρουν ως κακόχυμα τρόφιμα, εκείνα που παράγουν *φλέγμα, πυρώδη χόλον, έξ ὧν ρίγη φύουσι και ποδαλγία*⁶³.

Στα διαιτητικά έργα της μέσης βυζαντινής εποχής, με την ανά μήνα διάταξη των οδηγιών, διατηρείται η παραδεδομένη έμφαση στη θρεπτικότητα των ζωικών προϊόντων, ενώ οι βλαπτικές επιδράσεις τους στην υγεία συσχετίζονται με ποιοτικά στοιχεία, όπως η ηλικία και η εποχή κατανάλωσής τους. Με βάση αυτά τα κριτήρια καθορίζονταν οι περιορισμοί της πραγματείας του Ιερόφилου, στην οποία σημειώνεται *ἀπέχεσθαι (...) πάντων τῶν παχυχύμων τον Μάιο και τῶν γλίσχρων και παχυχύμων ἀπέχεσθαι τον*

62. *Ὅσα ολιγότροφα. Τὰ ἄκρα τῶν ζῶων, μήτρα, κοιλία, ἔντερα, οὐρά, ὠτία, ἀξούγγιν, καθόλου πᾶν τὸ γένος τῶν ὀρνίθων ὀλιγοτροφότερά ἐστι τῶν τετραπόδων καὶ τῶν γεγηρακῶτων ζῶων τῶν ἔτι ἀύξανομένων*: Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα (De cibis)*, 245, 265, 269, 271· Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν δυνάμεως*, 478· Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων (De alimentis)*, 266, 278· Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἑνιαυτοῦ*, 428.

63. Ο Ιερόφилος (*Περὶ τροφῶν κύκλος*, 200, 208) συνιστά τη βρώση ποδοκεφάλων τον Ιανουάριο, αλλά την αποφυγή τους, όπως και των εντοσθίων, τον Μάιο, λόγω της κακοχυμίας και της χολώδους σύστασής τους· Νικόλαος Καλλικλής, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν*, 126. Πρβλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τροφικές δηλητηριάσεις, 88.

Αύγουστο⁶⁴. Η κρεοφαγία ήταν απαγορευτική, σύμφωνα με τον Ιερόφιλο, μόνο τον Μάρτιο, ίσως λόγω και της Τεσσαρακοστής, ενώ ως εξαίρεση, τον Απρίλιο προτείνεται η αποφυγή χοιρινού και τον Μάιο βόειου κρέατος και λαγών. Για τους μήνες Ιούνιο και Ιούλιο συστήνεται διατροφή με αμνοερίφια και πουλερικά, ενώ για τον τελευταίο συστήνεται επίσης η υποκατάσταση του στέατος με λιπαρό κρέας κριαριού. Ο Ιερόφιλος θεωρούσε ακόμη ωφέλιμη την κατανάλωση αμνοεριφίων και πουλερικών, λαγών και δορκάδων τον Αύγουστο, απέτρεπε όμως, την κατανάλωση των τελευταίων κατά τους μήνες Σεπτέμβριο, Οκτώβριο και Νοέμβριο· τον τελευταίο αυτό μήνα δεν συνιστούσε επίσης το κρέας βοών και τράγων. Τους μήνες αυτούς, όπως και τον Δεκέμβριο, πρότεινε τη βρώση κρεατικών από νεαρά ζώα και πουλερικά⁶⁵. Η πραγματεία του Ιερόφιλου δεν παρουσιάζει αποκλίσεις σε σχέση με όσα αναφέρουν άλλα διαιτητικά έργα για τις επιπτώσεις της κατανάλωσης θηραμάτων και βόειου κρέατος και την επίδρασή τους στην έκκριση μέλαινας χολής. Τα έργα *Περὶ τροφῶν σύνταγμα* και *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, απέτρεπαν επίσης την κατανάλωσή τους μήνες Μάιο, Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο, μήνα κατά τον οποίο συνιστούσαν και την αποφυγή της βρώσης άγριων αιγών. Εξαίρεση, ως προς την κατανάλωση θηραμάτων τον Δεκέμβριο, αποτελούν οι οδηγίες που δίδονταν στο έργο του Νικολάου Καλλικλή, ενώ ο Συμεών Σηθ συμφωνούσε με την παράδοση και τόνιζε τις επιβαρυντικές συνέπειες της κακοχυμίας τους, ίσως και λόγω των σχετικών προτιμήσεων, οι οποίες αποτελούσαν χαρακτηριστικό γνώρισμα της διατροφής του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος στο οποίο απευθυνόταν⁶⁶.

64. Ιερόφιλος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, 208, 212.

65. Ιερόφιλος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, 203-217· DELACENSERIE, *Le traité de diététique de Hiérophile*, 99-102.

66. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τροφῶν σύνταγμα*, 245· Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, 424-425· Ιερόφιλος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, 208, 215-216. Κρέας λαγού και πτηνά κυνηγιού συστήνονται από τον Νικολαιο Καλλικλή μόνο τον Δεκέμβριο (*Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν*, 128). Το κρέας του λαγού, σύμφωνα με τον Συμεών Σηθ, *ἔμφραξιν τῶ τε ἥπατι και τῶ σπληνὶ ἐμποιοεῖ*. Το ίδιο και το ελάφειο *τὰ ἐλάφεια κρέατα παχὺν ἀπογεννῶσι χυμόν, και ἐμφράξεις τῶ τε ἥπατι και τῶ σπληνὶ ἐμποιοῦσι*: Συμεών Σηθ, *Περὶ τροφῶν*, 35-36, 61. Μια σειρά λόγων, για τους οποίους πρέπει να αποφεύγονται παχύχυμα, φλεγματικά και δύσπεπτα κρεατικά και εντόσθια, αν και υπερθεματίζεται η αξία του χοίρειου κρέατος από μικρά ζώα, παραθέτει ο συντάκτης του έργου *Περὶ τῆς ἐκ τῶν ζῴων τροφῆς*, 277. Πρβλ. Ανώνυμος ιατρός, *Περὶ χυμῶν, βρωμάτων και πομάτων* (*De*

Έχει επισημανθεί ότι η πραγματεία του Ιερόφιλου αφιερώνει πολλές οδηγίες στην κατανάλωση ζωικών προϊόντων, μολονότι τα λαχανικά και τα όσπρια καταλάμβαναν σημαντικό μέρος της⁶⁷. Επιβεβαιώνεται επίσης ότι το λίπος δεν απουσίαζε από την προτεινόμενη διατροφή του Ιερόφιλου. Ακόμη και όταν για τον μήνα Ιούλιο γίνονται συστάσεις για την αποφυγή λιπαρών γευμάτων, προτείνεται η υποκατάστασή του με την κατανάλωση λιπαρού κριαριού. Γενικά, η διαιτητική πραγματεία του Ιερόφιλου συνιστούσε τη βρώση κρεατικών με το λίπος τους, θεωρώντας το απαραίτητο συστατικό της υγιούς διαβίωσης. Η αποτύπωση του δείκτη κατανάλωσης κρεατικών ως χαρακτηριστικού μιας ιδεώδους διατροφής σε αυτή την πραγματεία, αλλά και ως έναν βαθμό και σε όλα τα αντίστοιχα έργα της μεσοβυζαντινής εποχής, βρισκόταν περισσότερο στον αντίποδα των διαιτητικών συνηθειών, που προσπαθούσαν να καθιερώσουν με τις παραινέσεις τους τα ρητορικά κείμενα και οι εκκλησιαστικοί κανόνες. Επισημαίνουμε όμως, ότι οι απαγορεύσεις των αγιολογικών και ιστοριογραφικών πηγών ήταν γενικόλογες, αντίθετα με όλους τους παραπάνω συγκεκριμένους κανόνες για την κρεοφαγία και τη διατροφή με λίπη, που έθεταν οι διαιτητικές πραγματείες⁶⁸.

Ακόμη πιο επιλεκτική και εξειδικευμένη ως προς την πρόσληψη λίπους ήταν η θέση του Συμεών Σηθ, ο οποίος πρότεινε ως θρεπτικά και εύχυμα τα νεαρά ζώα, όπως οι αμνοί, οι αλεκτορίδες (όρνιθες), οι φασιανοί, οι δορκάδες, και τα ερίφια. Ιδιαίτερα θετικά αναφερόταν επίσης στο βόειο κρέας (*τροφιμώτερον*), με την επισήμανση ότι δημιουργούσε μελαγχολικούς χυμούς, όπως και το κρέας των γεράνων, ελάφων και λαγών. Παχύχυμο θεωρούσε ο Συμεών Σηθ το κρέας των νησών και έκρινε ως αυξητικό της θερμότητας το στέαρ τους, που το περιγράφει ως «λεπτομερές», λόγω της ιδιαίτερης υφής του. Αντίθετα, εκτιμούσε για τις ιδιότητές του το κρέας της πέρδικας, που όπως σε όλες τις πραγματείες αναφέρεται ως το πιο εύπεπτο όλων των πτηνών, αλλά απέδιδε κακοχυμία στη σάρκα των περιστερόπουλων, προβάτων, ταώνων και χηνών. Υποδείκνυε επίσης ότι, υπό ειδικές συνθήκες

alimentis), 257-258, 259-260, 263-264, 265-267. Βλ. και J. KODER, Παρατηρήσεις για τη χρήση βοοειδών στο Βυζάντιο, στο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ΚΟΛΙΑΣ, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ζώα*, 228· ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 44, 123.

67. KODER, *Stew and Salted Meat*, 66-67· DELACENSERIE, *Le traité de diététique de Hiérophile*, 97, 99· CASEAU, *Nourritures*, 150.

68. ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 115-116· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Τροφικές δηλητηριάσεις*, 88, 77-79, 88-91.

εκτροφής, το κρέας και το λίπος των τελευταίων, θα μπορούσαν να γίνουν εύχυμα και διατροφικά ωφέλιμα⁶⁹. Στην πραγματεία του Συμεών Σηθ επισημαίνεται επίσης ως επικίνδυνη η βρώση όρνιθας με οξύγαλα· ο συνδυασμός αυτός πρέπει να παρέπεμπε σε ανθυγιεινή και ασυνήθιστη μείξη τροφών, που αντιπροσώπευε τη χαρακτηριστική τάση των διατροφικών προτιμήσεων της εποχής⁷⁰.

Ιδιαίτερες συστάσεις για την κατανάλωση κρέατος και λίπους γίνονται και στην πραγματεία του Ιερόφιλου. Όπως σε άλλα διαιτητικά έργα, τα προϊόντα αυτά προτείνονταν για τη θρεπτική αξία τους, εφόσον όμως προερχόταν από νεαρά ζώα και πουλερικά. Σχετικές μαρτυρίες για τη χρήση του λίπους με σκοπό την ενίσχυση της θρεπτικότητας και της γευστικής εντύπωσης των μαγειρικών παρασκευών επιβεβαιώνουν την απόλυτη εναρμόνιση αυτής της αντίληψης με καθιερωμένες πρακτικές και προτιμήσεις. Περισσότερο εξειδικευμένες είναι οι παρατηρήσεις του Άνθιμου, ο οποίος πρότεινε την επιλογή του στήθους και των πτερυγίων των πτηνών, επειδή συνέβαλαν στην παραγωγή καλών χυμών και αίματος (*quia ista meliores humores et sanguinem bonum nutriunt*), ενώ αποθάρρυνε την κατανάλωση φασιανού και χήνας, που είχαν υποστεί πάχυνση. Η τελευταία επισήμανση συνέπιπτε με παρόμοιες επιφυλάξεις οι οποίες διατυπώνονται σε πολλά διατροφικά έργα και παρέπεμπαν στις βλαπτικές παρενέργειες της βρώσης λιπαρών κρεάτων⁷¹.

69. Συμεών Σηθ, *Περὶ τροφῶν*, 20, 26, 30, 31, 33, 35-37, 62, 71-72, 85-86, 88, 100, 106, 111, 117, 121-122, 125. Βλ. και ΧΡΟΝΗ, *Η πανίδα*, 132.

70. οὐ δεῖ δὲ τὸν ἀλεκτορίδων μεταλαμβάνοντα καὶ ὀξύγαλακτος εὐθὺς μετασχεῖν. τετήρηται γὰρ κωλικὰς τὸ τοιοῦτον ἀπογεννᾶν νόσους. τὰ δὲ λεγόμενα ὀρνιθόπουλα εὐπεπτά ἐστιν: Συμεών Σηθ, *Περὶ τροφῶν*, 80-81· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τροφικές δηλητηριάσεις, 88-91· Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΙ – G. MERIANOS, From Culinary to Alchemical Recipes. Various Uses of Milk and Cheese in Byzantium, στο *Latte e latticini. Aspetti della produzione e del consumo nelle società mediterranee dell'Antichità e del Medioevo*, επιμ. Ι. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΙΣ – Α. ΠΕΛΛΕΤΤΙΕΡΙ, Lagonegro 2016, 214.

71. Anthimi, *De observatione ciborum*, 22-23, 58. Για την κατανάλωση λιπαρών εδεσμάτων ως χαρακτηριστικού της διαίτας των ελίτ με αφορμή την έκφραση προτιμήσεων για ορισμένα πουλερικά, βλ. Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7ος-11ος αι.), στο ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ΚΟΛΙΑΣ, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ζώα*, 313-317· πρβλ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΙ, Hens, Cockerels and Other Choice Fowl, 113-131· CH. MESSIS – I. NILSSON, The Description of a Crane Hunt by Constantine Manasses. Introduction, text and translation, *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 5 (2019), 37-41. Βλ. και πιο πάνω σημ. 38.

Οι οδηγίες των διαιτητικών πραγματειών αναφορικά με τους τρόπους και τη συχνότητα της κατανάλωσης των ζωικών προϊόντων, καθώς και άλλες μαρτυρίες σχετικά με τις διατροφικές τάσεις, τις αντιλήψεις και τις πρακτικές, οδηγούν στη διαπίστωση ότι οι βυζαντινοί λόγιοι κατέφυγαν στην ενδελεχή καταγραφή των διαιτητικών γνώσεων της ύστερης αρχαιότητας, προσβλέποντας στην πρακτική αξιοποίησή τους για την πρόληψη και την θεραπεία των ασθενειών. Αυτός ο τρόπος πραγμάτευσης των διαιτητικών παραμέτρων της υγείας και της ταξινόμησης των ιδιοτήτων των τροφών διαπνεόταν από το χαρακτηριστικό θεωρητικό πνεύμα της συστηματικής συλλογής και καταγραφής, αλλά προσέβλεπε ταυτόχρονα και σε πρακτικές πλευρές της πρόληψης και θεραπείας των νοσημάτων, μέσω της ρύθμισης της καθημερινής διαίτας. Ανάλογες θεραπευτικές πρακτικές βασισμένες στη διαιτητική αγωγή, που ακολουθούσαν παρόμοιο πνεύμα, εφαρμόστηκαν και από τους ιατρούς της σχολής του Σαλέρνο (Καμπανία, Ιταλία), όπως δείχνει η έμμετρη πραγματεία *Regimen sanitatis Salernitanum*, η οποία έχει συνδεθεί με τις νοσηλευτικές δραστηριότητες του ιατρικού κέντρου που λειτουργούσε στην πόλη από τον 12ο αιώνα⁷². Το περιεχόμενο των βυζαντινών διαιτητικών πραγματειών οργανώθηκε με βάση τα λόγια σχήματα των διαιτητικών έργων της ύστερης αρχαιότητας και χωρίς αναφορές στις σύγχρονες με την εποχή διατροφικές συνήθειες, με εξαίρεση την περίπτωση του ιατρού Άνθιμου και, σε μικρότερο βαθμό, του Συμεών Σηθ. Η αναπαραγωγή των συστηματικών οδηγιών διατήρησε πάντως, τις διαιτητικές γνώσεις της αρχαιότητας και συνέβαλε στην οργάνωση της θεραπευτικής ιατρικής, κυρίως μέσω των κανόνων, που εξασφάλιζαν έναν υγιεινό τρόπο ζωής αλλά και των οδηγιών για την ειδική δίαιτα που έπρεπε να ακολουθείται για τη θεραπεία ορισμένων ασθενειών⁷³. Ως προς την κατανάλωση ζωικών λιπών, οι συστάσεις για την αποφυγή παχύχυμων και ολιγότροφων προϊόντων επανέρχονταν συχνότερα και ήταν αυστηρότερες για τη δίαιτα κατά τις θερμές εποχές

72. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μωρός είμι καὶ ἀνούστατος», 53· M. NICOUR, *Savoirs et pratiques diététiques au Moyen Âge, Cahiers de recherches médiévales* 13 (2006), <http://crm.revues.org/864>; DOI:10.4000/crm.864 (τελευταία επίσκεψη 1 Οκτωβρίου 2016)· M. MONTANARI, *Medieval Tastes. Food, Cooking, and the Table*, μτφρ. B. ARCHER BROMBERT, Columbia University Press 2015, 50-53.

73. Αντίθετα με άλλες ιατρικές παρατηρήσεις που επέφεραν συγκεκριμένες βελτιώσεις, π.χ. στον τομέα της ουροσκοπίας, βλ. BOURAS-VALLIANATOS, *Η ιατρική τέχνη στο Βυζάντιο*, 202-207, 222.

του έτους, σύμφωνα με τους θεωρητικούς κανόνες, που είχαν συγκροτηθεί κατά την αρχαιότητα με βάση τη χυμοπαθολογία και τη συστηματική εμπειρική παρατήρηση των συμπτωμάτων. Είχε γίνει αντιληπτό ότι η κατανάλωση λίπους ή προϊόντων με λιπαρή σύσταση, ακόμη και αλιπάστων σε ένα καθημερινό διαιτολόγιο, που αφορούσε τόσο τις ελίτ όσο και φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, αποτελούσε έναν ιδιαίτερα επιβαρυντικό παράγοντα για διάφορες ασθένειες. Οι σχετικές αναφορές στην κατανάλωση των λιπών ζωικής προέλευσης σε μια εποχή ευημερίας σχετίζονταν, πέρα από την αναζήτηση της ευδαιμονίας και της ευζωίας, και με την εμπειρική εφαρμογή της διατροφικής αγωγής ως μέσου προφύλαξης από ασθένειες και ίασης ορισμένων νοσημάτων. Οι οδηγίες των βυζαντινών διαιτητικών πραγματειών παρέμεναν σε ισχύ μέχρι την εποχή της βελτίωσης των διαιτητικών γνώσεων, μετά τη νεωτερική εισαγωγή καινοτόμων επιστημονικών αρχών και την πρόοδο των αναλυτικών μεθόδων της χημείας, που άλλαξαν τον τρόπο κατανόησης της φύσης, των ιδιοτήτων, της δομής και της σύστασης των τροφών⁷⁴.

74. Οι μελέτες της φυσιολογίας των ζώων και των ιδιοτήτων τους, που από την αρχαιότητα λαμβανόνταν υπόψη κυρίως για την αξιολόγηση της θρεπτικότητάς τους, ανατράπηκαν από τις προδιαγραφές που έθεσε η διεπιστημονική έρευνα για τα ζωικά τρόφιμα μετά τη δημοσίευση του έργου του Α. LAVOISIER, *Traité élémentaire de chimie*, το 1789, βλ. σχετικά F. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Le problème physiologique de la nutrition et ses enjeux. D'Antoine Lavoisier à Claude Bernard*, Paris 2018, 38-55.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ

Αναφορές στην ιατρική στο ελληνικό αλχημικό Corpus*

Η αλχημεία στο Βυζάντιο ακολουθεί τη μακρά ελληνοαιγυπτιακή παράδοση, η οποία σχολιάζεται και συμπληρώνεται με νέες πραγματείες, ενώ αλληλεπιδρά τόσο με την αραβική όσο και με τη λατινική αλχημική παράδοση¹. Οι διαθέσιμες πηγές για την ελληνική αλχημεία σχηματίζουν δύο ομάδες. Η πρώτη αποτελείται από δύο παπύρους, τον πάπυρο του Λέι-

* Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης με τίτλο «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» και κωδικό MIS 5002357, η οποία εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

1. Η μελέτη της αλχημείας στο Βυζάντιο έχει καταστεί συστηματικότερη τα τελευταία χρόνια, δηλώνοντας εντονότερο ερευνητικό ενδιαφέρον σε σχέση με το παρελθόν· βλ. ενδεικτικά Μ. ΜΕΡΤΕΝΣ, *Graeco-Egyptian Alchemy in Byzantium*, στο *The Occult Sciences in Byzantium*, επιμ. Ρ. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ – Μ. ΜΑΥΡΟΥΔΙ, Geneva 2006, 205-230· Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ – Σ. ΣΑΚΟΡΡΑΦΟΥ, *Μαρτυρίες περί αλχημείας στο Βυζάντιο σε μη αλχημικά κείμενα, στο Επιστήμη και Τεχνολογία. Ιστορικές και ιστοριογραφικές μελέτες*, επιμ. ΕΙΡ. ΜΕΡΓΟΥΠΗ-ΣΑΒΑΪΔΟΥ, Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Φ. ΠΑΠΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΧΡ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2013, 45-65· Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Alchemy*, στο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. Α. ΚΑΛΔΕΛΛΙΣ – Ν. ΣΙΝΙΟΣΣΟΓΛΟΥ, Cambridge 2017, 234-251· Β. ΚΟΥΤΑΛΙΣ, Μ. ΜΑΡΤΕΛΛΙ, Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy: Introductory Remarks*, στο *Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity*, επιμ. Ε. ΝΙΚΟΛΑΪΔΙΣ [De Diversis Artibus 104], Turnhout, 2018, 11-43, ειδ. 31-40· C. ΒΙΑΝΟ, *Byzantine Alchemy, or the Era of Systematization*, στο *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*, επιμ. Ρ. Τ. ΚΕΥΣΕΡ – J. ΣΚΑΡΒΟΡΟΥΧ, Oxford 2018, 943-964.

Για μια πρώτη εικόνα για τη βυζαντινή αλχημεία, βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, γεν. επιμ. Α. Ρ. ΚΑΖΧΑΝ, τ. 1, New York – Oxford 1991, λήμμα «Alchemy» (D. ΠΙΝΓΡΕΕ – Α. ΚΟΥΤΛΕΡ)· Α. ΤΙΧΟΝ, *Numeracy and Science*, στο *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, επιμ. Ε. ΤΖΕΦΡΕΥΣ, J. ΧΑΛΔΟΝ, R. ΚΟΡΜΑΚ, Oxford 2008, 803-819, ειδ. 813· Η ΙΔΙΑ, *Science in the Byzantine Empire*, στο *The Cambridge History of Science*, τ. 2: *Medieval Science*, επιμ. D. C. ΛΙΝΔΒΕΡΓ – Μ. Η. ΣΑΝΚ, New York 2013, 190-206, ειδ. 203.

ντεν (P. Leid. X) και εκείνον της Στοκχόλμης (P. Holm.), οι οποίοι ανάγονται γύρω στο 300 μ.Χ. και περιγράφουν το πρωταρχικό, καθαρά τεχνικό, στάδιο της ελληνοαιγυπτιακής αλχημείας. Περιέχουν συνταγές για την απομίμηση αργύρου και χρυσού, την απομίμηση μαργαριταριών και πολύτιμων λίθων, καθώς και την παρασκευή πορφυρής βαφής². Τη δεύτερη ομάδα συνιστούν κώδικες, οι οποίοι περιέχουν τόσο τα θεωρητικά όσο και τα τεχνικά κείμενα της αλχημείας, τα οποία χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 15ο αιώνα μ.Χ. Από τα χειρόγραφα που σχηματίζουν το λεγόμενο «ελληνικό αλχημικό Corpus», τα παλαιότερα σωζόμενα είναι ο Marc. gr. 299 (10ος/11ος αι.), ο Par. gr. 2325 (13ος αι.) και ο Par. gr. 2327 (1478)³.

Η αλχημεία αντλεί από διάφορες τέχνες σύμβολα, ορολογία και τεχνικές. Ειδικά οι τελευταίες φανερώνουν την αλληλεπίδραση συγκεκριμένων τεχνών με την αλχημεία, αλλά επίσης υποδηλώνουν μια ιδιαιτερότητα. Μεμονωμένες, ορισμένες τεχνικές δεν δείχνουν να έχουν ειδική αλχημική διάσταση ή να διαφέρουν από άλλες παρόμοιες εκτός αλχημικού πλαισίου. Πράγματι, ο χαρακτηρισμός «αλχημικές» για κάποιες τεχνικές δικαιολογείται μόνο από το πλαίσιο στο οποίο βρίσκονται, όπως ένα αλχημικό χειρόγραφο, και κατ' επέκταση από την αλχημική ματιά του παραγγελιοδότη ή αντιγραφέα του χειρογράφου⁴. Με την αλχημεία αλληλεπιδρούν, μεταξύ άλλων, η μεταλλοτεχνία, η αργυροχρυσοχοΐα, οι τεχνικές βαφής, ακόμη και η μαγειρική, όπως οι ίδιοι οι αλχημικοί συγγραφείς τονίζουν⁵.

Παράλληλα, το σχετικά νεαρό πεδίο της αλχημείας επιχειρεί να αντλήσει νομιμοποίηση μέσα από την προβολή σχέσεων και αναλογιών με συγκεκριμένες επιστήμες. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του νεοπλατωνισμού,

2. *Papyrus de Leyde, papyrus de Stockholm. Fragments de recettes*, έκδ. R. HALLEUX [Les Alchimistes Grecs 1], Paris 1981. Βλ. επίσης στην Πύλη Trismegistos τους αριθμούς TM 61300 και TM 64429 αντίστοιχα (τελευταία επίσκεψη: Ιούνιος 2020).

3. R. HALLEUX, *Les textes alchimiques*, Turnhout 1979, 60-62· M. MERTENS, *Zosime de Panopolis, Mémoires authentiques* [Les Alchimistes Grecs 4.1], Paris 1995, XX-XLIII· Η ΙΔΙΑ, *Graeco-Egyptian Alchemy*, 207-209, 220-224. Ειδικά για τον Marc. gr. 299, βλ. τώρα A. M. ROBERTS, *Framing a Middle Byzantine Alchemical Codex, Dumbarton Oaks Papers* 73 (2019), 69-102 (όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

4. MERIANOS, *Alchemy*, 242.

5. Χριστιανός, *Τίς ἢ ἐν ἀποκρύφους τῶν παλαιῶν ἐκδιδομένη τάξις*, έκδ. M. BERTHELOT – C.-É. RUELLE, *Collection des anciens alchimistes grecs*, 3 τ., Paris 1887-1888 (εφεξής: CAAG), τ. 2, 415.14-15: *Χρειώδης γὰρ ἡμῖν ἐν πολλοῖς ἡ μαγειρική τέχνη καθέστηκεν*.

βυζαντινοί αλχημικοί συγγραφείς, όπως ο Στέφανος ο Αλεξανδρεύς (7ος αι.)⁶, ο Χριστιανός (7ος-8ος αι.)⁷ και ο Ανεπίγραφος Φιλόσοφος (8ος-9ος αι.)⁸, προβάλλουν αναλογίες της αλχημείας με την αστρονομία, τη γεωμετρία και τη μουσική, επιχειρώντας να υποδηλώσουν την αριθμητική φύση της αλχημείας, να τονίσουν τη «συγγένειά» της με τις μαθηματικές επιστήμες της *τετρακτύος*⁹, και συνακόλουθα να υπογραμμίσουν την ανάγκη να ακολουθεί το αλχημικό έργο σαφείς αρχές, διακριτά βήματα και ξεκάθα-

6. Για μια σύνοψη της μέχρι στιγμής συζήτησης σχετικά με την αινιγματική ταυτότητα του συγγραφέα, βλ. *Dictionnaire des philosophes antiques*, τ. 6, επιμ. R. GOULET, Paris 2016, λήμματα «Stéphanos. Alchimiste et astronome/astrologue» (M. MARTELLI), «Stéphanos d'Alexandrie» (D. SEARBY)· KOUTALIS, MARTELLI, MERIANOS, *Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy*, 23-31.

7. Για τον Χριστιανό, βλ. J. LETROUIT, *Chronologie des alchimistes grecs*, στο *Alchimie: art, histoire et mythes*, επιμ. D. KAHN – S. MATTON [Textes et Travaux de *Chrysopœia* 1], Paris – Milan 1995, 11-93 ειδ. 62· *The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists: The Greek Tradition and Its Many Heirs*, επιμ. P. T. KEYSER – G. L. IRBY-MASSIE, London – New York 2008 (εφεξής: *EANS*), λήμμα «Anonymous Alchemist “Christianus”» (C. VIANO).

8. Για τον Ανεπίγραφο Φιλόσοφο, βλ. LETROUIT, *Chronologie*, 63-65, ο οποίος διακρίνει δύο συγγραφείς, τους Ανεπίγραφο Φιλόσοφο Α' και Β'· *EANS*, λήμμα «Anonymous Alchemist Philosopher» (C. VIANO).

9. Για τη σχέση αλχημείας και μαθηματικών επιστημών στον Στέφανο τον Αλεξανδρέα, βλ. M. PAPAΘANASSIOU, *Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions and Cosmology in His Alchemical Work, Ambix* 37.3 (1990), 121-133, ειδ. 127-128· ειδικότερα για την αστρονομία, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Stephanus of Alexandria: On the Structure and Date of His Alchemical Work, Medicina nei secoli* 8.2 (1996), 247-266, ειδ. 260-264· για τη μουσική, βλ. E. WELLESZ, *Music in the Treatises of Greek Gnostics and Alchemists, Ambix* 4.3-4 (1951), 145-158, ειδ. 153-154.

Ο αλχημικός συγγραφέας Χριστιανός σε έργο του (*Πῶς δεῖ νοεῖν αὐτὰς καὶ σχήμασι γεωμετρικοῖς, CAAG* 2, 414-415) αντιστοιχίζει γεωμετρικά σχήματα (τετράγωνο, τρίγωνο, ημικύκλιο, κύκλος) με τον αριθμό των μερών του αυγού (τσόφλι, μεμβράνη, ασπράδι, κρόκος) που χρησιμοποιούνται στο αλχημικό έργο. [Σημειωτέον ότι το αυγό θεωρείται εικόνα του κόσμου και ότι στα μέρη του αναλογούν τα τέσσερα στοιχεία (γη, αέρας, νερό, φωτιά), βλ. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 202-203 σημ. 1]. Επιπλέον, ο Χριστιανός αντιστοιχίζει πλατωνικά στερεά (αναφέρεται η πυραμίδα και το οκτάεδρο) με τους τρόπους επεξεργασίας των στοιχείων (με φωτιά, χωρίς φωτιά, με μεικτή μέθοδο). Βλ. και M. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Μουσική και χρυσοποιία κατά τους βυζαντινούς χυμευτάς, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 4 (1927), 39-45, ειδ. 40· VIANO, *Byzantine Alchemy*, 953.

Ο Ανεπίγραφος Φιλόσοφος (ο Α' κατά LETROUIT, *Chronologie*, 63) έχει συγγράψει μοναδική πραγματεία για τις αναλογίες μουσικής και αλχημείας (*CAAG* 2, 433-441). Βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Μουσική*· WELLESZ, *Music*, 154-158.

ρους στόχους, δηλαδή μια αυστηρή μεθοδολογία¹⁰. Η ύπαρξη μεθοδολογίας άλλωστε επιτρέπει τη διάκριση μεταξύ ενός φιλοσόφου, όπως συνήθως προσδιορίζονται οι αλχημικές αυθεντίες¹¹, και ενός αδαούς ερασιτέχνη ή και τσαρλατάνου, αφού δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο η ύπαρξη στους αλχημικούς κύκλους ατόμων που ενδιαφέρονταν για τη χρήση των αλχημικών συνταγών προς εξαπάτηση και ίδιον όφελος.

Η ιατρική κατέχει περίοπτη θέση ανάμεσα στις επιστήμες που επιδρούν καίρια στη διαμόρφωση της αλχημείας για ποικίλους λόγους. Μια υπενθύμιση του θεωρητικού και ιδεατού σκοπού της «ιεράς τέχνης» θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόησή τους. Η αλχημεία επιδιώκει να ερμηνεύσει και να κατανοήσει τη σύσταση και τη λειτουργία του κόσμου και, ως εκ τούτου, να αποκτήσει τη γνώση που θα οδηγήσει την ατελή ύλη στην τελειότητα μέσω της εφαρμογής θεμελιωδών φυσικών αρχών. Συνεπώς, εντάσσεται σε ένα φιλοσοφικό πλαίσιο, στο οποίο οι αλχημιστές λειτουργούν ως ερμηνευτές της φύσης. Η επιδραστική αλχημική φράση –σε διάφορες παραλλαγές– *ἐν τὸ πᾶν, δι’ οὗ τὸ πᾶν* («το ένα είναι τα πάντα και μέσα από αυτό είναι τα πάντα»)¹² παραπέμπει στην αντίληψη περί ενότητας της ύλης, δηλαδή σε ένα καθολικό υλικό υπόστρωμα: όλα τα πράγματα θεωρούνται ότι είναι ίδια ως προς τον υλικό πυρήνα τους, κάτι που καθιστά δυνατή τη μεταστοιχείωση του ενός στο άλλο. Αν προχωρήσουμε αυτόν τον συλλογισμό ένα βήμα παραπέρα και θεωρήσουμε είτε ότι η ύλη, ειδικά

10. Βλ. ενδεικτικά Ανεπίγραφος Φιλόσοφος [*Μουσική και αλχημεία*], CAAG 2, 436.8-18: *Οὕτω κἀνταῦθα φυλακτέον τὴν ἀταξίαν ἐν πᾶσι τοῖς εἰρημένοις. [...] ἢ ἄλλο τι δράσοι παρὰ τὴν δέουσαν τάξιν, ἐπιζήμιον ἕξει τῆς ἀυθαδείας τὸ ἔργον, καὶ γέλωτος ἄξιον*. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ζώσιμος ο Πανοπολίτης έχει επίσης γράψει για τα καταγέλαστα έργα όσων δεν ανέχονται διδάγματα και βαδίζουν στο κενό (*Περὶ οἰκονομίας τοῦ τῆς μαγνησίας σώματος*, CAAG 2, 191.6-7): *Οἱ δὲ μὴ ἀνεχόμενοι τῶν λόγων πάντοτε κενεμβατοῦσιν, γέλωτος ἰσχυρότερα ἔργα ἐπιχειροῦντες* [...].

11. Για τον χαρακτηρισμό των αλχημικών συγγραφέων ως φιλοσόφων, βλ. ΚΟΥΤΑΛΙΣ, MARTELLI, MERIANOS, *Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy*, 31-37· O. DUFAULT, *Early Greek Alchemy, Patronage and Innovation in Late Antiquity* [California Classical Studies 7], Berkeley, CA 2019, 95-100.

12. Βλ., π.χ., τη φράση όπως απαντά στον Ολυμπιόδωρο (ο οποίος την αποδίδει στον «Χήμη»), *Εἰς τὸ Κατ’ ἐνέργειαν Ζωσίμου ὅσα ἀπὸ Ἑρμοῦ καὶ τῶν φιλοσόφων ἦσαν εἰρημένα*, CAAG 2, 84.13-14: *«Ἐν τὸ πᾶν, δι’ οὗ τὸ πᾶν τοῦτο γὰρ εἰ μὴ ἔχει τὸ πᾶν, οὐδὲν τὸ πᾶν»*. Σχετικά με τη σημασία και τις διάφορες παραλλαγές της φράσης, βλ. P. PLASS, *A Greek Alchemical Formula, Ambix* 29.2 (1982), 69-73· MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 180-183 σημ. 1.

η ευτελής, «ασθενεί» και πρέπει να «θεραπευθεί» για να γίνει τελειότερη, είτε ότι το επίπεδο της τελειότερης ύλης συνιστά ένα είδος «υγιούς» κατάστασης, είτε ότι η μεταχείριση της ύλης προσομοιάζει μιας θεραπευτικής αγωγής, τότε μπορούμε να καταλάβουμε την εγγύτητα που νιώθουν οι έλληνες αλχημικοί συγγραφείς (εκείνοι των οποίων το έργο γράφηκε στα ελληνικά) προς τους γιατρούς. Αν οι γιατροί θεραπεύουν τη σάρκα, τότε οι αλχημιστές μπορεί να θεωρηθούν πως είναι οι γιατροί της ύλης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο αλχημικός συγγραφέας Χριστιανός αναφέρει ως προς τη μεταχείριση της ύλης *πλείοσι δὲ χειρουργίαις αὐτὴν ἰατρεύσαμεν*¹³.

Για τη δημιουργία αναλογιών μεταξύ ιατρικής και αλχημείας ενδεχομένως να προδιέθετε και η λέξη *σῶμα*, η οποία, ως γνωστόν, χρησιμοποιείτο επίσης προκειμένου να χαρακτηριστεί οποιαδήποτε υλική ουσία, και στην περίπτωση ειδικά των αλχημικών συγγραφέων, η μεταλλική ουσία¹⁴. Αυτή η διαπίστωση δεν είναι άνευ σημασίας, γιατί απαντά εμμέσως στο ερώτημα σχετικά με το είδος της ύλης που θεραπεύουν οι αλχημιστές. Βάσει της πλειονότητας των αλχημικών επιδιώξεων, θα λέγαμε κυρίως –αλλά όχι αποκλειστικά– τη μεταλλική ύλη, ένας λόγος για τον οποίο η αλχημεία στο Βυζάντιο συχνά ταυτίζεται με τις λεγόμενες *χρυσοποιία* και *ἀργυροποιία*, δηλαδή, εξομοιώνεται με την παρασκευή χρυσού και αργύρου αντίστοιχα.

Ήδη από πολύ νωρίς η αλχημεία συγκρίνεται με την ιατρική. Ο Ζώσιμος ο Πανοπολίτης, ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της ελληνοαιγυπτιακής αλχημείας, ήκμασε γύρω στο 300 μ.Χ.¹⁵ και έχει αφήσει μία από τις γνωστότερες αλχημικές αναφορές στην ιατρική. Ο Ζώσιμος αναφέρει στο *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* ότι σε όλες τις τέχνες υπάρχουν άνθρωποι που ασκούν την ίδια τέχνη με διαφορετικά εργαλεία και μεθόδους, ανάλογα με τις διαφορές στη διάνοια και στην αποτελεσματικότητά τους. Θεωρεί ότι αυτό μπορούμε να το διακρίνουμε κυρίως στην ιατρική¹⁶.

13. Χριστιανός, *Τίς ἢ ἐν ἀποκρύφοις τῶν παλαιῶν ἐκδιδομένη τάξις*, CAAG 2, 417.19-20· επίσης, 416.13.

14. Για τη λέξη *σῶμα*, βλ. τα οικεία λήμματα στα: H. G. LIDDELL, R. SCOTT, H. S. JONES, *A Greek-English Lexicon*, 9η αναθ. έκδ. Oxford 1996 (εφεξής: LSJ)· Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 8, Αθήνα 1950.

15. Για τον Ζώσιμο, βλ. ενδεικτικά *New Dictionary of Scientific Biography*, τ. 7, επιμ. N. KOERTGE, Detroit, MI 2008, λήμμα «Zosimos of Panopolis» (M. MERTENS). Τη σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία συγκεντρώνει ο DFAULT, *Early Greek Alchemy*.

16. Ζώσιμος Πανοπολίτης, *Περὶ ὀργάνων καὶ καμίνων γνήσια ὑπομνήματα*, I: *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 18.171-175, έκδ. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 9.

«Εάν, για παράδειγμα, σε περίπτωση κατάγματος ενός οστού, βρεθεί οστοδέτης ιερέας, τότε πράττοντας σύμφωνα με τη “θρησκευτική του ευλάβεια” (δεισιδαιμονία) κολλά το οστό, και μπορεί να ακουστεί ο τριγμός από τα οστά που ενώνονται μεταξύ τους. Εάν όμως δεν βρεθεί ιερέας, δεν υπάρχει λόγος κάποιος να φοβηθεί μήπως πεθάνει, αντίθετα, έρχονται γιατροί που έχουν εικονογραφημένα βιβλία (βίβλους καταζωγράφους), με γραμμές που φτιάχνουν σχέδια γεωμετρικά, γραμμοσκιασμένα και κάθε άλλου είδους. Ακολουθώντας το βιβλίο, ο άνθρωπος περιδέεται μηχανικώς (ενν. με ένα ιατρικό όργανο) και ζει για χρόνια, έχοντας ανακτήσει την υγεία του. Δεν αφήνεται βέβαια ένας άνθρωπος να πεθάνει, επειδή δεν βρέθηκε οστοδέτης ιερέας»¹⁷.

Το χωρίο αυτό είναι πλούσιο σε πληροφορίες. Καταρχάς, φαίνεται να διακρίνει ανάμεσα σε δύο είδη ιατρικής που απαντούν στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο· μια παραδοσιακή ιατρική, που ανάγεται στη φαραωνική περίοδο και σχετίζεται με την αιγυπτιακή λατρεία, και μια «λόγια» ιατρική, που έχει εισαχθεί από τους Έλληνες και κάνει χρήση της σύγχρονης της ανατο-

17. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 18.175-185, έκδ. MERTENS, 9: *Φέρε εἰπεῖν, κατεαγότος ὀστέου, ἐὰν εὐρεθῆ ἱερεὺς ὀστοδέτης, διὰ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας ποιῶν κολλᾶ τὸ ὀστοῦν ὥστε καὶ τρισμὸν ἀκοῦσαι συνερχομένων εἰς ἄλληλα τῶν ὀστέων. Ἐὰν δὲ μὴ εὐρεθῆ ἱερεὺς, οὐ μὴ φοβηθῆ ἄνθρωπος ἀποθανεῖν, ἀλλὰ φέρονται ἰατροὶ ἔχοντες βίβλους καταζωγράφους γραμμικὰς σκιαστὰς ἐχούσας γραμμάς καὶ ὁσαυδηποῦν εἰσὶν γραμμαὶ καὶ ἀπὸ βιβλίου περιδεσμεῖται ὁ ἄνθρωπος μηχανικῶς καὶ ζῆ χρόνον, τὴν ὑγείαν πορισάμενος καὶ οὐ δήπου ἐφίεται ἄνθρωπος ἀποθανεῖν διὰ τὸ μὴ εὐρηκέναι ἱερέα ὀστοδέτην.* Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 9 σημ. 109-110, 114-116 σημ. 105-108. Η πληρέστερη ἀνάλυση του χωρίου έχει γίνει ἀπὸ τον M. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion: Zosimos of Panopolis and the Egyptian Priests, Religion in the Roman Empire* 3.2 (2017), 202-220. Για τη σχέση ιατρικῆς καὶ θρησκείας στην ελληνορωμαϊκή καὶ τη βυζαντινὴ Αἴγυπτο, βλ. M.-H. MARGANNE, *Médecine et religion dans l'Égypte gréco-romaine, Lucida Intervalla* 37 (2008), 49-77.

Η λέξη *ἱερεὺς* μπορεί να αποδοθεῖ κυριολεκτικὰ καὶ μεταφορικὰ, στη δεύτερη περίπτωση δηλώνοντας τον αφοσιωμένο σε κάτι (βλ. σχετικὸ λήμμα στο LSJ· π.χ. Λιβάνιος, *Λόγος* 52.42, έκδ. R. FOERSTER, *Libanii opera*, τ. 4, Leipzig 1908, 45.11: *ἱερεὺς φιλοσοφίας*. Πρβλ. DUFALT, *Early Greek Alchemy*, 126). Εδῶ ἀποδίδεται κυριολεκτικὰ ὡς «ιερέας» καὶ με τον τρόπο αὐτὸ ἔχουν μεταφράσει τη λέξη ἡ MERTENS (*Zosime de Panopolis*, 9: «*prêtre rebouteux*») καὶ ὁ MARTELLI (*Alchemy, Medicine and Religion*, 205: «*“bone-setter” priest*»). Ἐν προκειμένῳ, ἡ κυριολεκτικὴ ἀπόδοση τῆς λέξης εὐνοεῖται καὶ ἀπὸ το γεγονός ὅτι συνοδεύεται ἀπὸ τη φράση *διὰ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας ποιῶν*, που συνδέει τη δράση του οστοδέτη με τη «θρησκευτικὴ του ευλάβεια».

μίας και μηχανικής¹⁸. Επίσης, είναι σημαντική η μαρτυρία για τη χρήση ει-
κονογραφημένων ιατρικών εγχειριδίων από τους γιατρούς που υπηρετού-
σαν το δεύτερο είδος.

Η αναφορά του Ζωσίμου σε «οστοδέτες ιερείς» ενισχύεται από ενεπί-
γραφή στήλη που χρονολογείται μεταξύ του 4ου και 6ου αιώνα και βρίσκε-
ται στο Κοπτικό Μουσείο του Καΐρου. Το κείμενο αναφέρει:

A crux ansata Ω

crux ansata Έν Ιρήνη. Πέτρος, ώστοδέτης *crux ansata*¹⁹

Η επιγραφή αυτή έχει εκληφθεί ως μαρτυρία για την εξάσκηση της παρα-
δοσιακής ιατρικής στη χριστιανική Αίγυπτο²⁰. Ο όρος «οστοδέτης» φαίνε-
ται να αντιστοιχεί σε μια ιατρική ειδικότητα που σχετιζόταν με την ανάτα-
ξη των οστών, ένα πεδίο με το οποίο οι αιγύπτιοι γιατροί ήταν ιδιαίτερα
εξοικειωμένοι από τα πανάρχαια χρόνια. Από την περιγραφή του Ζωσίμου
προκύπτει ότι ο οστοδέτης ιερέας θα χρησιμοποιούσε τα χέρια του προκει-
μένου να θεραπεύσει τον ασθενή. Υπάρχει όμως μια σημαντική λεπτομέ-
ρεια· ο Ζώσιμος αναφέρει ότι αυτοί οι ιερείς θέραπευαν σύμφωνα με τη
δεισιδαιμονία τους. *Δεισιδαιμονία* σημαίνει «φόβος, ευλάβεια προς τους
δαίμονες (δηλ. τα θεία όντα)», «θεοσέβεια», αλλά και, με αρνητική σημασία,
«πρόληψη»²¹. Είναι πιθανόν ότι αυτό που εννοείται με τον όρο είναι οι επι-
κλήσεις ή προσευχές προς τις θεότητες στις οποίες πίστευαν οι συγκεκρι-
μένοι ιερείς, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια και υποστήριξη τους
κατά τη θεραπεία²². Εν πάση περιπτώσει, οι οστοδέτες ιερείς δεν θα κατέ-
φευγαν σε ειδικά εγχειρίδια ιατρικής ούτε θα χρησιμοποιούσαν ειδικά όρ-
γανα, πέραν των χεριών τους. Αυτές ήταν μέθοδοι της ελληνικής ιατρικής.

18. M.-H. MARGANNE, Médecine et médecins dans l'Égypte gréco-romaine d'après les sources papyrologiques, *Technologia* 8.1 (1985), 3-16.

19. Βλ. την πρόσφατη έκδοση της επιγραφής στο G. NACHTERGAEL, Lecture de quelques noms de métiers dans des inscriptions grecques d'Égypte, *Chronique d'Égypte* 74.147 (1999), 148-155, ειδ. 152.

20. NACHTERGAEL, Lecture, 153.

21. Για τη λέξη *δεισιδαιμονία*, βλ. τα οικεία λήμματα στα: LSJ· G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961· ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικόν*, τ. 2.

22. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 207-208. Ο Martelli θεωρεί ότι μπο-
ρεί να εννοείται ακόμη και η χρήση της αστρολογικής ιατρικής, καθώς προηγουμένως
έχουν αναφερθεί οι *καιρικά καταβαφαί* από τον Ζώσιμο, για τις οποίες θα γίνει λόγος
στη συνέχεια.

Πράγματι, ο Ορειβάσιος (4ος αι.) παραδίδει την περιγραφή του γιατρού Ηλιοδώρου (1ος αι. μ.Χ.) σχετικά με τις τρεις κύριες μεθόδους ανάταξης εξαρτημάτων και καταγμάτων (*καταρτισμοί*). Αυτές είναι (α) οι *παλαιστρικοί τρόποι* (κυριολεκτικά «της παλαιστρας»), σύμφωνα με τους οποίους η θεραπεία γίνεται μόνο με τα χέρια· (β) οι *μεθοδικοί καταρτισμοί*, στους οποίους χρησιμοποιούνται καθημερινά εργαλεία και θεωρούνται ανώτεροι των *παλαιστρικών*· και (γ) οι *όργανικοί καταρτισμοί*, στους οποίους γίνεται χρήση ειδικών οργάνων και συνιστούν τον αποτελεσματικότερο τρόπο σε σχέση με τους άλλους δύο²³. Οι γιατροί που ειδικεύονταν στην τελευταία μέθοδο ονομάζονταν *όργανικοί* και φαίνεται ότι ήταν ενήμεροι για τις τελευταίες εξελίξεις στον χώρο της μηχανικής, τις οποίες προσάρμοζαν και αξιοποιούσαν μέσω της κατασκευής ειδικών ιατρικών οργάνων²⁴. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία του Γαληνού (2ος αι. μ.Χ.), υπήρχαν περιγραφές ιατρικών οργάνων σε εγχειρίδια²⁵, τα οποία μάλλον περιείχαν και απεικονίσεις τους²⁶. Τα παραπάνω συνηγορούν ως προς την αξιοπιστία αλλά και τη σημασία της αναφοράς του Ζωσίμου.

Ο λόγος για τον οποίο ο Ζώσιμος χρησιμοποιεί το παράδειγμα των δύο ειδών γιατρών συνδέεται άρρηκτα με τη σύλληψή του περί αλχημείας και την προσπάθειά του να προσφέρει μια σαφή αναλογία με την αλχημική πραγματικότητα της εποχής του. Από το έργο του προκύπτει ότι υπήρχαν διαφορετικές «αλχημικές σχολές» με διαφορετικές μεθόδους και σκοπούς. Στο *Περὶ τοῦ ὠ στοιχείου* –το κείμενο όπου περιέχεται το προαναφερθέν απόσπασμα σχετικά με τα δύο είδη γιατρών– ο Ζώσιμος απευθύνεται στη Θεοσέβεια²⁷ και εκφράζει την αγανάκτησή του εναντίον εκείνων των αλχημιστών που δεν αναγνωρίζουν την αξία της *περὶ καμίνων καὶ ὀργάνων* (ή απλώς *περὶ καμίνων*) *βίβλου*, η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί στην αλχη-

23. Ορειβάσιος, *Ίατρικαὶ συναγωγαὶ* 49.1, έκδ. J. RAEDER, *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τ. 4 [Corpus Medicorum Graecorum 6.2.2], Leipzig 1933, 4.

24. Πρβλ. Ορειβάσιος, *Ίατρικαὶ συναγωγαὶ* 49.23.1, έκδ. RAEDER, 33-34.

25. Γαληνός, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους Περὶ ἄρθρων ὑπόμνημα* 1.18, έκδ. C. G. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 18.1, Leipzig 1829, 338-339. Για τις παραπάνω πληροφορίες στον Ορειβάσιο και τον Γαληνό, βλ. M.-H. MARGANNE, *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs* [Studies in Ancient Medicine 17], Leiden 1998, 58-60.

26. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 209.

27. Για τη Θεοσέβεια, βλ. EANS, λήμμα «Theosebeia» (B. HALLUM)· DUFAULT, *Early Greek Alchemy*, 118-137, 141, 144.

μική αυθεντία Μαρία την Ιουδαία (1ος-2ος αι.)²⁸. Οι αλχημιστές που ψέγει ο Ζώσιμος είναι εκείνοι που χρησιμοποιούν τις λεγόμενες «καιρικές καταβαφές» (*καιρικά καταβαφαί*), το αποτέλεσμα των οποίων θεωρούσαν ότι εξαρτάτο από τις κατάλληλες αστρολογικά στιγμές (*καιροί*)²⁹ και τη θέληση δαιμόνων. Αυτοί οι αλχημιστές, όταν έχουν την εύνοια του προσωπικού τους δαίμονα (*ίδιου δαιμονίου* – ας θυμηθούμε εδώ την *ίδιαν δεισιδαιμονίαν* των οστοδετών ιερέων) και συνακόλουθα επιτυγχάνουν την εφαρμογή των συγκεκριμένων βαφών, τότε χλευάζουν την *περί καμίνων βίβλον*. Όταν όμως τους ελέγξει κάποιο κακοποιό και μη ευνοϊκό προς τους σκοπούς τους δαιμόνιο, και η καλή τους τύχη ανατραπεί, τότε παραδέχονται απρόθυμα ότι υπάρχει και κάτι άλλο πέραν αυτών που προηγουμένως πίστευαν, δηλαδή, αναγνωρίζουν σε κάποιο βαθμό την αξία της *περί καμίνων βίβλου*. Όλα αυτά βέβαια έως ότου οι αστέρες να ξαναπάρουν ευμενή γι' αυτούς θέση και να τους συνδράμει ένα δαιμόνιο, γιατί τότε πάλι αλλάζουν γνώμη. Οι αλχημιστές αυτοί είναι τυφλοί ακόλουθοι της ειμαρμένης και γίνονται έρμαια δικά της και των δαιμόνων που την υπηρετούν³⁰. Αντίθετα, οι αληθινοί φιλόσοφοι είναι υπεράνω της ειμαρμένης και πνευματικά απελευθερωμένοι από τις εναλλαγές ευτυχίας και δεινών που αυτή ελέγχει³¹.

Σε άλλο κείμενό του, *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς*, ο Ζώσιμος εξηγεί με ποιον τρόπο οι δαίμονες απέκτησαν τον έλεγχο όλων των

28. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 63-64 σημ. 12. Για τη Μαρία την Ιουδαία, βλ. LETROUIT, *Chronologie*, 20-21· EANS, λήμμα «Maria» (B. HALLUM)· R. PATAI, *Maria the Jewess – Founding Mother of Alchemy*, *Ambix* 29.3 (1982), 177-197· K. FRASER, *Distilling Nature's Secrets: The Sacred Art of Alchemy*, στο *Oxford Handbook of Science and Medicine*, επιμ. KEYSER – SCARBOROUGH, 721-742, ειδ. 731-734.

29. Για τους καιρούς, βλ. Ζώσιμος, *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς* 6, έκδ. A.-J. FESTUGIÈRE, *La révélation d'Hermès Trismégiste*, τ. 1: *L'astrologie et les sciences occultes*, Paris 1944, 366.7-9.

30. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 2.11-4.36, έκδ. MERTENS, 1-2. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 3 σημ. 27, 69-71 σημ. 28-30· C. H. BULL, *Wicked Angels and the Good Demon: The Origins of Alchemy According to the Physica of Hermes*, *Gnosis* 3 (2018), 3-33, ειδ. 17. Η πεποίθηση ότι τα ειδικά εγχειρίδια ωφελούν τους γνώστες κάθε τέχνης και όχι τους αμαθείς εκφράζεται από τον Αριστοτέλη, ο οποίος χρησιμοποιεί και εκείνος ως παράδειγμα τα ιατρικά εγχειρίδια, τονίζοντας ότι αυτά έχουν αξία μόνο για τους πεπειραμένους (*Ἠθικά Νικομάχεια* X 9 1181b 2-6).

31. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 5.41-46, έκδ. MERTENS, 3. Βλ. τον σχολιασμό στο K. A. FRASER, *Zosimos of Panopolis and the Book of Enoch: Alchemy as Forbidden Knowledge*, *Aries* 4.2 (2004), 125-147, ειδ. 138.

βαφών και πώς αυτές έλαβαν την ονομασία *καιρικαί*. Οι δαίμονες, από φθόνο και προκειμένου να εξυπηρετήσουν το συμφέρον τους, έκρυψαν τις αυθεντικές και φυσικές (*γνήσιαι και φυσικαί*) βαφές, οι οποίες ενεργούν αφ' εαυτές (*αυτόματα*), εισήγαγαν τις δικές τους αφύσικες «καιρικές» και τις παρέδωσαν στους ιερείς τους, εξαναγκάζοντας όσους ήθελαν να έχουν επιτυχία στη μεταχείριση των υλικών να τους προσφέρουν θυσίες σε αντάλλαγμα. Ο Ζώσιμος απευθύνεται και σε αυτό το κείμενο στη Θεοσέβεια, την οποία προειδοποιεί να μην εμπιστεύεται τους δαίμονες αλλά να τους αποτρέπει, και την προτρέπει να διορθώσει τον εαυτό της ώστε να ανακαλύψει τις «γνήσιες και φυσικές καιρικές» βαφές³².

Ο Ζώσιμος φαίνεται να παραδέχεται ότι οι δύο διαφορετικές «σχολές», τόσο στην ιατρική όσο και στην αλχημεία, είναι ικανές να θεραπεύσουν και να παραγάγουν αποτέλεσμα αντίστοιχα, έχοντας διαφορετικές αφετηρίες και μεθόδους. Ωστόσο, οι μέθοδοι εκείνων των αλχημιστών, όπως και των γιατρών, που εξαρτώνται από τους δαίμονές τους έχουν σαφή όρια. Οι αντίπαλοι του Ζωσίμου μπορεί να είναι αιγύπτιοι ιερείς ή και άτομα που σχετίζονται με την παλαιά θρησκεία. Οι θεότητες τους απαιτούν τη δουλική λατρεία τους, προκειμένου να αποκαλύψουν τα μυστικά σχετικά με τις καταβαφές που φυλούν ζηλόφθονα. Οι οκηροί αυτοί αλχημιστές ενδιαφέρονται μόνο για το υλικό αποτέλεσμα της αλχημείας, το κέρδος, αναζητώντας την εύκολη οδό χωρίς να θέλουν να καταφύγουν στα εγχειρίδια των αρχαίων αυθεντιών και στο εργαστήριο. Στον αντίποδα, υπάρχουν φιλόσοφοι, όπως ο Ζώσιμος, που επιμένουν στην ανάπτυξη μιας αυστηρής μεθοδολογίας και τεχνικής, όπως έχει ήδη αναφερθεί³³. Αυτή η ολοκληρωμένη

32. Ζώσιμος, *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς* 6-8, έκδ. FESTUGIÈRE, 366.6-368.4. Βλ. D. STOLZENBERG, Unpropitious Tinctures: Alchemy, Astrology & Gnosis According to Zosimos of Panopolis, *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 49 (1999), 3-31. Εκτός από το *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* και *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς*, ο Ζώσιμος αναπτύσσει την πολεμική του εναντίον των αντιπάλων του αλχημιστών και σε ένα άλλο έργο, το *Περὶ οἰκονομίας τοῦ τῆς μαγνησίας σώματος* (CAAG 2, 188-191). Για τα τρία αυτά κείμενα, τα οποία απευθύνονται στη Θεοσέβεια, βλ. DUFALUT, *Early Greek Alchemy*, 122-137.

33. Πρβλ. την έμφαση που αποδίδει ο Ζώσιμος στη μέθοδο σε άλλο κείμενό του (*Γνήσια ὑπομνήματα*, X: *Περὶ ἀρετῆς· περὶ συνθέσεως ὑδάτων*, <πρᾶξις> α' 4.90-99, έκδ. MERTENS, 39): "Ἐκαστον γὰρ μεθόδῳ καὶ σηκώματι καὶ οὐγκιασμῷ τετραστοίχῳ. Ἡ τῶν ὄλων συμπλοκὴ καὶ ἀποπλοκὴ καὶ ὁ πᾶς σύνδεσμος ἄνευ μεθόδου οὐ γίνεται. Ἡ μέθοδος φυσικὴ ἐστὶν καὶ φυσῶσα καὶ ἐκφυσῶσα καὶ τὰς τάξεις τηροῦσα [τῆς μεθόδου], αἴξουσα

προσέγγιση βασίζεται, αφενός, στην εννοιολογική κατανόηση των φυσικών αρχών των ουσιών μέσω της μελέτης της ελληνικής αλχημικής και φιλοσοφικής παράδοσης και, αφετέρου, στην εμπειρική κατανόησή τους, η οποία επιτυγχάνεται στο εργαστήριο. Είναι προφανές ότι το προαναφερθέν χωρίο που αναφέρεται στα δύο είδη γιατρών εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο σύγκρισης και διαφοροποίησης. Ο Ζώσιμος φαίνεται να αντιστοιχίζει τη δράση των αλχημιστών, που εξαρτώνται από τις εναλλαγές της τύχης και τη δαιμονική επιρροή, προς εκείνη των οστοδετών ιερέων, οι οποίοι θεραπεύουν *διὰ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας*. Από την άλλη, συσχετίζει τη μέθοδο των φιλοσόφων (-αλχημιστών), που συμβουλεύονται τα έγκριτα αλχημικά βιβλία και πειραματίζονται στο εργαστήριο, με εκείνη των γιατρών, οι οποίοι έχουν εικονογραφημένα ιατρικά εγχειρίδια, γνώσεις μηχανικής και, προφανώς, πειραματίζονται με την κατασκευή ειδικών οργάνων.

Η μελέτη και το εργαστηριακό έργο προβάλλονται ως τα δύο απαραίτητα και αλληλοσυμπληρούμενα χαρακτηριστικά του αληθινού αλχημιστή. Φυσικά, με σημερινά κριτήρια, η ορθολογικότητα του Ζωσίμου έχει όρια και οι ιδέες του εξυπηρετούν την αντίληψή του περί πνευματικής σωτηρίας³⁴. Εντούτοις, ακόμη και αν εκκινεί από διαφορετική αφετηρία, καλλιεργεί το έδαφος για τη συστηματοποίηση της αλχημείας, η οποία οφείλει να βασίζεται τόσο σε μια στέρεα μεθοδολογία όσο και σε μια μορφή πειραματισμού (πρώιμοι και ατελούς, φυσικά, σε σχέση με μεταγενέστερα πρότυπα). Αυτή η συνθήκη του επιτρέπει να διακρίνει τον πραγματικό φιλόσοφο από τον απαίδευτο ή τον απατεώνα αλχημιστή, του οποίου η γνώση είναι επίπλαστη, και εδώ ταυτίζεται με εκείνον που λαμβάνει αποκεκαλυμμένη τη δαιμονική γνώση για τις αλχημικές βαφές.

Η μέθοδος επίτευξης του αλχημικού έργου μέσω της αποκεκαλυμμένης υπερφυσικής γνώσης είναι αναξιόπιστη και κάποια στιγμή θα οδηγήσει τους θιασώτες της στην αποτυχία. Η αναφορά στα δύο είδη γιατρών (οστοδετών – εχόντων βιβλία) στο προαναφερθέν χωρίο καταλήγει στην παρατήρηση ότι όταν οι αδαείς αλχημιστές αποτύχουν στο έργο τους, πεθαίνουν από την πείνα, καθώς δεν δίνουν αξία ούτε στην κατανόηση του σχεδιαγράμματος του σκελετού των καμίνων, δηλαδή της δομής τους (τὴν

καὶ λήγουσα. Καὶ τὰ πάντα, ὡς ἐν συντόμῳ, σύμφωνα τῇ διαιρέσει καὶ τῇ ἐνώσει τῆς μεθόδου μηδὲν ὑπολειφθείσης ἐκστρέφει τὴν φύσιν. Ἡ γὰρ φύσις στρεφομένη εἰς ἑαυτὴν στρέφεται. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ τοῦ παντὸς κόσμου τῆς ἀρετῆς φύσις καὶ σύνδεσμος.

34. FRASER, Zosimos of Panopolis, 131-132.

όστοδετικήν τῶν καμίνων διαγραφῆν), ούτε στην εφαρμογή του, ούτως ώστε να γίνουν ευτυχισμένοι και να νικήσουν τη φτώχεια, την ανίατη νόσο³⁵. Προφανώς τα σχεδιαγράμματα αυτά εμπεριέχονται σε αλχημικά βιβλία, όπως το *περὶ καμίνων* που χλεύάζουν οι αμαθείς αλχημιστές, τα οποία έτσι αντιστοιχίζονται πλήρως με τις προαναφερθείσες βίβλους καταζωγράφους του δεύτερου είδους γιατρών. Είναι ενδιαφέρον ότι πέρα από τη χρήση ενός όρου που έχει σχέση με την ανατομία (όστοδετική) προκειμένου

35. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 18.185-188, έκδ. MERTENS, 9: *Οὔτοι δὲ ἀποτυχόντες τῷ λιμῷ τελευτῶσι μὴ καταξιούντες τὴν ὄστοδετικήν τῶν καμίνων διαγραφῆν νοῆσαι καὶ ποιῆσαι, ἵνα μακάριοι γενόμενοι νικήσωσι πενίαν, τὴν ἀνίατον νόσον*. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 116 σημ. 111· FESTUGIÈRE, *La révélation*, 273 σημ. 6· MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 205 σημ. 10-11. Είναι αξιοσημείωτο ότι, πέραν του κειμένου του Ζωσίμου, υπάρχουν και άλλες αναφορές στο ελληνικό αλχημικό Corpus, όπου η φτώχεια παρουσιάζεται ως ανίατη νόσος, την οποία μπορεί να θεραπεύσει η αλχημεία. Βλ. A. COLINET, *Recettes alchimiques (Par. gr. 2419; Holkhamicus 109) – Cosmas le Hiéromoine, Chrysopée* [Les Alchimistes Grecs 11], Paris 2010, 93 σημ. 64, 117 σημ. 4.

Με αφορμή την παραπάνω παρατήρηση, θα ήθελα να σχολιάσω σύντομα ένα κείμενο που αποδίδεται στον Οστάνη (*Πρὸς Πετάσιον περὶ τῆς ἱερᾶς ταύτης καὶ θείας τέχνης*, CAAG 2, 261-262), το οποίο αναφέρει ότι *διὰ γὰρ τοῦ ἔρασιμου καὶ θείου ὕδατος τούτου πᾶν νόσημα θεραπεύεται. Ὁφθαλμοὶ βλέπουσι τυφλῶν, ὧτα ἀκούουσι κωφῶν, μογιάλιοι τρανῶς λαλοῦσιν* (261.12-14). Αφού περιγραφεί ο τρόπος παρασκευῆς του θείου ὕδατος, σημειώνεται ότι [...] *τὰ νεκρὰ ἀνιστᾶ καὶ τὰ ζῶντα νεκροῖ, τὰ σκοτεινὰ φωτίζει καὶ τὰ φωτεινὰ σκοτίζει, ὕδωρ θαλάσσιον δρᾶσεται, καὶ τὸ πῦρ ἀπολύει· καὶ ταῦτα διὰ μικρᾶς σταγόνης τὰ μολιβδοειδῆ χρυσοειδῆ ἐργάζεται, [...]* (262.12-15). Το θεῖον ὕδωρ παρουσιάζεται ως θαυματουργικά θεραπευτικό σε μια περιγραφή που έχει ιατρικό ενδιαφέρον. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζουν οι εκδότες στη γαλλική μετάφραση, η γλώσσα του συγκεκριμένου κειμένου είναι αλληγορική και με τη λέξη *νόσημα* εννοείται η πενία (CAAG 3, 250 σημ. 3, 251 σημ. 1). Αυτή η ερμηνεία κατατάσσει το συγκεκριμένο κείμενο μεταξύ αυτών που παρουσιάζουν την πενία ως ασθένεια. Επιπλέον, όπως έχει παρατηρήσει ο M. PHILONENKO, *Un esprit ténébreux et puant (Alchimistes grecs 296, 13), Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 136.3 (1992), 651-662, ειδ. 655-656, η αναφορά στη θεραπεία *τυφλῶν, κωφῶν* και *μογιάλων* στο κείμενο έχει αντληθεί από τον Ησαΐα 35.5-6, όπου επίσης σημειώνεται (στ. 35.6) ότι [...] *ἐρράγη ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ [...]*. Πάντα κατά τον Philonenko, το ὕδωρ στον Ησαΐα, που θαυματουργικά αναβλύζει στην ἐρημο, φαίνεται ότι συνδέθηκε με το *θεῖον ὕδωρ* του αλχημικού κειμένου, και η συσχέτιση αυτή στη συνέχεια οδήγησε στη χρήση των στίχων του Ησαΐα περί *τυφλῶν* κτλ. Για τον Οστάνη, βλ. επίσης F. SHERWOOD TAYLOR, *The Origins of Greek Alchemy, Ambix* 1.1 (1937), 30-47, ειδ. 43, 45· LETROUIT, *Chronologie*, 87· EANS, λήμμα «Ostanēs, pseudo» (A. PANAINO). Για το *θεῖον ὕδωρ*, βλ. M. MARTELLI, "Divine Water" in the Alchemical Writings of Pseudo-Democritus, *Ambix* 56.1 (2009), 5-22 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

να γίνει λόγος για τη δομή των καμίνων, η ίδια η φτώχεια χαρακτηρίζεται ως ασθένεια, σε μια μεταφορά ιατρικού χαρακτήρα. Εδώ ολοκληρώνεται η αναλογία του Ζωσίμου μεταξύ ιατρικής και αλχημείας και γίνεται σαφέστερο το νόημά της. Αν ένας ασθενής δεν βρει οσοδότη ιερέα να τον θεραπεύσει ή ένας αλχημιστής δεν επιτύχει με τις «καιρικές καταβαφές», τότε δεν χρειάζεται κανείς τους να απογοητευθεί. Μπορεί ο μὲν ένας να στραφεί σε έναν *ὄργανικὸν* –θα λέγαμε– γιατρό, ο δε ἄλλος στη μέθοδο που αντιπροσωπεύει η *περὶ καμίνων βίβλος*. Αυτό όμως που τονίζεται είναι ότι οι αντίπαλοι του Ζωσίμου αρνούνται να πράξουν το δεύτερο, γεγονός που αποβαίνει σε βάρος τους³⁶.

Ο Ζώσιμος ενδεχομένως να αποβλέπει παράλληλα στην ανάδειξη ενός άλλου ζητήματος. Όταν αναφέρεται ότι ο ασθενής που δεν βρίσκει οσοδότη ιερέα δεν πρέπει να φοβηθεί μήπως πεθάνει, είναι πιθανόν να υποδηλώνεται η ισχυρή φήμη, που απολάμβαναν οι αιγύπτιοι ιερείς ως αδιαμφισβήτητοι ειδήμονες στον τομέα τους, η οποία καθιστούσε τον απλό λαό ταυτόχρονα περιδεή απέναντί τους και επιφυλακτικό έναντι διαφορετικών, μη παραδοσιακών, μεθόδων θεραπείας. Κατ' αναλογία, ο Ζώσιμος ενδέχεται να εννοεί ότι οι αντίπαλοί του αλχημιστές επιθυμούν τη διαίωνιση του δαιμονικού ελέγχου επί των αλχημικών πρακτικών, και ότι οι ίδιοι φιλοδοξούν να αναγνωρίζονται ως οι μοναδικές αυθεντίες στον χώρο της αλχημείας. Για τον λόγο αυτό, ο Ζώσιμος πρεσβεύει ότι ο φιλόσοφος(-αλχημιστής) οφείλει να μελετά την ελληνική κειμενική παράδοση, δηλαδή την «αλχημική» –ιδίως την [ψευδο-]δημοκρίτεια– και, μάλλον, τη φιλοσοφική γραμματεία περί φύσης, και να εργάζεται στο εργαστήριο μεταχειριζόμενος καμίνους και ὄργανα, προκειμένου να κατανοήσει μέσω της εμπειρίας τις κρυμμένες υλικές και φυσικές αρχές. Με αυτόν τον τρόπο θα επιτύχει να αποτινάξει τον δαιμονικό έλεγχο επί των καταβαφών και να καταδείξει την ανεπάρκεια των αντιπάλων του³⁷.

Είναι σαφές ότι ο Ζώσιμος αποδίδει τεράστια σημασία στον αλχημικό εξοπλισμό, και, όπως φαίνεται, σε κείμενά του οι περιγραφές εξειδικευμένων οργάνων συνοδεύονταν από απεικονίσεις τους³⁸. Κανείς δεν γνωρίζει

36. FESTUGIÈRE, *La révélation*, 273 σημ. 3· MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 116 σημ. 112.

37. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 210-217.

38. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, CXIII-CLXIX. Βλ. επίσης, S. LAZARIS, *Scientific, Medical and Technical Manuscripts*, στο *A Companion to Byzantine Illustrated*

βέβαια αν τα σχέδια των αλχημικών οργάνων, που σώζονται στα χειρόγραφα και συνοδεύουν κυρίως το δικό του έργο, απεικονίζουν τα πρωτότυπα σχέδια. Είναι σημαντικό, ωστόσο, ότι πρωτόλεια έστω σχέδια εξειδικευμένων αλχημικών οργάνων μεταφέρονταν μέσω των ειδικών βιβλίων και βοηθούσαν τους αναγνώστες να κατανοήσουν το κείμενο περαιτέρω.

Πέραν της αναλογίας μεταξύ ιατρικής και αλχημείας, υπάρχουν αναφορές στην ιατρική πρακτική που σχετίζονται με την προσοχή και τον επαγγελματισμό με τον οποίο πρέπει κάποιος να μεταχειρίζεται την ύλη. Απαντά λοιπόν σχετικά συχνά η παρότρυνση, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως «κάν' το όπως οι γιατροί». Ο ψευδο-Δημόκριτος, η αρχαιότερη αλχημική αυθεντία, το έργο του οποίου χρονολογείται στον 1ο αιώνα μ.Χ., αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι αλχημιστές, και ειδικά οι νέοι και άπειροι, πρέπει να μιμούνται τους γιατρούς που παρασκευάζουν φάρμακα χωρίς βιασύνη αλλά ακολουθώντας τις φυσικές αρχές και ιδιότητες³⁹. Η θέση αυτή του ψευδο-Δημοκρίτου άσκησε μεγάλη επίδραση· τον 6ο αιώνα ο αλχημικός συγγραφέας Ολυμπιόδωρος τη συνοψίζει ως εξής: «να γίνετε σαν τους γιατρούς, προκειμένου να κατανοείτε τις φύσεις, [αφού] οποτεδήποτε θελήσουν να παρασκευάσουν ένα φάρμακο που κάνει καλό στην υγεία, δεν επιχειρούν να το πράξουν με απερίσκεπτη παρόρμηση»⁴⁰. Για άλλη μια φορά τονίζεται η ανάγκη να ακολουθεί ο αλχημιστής μια αυστηρή μεθοδολογία, όπως οι γιατροί.

Manuscripts, επιμ. V. TSAMAKDA [Brill's Companions to the Byzantine World 2], Leiden – Boston, MA 2017, 55-113, ειδ. 70-72.

39. Ψευδο-Δημόκριτος, *Περὶ πορφύρας καὶ χρυσοῦ ποιήσεως· φυσικὰ καὶ μυστικὰ* 15.157-165, έκδ. M. MARTELLI, *The Four Books of Pseudo-Democritus* [Sources of Alchemy and Chemistry 1], Leeds 2013, 96. Για τον ψευδο-Δημόκριτο, βλ. την εισαγωγή στο ίδιο.

40. Ολυμπιόδωρος, *Εἰς τὸ Κατ' ἐνέργειαν Ζωσίμου*, 103.12-14: «Γίνεσθε παῖδες ἰατρῶν, ἵνα νοῆτε τὰς φύσεις, ὁπνῆκα αὐτὸ ὑγιεινὸν φάρμακον κατασκευάσαι βουλόμενοι, τοῦτο οὐκ ἀκρίτῳ ὀρμῇ πράττειν ἐπιχειροῦσιν». Για τον Ολυμπιόδωρο, βλ. ενδεικτικά EANS, λήμμα «Olympiodōros of Alexandria (Alch.)» (C. VIANO): Η ΙΔΙΑ, *Olympiodore l'alchimiste et les présocratiques: une doxographie de l'unité (De arte Sacra, § 18-27)*, στο *Alchimie*, επιμ. KAHN – MATTON, 95-150· Η ΙΔΙΑ, *Olympiodore l'alchimiste et la taricheia. La transformation du minerai d'or: techné, nature, histoire et archéologie*, στο *Greek Alchemy*, επιμ. NICOLAIDIS, 59-69.

Ο Στέφανος ο Αλεξανδρεύς χαρακτηρίζει την αλχημεία ως «θεωρητική πράξη» και «πρακτική θεωρία»⁴¹, καθώς συνδυάζει τη θεωρία με την πράξη, όπως και η ιατρική. Καθόλου τυχαία, η σύνδεση αλχημείας και ιατρικής απαντά και στο δικό του έργο. Καταρχάς, αναφέρει ότι συγκεκριμένες ουσίες (π.χ. *τέφρα*, *ἄσβεστος*, *γύψος*), καθώς και όσες αφού αποτεφρωθούν καταλήξουν σε λευκή στάχτη, μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο στην ιατρική θεραπεία όσο και στην παρασκευή βαφών για την επεξεργασία υλικών⁴². Στη συνέχεια, διαχωρίζει τις ουσίες σε δύο κατηγορίες: εκείνες που κατακαίγονται μέχρι να γίνουν στάχτη και χρησιμοποιούνται από τους γιατρούς και όσες «αναγεννώνται» και είναι κατάλληλες για να χρησιμοποιηθούν στην *εὐσύνετον τέχνην*, δηλαδή στην αλχημεία⁴³. Τέλος, ο Στέφανος αναφέρεται στον χαλκό και γράφει ότι αφού καεί και «ανακάμψει» (*ἀνακαμφθεις*) μέσω *ρόδινου ἐλαίου*⁴⁴ και «έκτιναχθεί» (*έκτιναχθεις*) –και αυτή η διαδικασία επαναληφθεί πολλές φορές– τότε γίνεται καλύτερος από χρυσό και απαλλάσσεται από κάθε στίγμα. Η «ανάκαμψη» του χαλκού γίνεται *διὰ βαφῆς* και επιτυγχάνεται τόσο *θειῶς* όσο και *ιατρικῶς*⁴⁵. Το ε-

41. Στέφανος Αλεξανδρεύς, *Τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς ταύτης τέχνης περὶ χρυσοποιΐας* 1.44, έκδ. Μ. Κ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches Werk: Die kritische Edition des griechischen Textes eingeschlossen*, Athen 2017, 158.

42. Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιΐας* 3.34-40, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 168: *Ἔστιν οὖν ἀντὶ πολλῶν κατανοήσαντα εὐρεῖν, ὅτι ἡ τέφρα ἢ πολλὰ ποιοῦσα ἔργα, μάλιστα τὰ βαφικὰ, ἐὰν μὴ ὀλίγον ἢ τίτανος καὶ ἡ ἄσβεστος καὶ ἡ γύψος καὶ ἡ φέκλη καλουμένη καὶ τὸ ἀφροσέληνον καὶ ὅσα τοιαῦτα εἶδη καιόμενα καὶ ἀποτεφρούμενα ποιοῦσι σποδὸν λευκὴν, ἔργα μεγάλα ἐπαγγέλλονται καὶ εἰς ἰατρείας καὶ εἰς χρωῖσεις πάσας τὰς βαφικὰς μέχρι καὶ ὑέλων καὶ μαργάρων. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 87, 136.*

43. Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιΐας* 3.53-55, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 169: *Καὶ ὅσα μὲν οὖν ἔχει ὑμῖν ἀποδείξει ἀπὸ τῶν τετεφρωμένων καὶ ἐσποδωμένων, ἔσται ἰατρικῆς ἐπιστήμονος· ὅσα δὲ καὶ εἰς παλιγγενεσίαν ἔρχονται, εἰς εὐσύνετον τέχνην. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 87, 109-110, 137.*

44. Σε παρόμοιες αναφορές σε άλλα αλχημικά κείμενα ἀντὶ γιὰ *ρόδιον ἐλαίον* γίνεται λόγος γιὰ *νιτρέλαιον*, βλ. κυρίως CAAG 2, 182.6-7: *«Ὁ χαλκὸς καεὶς θείῳ καὶ ἀνακαμφθεις νιτρέλαιῷ καὶ ἐκτιναχθεις, καὶ πολλάκις τὰ αὐτὰ παθῶν, χρυσὸς κρεῖττον ἀσκίαστος γίνεται»*· ἐπίσης, στο ίδιο, 134.5-6 καὶ 12-18· πρβλ. 38.7-8, 91.9-10, 123.4-5, 147.13, 155.10-11, 360.27-361.1, 450.10-11. Βλ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria*, 88 σημ. 43, 136 καὶ σημ. 349, 141 σημ. 379. Γιὰ τὸ *νιτρέλαιον*, βλ. ἐπίσης Ε. Ο. VON LIPPΜΑΝΝ, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*, τ. 1, Berlin, 1919, 39, 87.

45. Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιΐας* 3.72-76, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 169: *Οὕτω καὶ ὁ χαλκός, καυθεις καὶ ἀνακαμφθεις ῥοδίῳ ἐλαίῳ καὶ ἐκτιναχθεις, καὶ πολλάκις τοῦτο παθῶν, χρυσοῦ κρεῖττων ἀσκίαστος γίνεται. Τοῦτο δὲ τριπλοῦν χρῆ ἐκδέχεσθαι, εἷς τε τὸ ἄβαφον*

πίρρημα *ιατρικῶς* σημαίνει «μέσω ιατρικών μεθόδων», και στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με την προηγηθείσα αναφορά στο *ρόδιον ἔλαιον*, η χρήση του οποίου απαντά συχνά σε ιατρικά κείμενα⁴⁶. Όσο για το *θείως*, αν και συνήθως απο-

καὶ τὸ βαπτόμενον καὶ τὸ βάπτον. Καὶ γὰρ διὰ βαφῆς ἀνακάμπεται, κἄν τε θείως, κἄν τε ἱατρικῶς. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 88, 137. Η εκδότρια του κειμένου Μαρία Παπαθανασίου μου εξέφρασε την άποψη ότι η περιγραφόμενη κατεργασία χαλκού παραπέμπει σε αντιδράσεις οξειδωσης (*καυθείς*) και αναγωγής (*ἀνακαμφθείς*), οι οποίες καταλήγουν στην εξαγωγή (*έκτιναχθείς*) μεταλλικού χαλκού από το καμίνι, διαδικασία που επαναλαμβάνεται για την επίτευξη μεγαλύτερης καθαρότητας. Για το ίδιο ζήτημα, η χημικός Μαρία Μποτσιβάλη θεωρεί ότι η κατεργασία υποδεικνύει μία σχετικά ήπια διεργασία καθαρισμού μεταλλικού χαλκού, ώστε να γίνει ασκίαστος, να λάμψει σαν χρυσός. Έτσι, ο μεταλλικός χαλκός αφού καεί (θερμανθεί) προς απομάκρυνση επικαθημένων υλικών, «ανακάμπεται» (επανέρχεται) με ρόδινο έλαιο (ροδέλαιο), το οποίο και στη συνέχεια εκτινάζεται. Ευχαριστώ τις κυρίες Παπαθανασίου και Μποτσιβάλη, οι οποίες πρόθυμα συζήτησαν μαζί μου γύρω από αυτό το απαιτητικό χωρίο και μου επέτρεψαν να αναφερθώ στις απόψεις τους. Με τη σειρά μου, θα ήθελα να κάνω ορισμένες επισημάνσεις. Ως προς το *ἀνακαμφθείς*, πρέπει να σημειωθεί ότι ο αλχημικός συγγραφέας Συνέσιος αναφέρει (α' μισό 4ου αι.) τον όρο *ἀνάκαμψις* μάλλον σε σχέση με μία διαδικασία κατά την οποία ο υδράργυρος αποτελεί το μέσο που μεταφέρει το νέο χρώμα, ή αλλιώς «ψυχή»/«πνεύμα», σε ένα μεταλλικό σώμα. Το σώμα έχει προηγουμένως «σκοτωθεί», αποχωρισθεί την «ψυχή» του, και με τον προαναφερθέντα τρόπο επιτυγχάνεται η «ανάκαμψη», η «επαναφορά» του. Βλ. Συνέσιος, *Πρὸς Διόσκορον εἰς τὴν βίβλον Δημοκρίτου ὡς ἐν σχολίοις* 19.310-312, έκδ. MARTELLI, *The Four Books of Pseudo-Democritus*, 148· σχολιασμός 249 σημ. 33, επίσης 245-246 σημ. 17. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ίδιος ο Στέφανος αναφέρει ότι *ὁ χαλκὸς ὡς ἄνθρωπος καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἔχει. [...] Ἡ ψυχὴ μὲν τὸ λεπτομερὲς ἐν αὐτῷ τὸ δι' οἰκονομίας προερχόμενον, τουτέστι τὸ βαπτικὸν πνεῦμα. Τί δέ ἐστι τὸ σῶμα; Τὸ βαρὺ καὶ ἔνυλον καὶ γεῶδες καὶ σκιὰν ἔχον* (*Περὶ χρυσοποιίας* 8.103-109, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 210-211). Θεωρώ, επίσης, ότι η παρουσία του *ρόδινου ἐλαίου* στο κείμενο εγείρει ερωτηματικά, ειδικά λόγω της χρήσης *νιτρελαίου* σε παρόμοιες αναφορές σε άλλα αλχημικά κείμενα (βλ. παραπάνω σημ. 44), καθιστώντας δύσκολη μια βέβαιη ερμηνεία του χωρίου. Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι η λέξη *νίτρον*, το πρώτο συνθετικό της λέξης *νιτρέλαιο*, ερμηνεύεται στο *Λεξικὸν κατὰ στοιχεῖον τῆς χρυσοποιίας* ως [...] *θεῖον λευκὸν ποιοῦν χαλκὸν ἀσκίαστον· τὸ αὐτὸ ἀφρόνιτρον, καὶ ῥυτίνη γῆ* (CAAG 2, 11.17-18), και μία από τις ερμηνείες του *θείου λευκοῦ* στο ίδιο λεξικό είναι [...] *αἰθάλη ὑδραργύρου παγεῖσα μετὰ τοῦ λευκοῦ συνθέματος* (στο ίδιο, 7.20-21· για άλλες ερμηνείες, βλ. 8.1 και 8.22).

46. Μια συνδυαστική αναζήτηση της ρίζας των λέξεων *ρόδιον* και *έλαιο* στο *The-saurus Linguae Graecae* αρκεί για να φανεί η συχνότητα των αναφορών στην ελληνική ιατρική γραμματεία (τελευταία επίσκεψη: Ιούνιος 2020).

δίδεται ως «μέσω της θείας πρόνοιας» ή «με θεϊκό τρόπο»⁴⁷, η Μαρία Παπαθανασίου το ερμηνεύει «μέσω του θειαφιού»⁴⁸. Τόσο η αμφισημία της λέξης *θειον* –που αναλόγως σημαίνει «θεϊκό» (επιθ.) ή «θειάφι» (ουσ.)–⁴⁹ όσο και η αναφορά σε θειάφι σε παλαιότερες παρόμοιες αναφορές⁵⁰ συνηγορούν προς αυτή την άποψη. Μολονότι τα προαναφερθέντα δεν εξαντλούν τις αναφορές του Στεφάνου σε θέματα ιατρικού ενδιαφέροντος⁵¹, καθιστούν προφανές ότι παρουσιάζει την εξοικείωση με ορισμένες ιατρικές μεθόδους ως βασικό εφόδιο όποιου ασχολείται σοβαρά με την αλχημεία.

Ο Στέφανος θεωρείται ότι έχει ασκήσει εμφανή επίδραση στα τέσσερα λεγόμενα «αλχημικά ποιήματα»⁵², τα οποία χρονολογούνται γύρω στον 7ο-8ο αιώνα και αποδίδονται στον Ηλιόδωρο, τον Θεόφραστο, τον Ιερόθεο και τον Αρχέλαο αντίστοιχα⁵³. Ο Günther Goldschmidt θεώρησε ότι, με εξαίρεση το πρώτο ποίημα, τα υπόλοιπα είναι ψευδεπίγραφα και ότι και τα τέσσερα έχουν γραφεί από έναν συγγραφέα, ο οποίος πιθανότατα είναι ο Ηλιόδωρος⁵⁴. Από αυτά τα ποιήματα, εκείνο που αποδίδεται στον «φιλόσο-

47. LSJ, λήμμα «θεῖος A.III»· LAMPE, *Patristic Greek Lexicon*, λήμμα «θειώς». Ο F. SHERWOOD TAYLOR (The Alchemical Works of Stephanos of Alexandria, Part II, *Ambix* 2.1 [1938], 39-49, ειδ. 41) μεταφράζει στη συγκεκριμένη περίπτωση με αυτό τον τρόπο το *θειώς* («divinely»).

48. PΑΡΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria*, 88, 137.

49. LSJ, λήμματα «θειον A», «θεῖος A».

50. Π.χ., CAAG 2, 182.6-7 (βλ. παραπάνω σημ. 44)· 182.23-24: «Τὸν ἡμέτερον χαλκὸν καῦσον τῷ θείῳ, καὶ ἐκτιναχθεῖς, ἔσται ἀσκίαστος».

51. Βλ. ενδεικτικά Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιίας* 3.100-106, έκδ. PΑΡΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, 170.

52. G. GOLDSCHMIDT, *Heliodori carmina quattuor ad fidem codicis Casselani* [Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 19.2], Giessen 1923, 16-21· C. A. BROWNE, The Poem of the Philosopher Theophrastos Upon the Sacred Art: A Metrical Translation with Comments Upon the History of Alchemy, *The Scientific Monthly* 11.3 (1920), 193-214, ειδ. 193-194.

53. Για τους «αλχημικούς ποιητές», βλ. LETROUT, *Chronologie*, 82-83· EANS, λήμμα «Hēliodōros (pseudo?) et alii» (C. VIANO)· BROWNE, The Poem of the Philosopher Theophrastos· ο ΙΔΙΟΣ, *Rhetorical and Religious Aspects of Greek Alchemy. Including a Commentary and Translation of the Poem of the Philosopher Archelaos Upon the Sacred Art*, Part I, *Ambix* 2.3-4 (1946), 129-137· Part II, *Ambix* 3.1-2 (1948), 15-25. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο M. D. Lauxtermann (*Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts*, τ. 2 [Wiener Byzantinistische Studien 24.2], Vienna 2019, 205-207) έχει χρονολογήσει τα αλχημικά ποιήματα γύρω στον 5ο - πρώιμο 6ο αιώνα, βάσει κυρίως της μετρικής ανάλυσής τους.

54. GOLDSCHMIDT, *Heliodori carmina quattuor*, 11-15.

φο Θεόφραστο» περιέχει ενδιαφέρουσα αναφορά στην ιατρική. Το κείμενο κάνει λόγο για *σοφιστάς*, οι οποίοι είναι μνημένοι στα μυστικά της γνώσης και εξοικειωμένοι, πέραν της αλχημείας, με ένα ευρύτατο φάσμα τεχνών και πεδίων του επιστητού, τα οποία θα αποδίδαμε ως φυσική φιλοσοφία, αστρονομία/αστρολογία, ιατρική, φυτολογία, ορυκτολογία και ζωολογία. Ως προς την ιατρική, είναι ενδιαφέρον ότι το ποίημα δεν κάνει μια απλή αναφορά αλλά υπογραμμίζει ιδιαίτερα τη σημασία της νοσολογίας και της πρόγνωσης, των οποίων οι «σοφιστές» αυτοί είχαν καλή γνώση⁵⁵.

Η επίδραση της ιατρικής στην αλχημεία εκτείνεται και στην υιοθέτηση ιατροφαρμακευτικών όρων από τη δεύτερη. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η χρήση της λέξης *ξηρίον*. Το *ξηρίον* σε ιατρικό συγκείμενο δηλώνει ένα φαρμακευτικό παρασκεύασμα σε μορφή σκόνης για τη θεραπεία τραυμάτων⁵⁶. Στην αλχημεία λαμβάνει θεμελιώδη σημασία, καθώς συνιστά τον παράγοντα της μεταστοιχείωσης, την ουσία εκείνη που δρα ως καταλύτης στη μεταμόρφωση της ύλης. Έχει μορφή σκόνης και χωρίζεται σε δύο είδη, ένα που μετατρέπει τα μέταλλα σε χρυσό και ένα που τα μεταμορφώνει σε άργυρο⁵⁷. Μάλιστα, στο αλχημικό κείμενο που αποδίδεται στον Νικηφόρο Βλεμμύδη (13ος αι.) το *ξηρίον* έχει χρώμα *όξυπόρφυρον* και χρησιμοποιείται για τη μετατροπή αργύρου σε χρυσό⁵⁸. Σημειωτέον ότι οι Άραβες μετέτρεψαν τον όρο *ξηρίον* σε *al-iksīr*, οι δυτικοί τον παρέλαβαν από τους Άραβες και τον απέδωσαν ως *elixir(-ium)*, ενώ στα νέα ελληνικά επέστρεψε ως αντιδάνειο με τη μορφή *ελιξήριο*⁵⁹. Με παρόμοια λογική

55. «Θεόφραστος», *Περὶ τῆς θείας τέχνης διὰ στίχων ἰάμβων*, στ. 33-42, έκδ. GOLDSCHMIDT, *Heliodori carmina quattuor*, 35. Βλ. M. MARTELLI, Galen in the Late Antique, Byzantine, and Syro-Arabic Alchemical Traditions, στο *Brill's Companion to the Reception of Galen*, επιμ. P. BOURAS-VALLIANATOS – B. ZIPSER [Brill's Companions to Classical Reception 17], Leiden – Boston, MA 2019, 577-593, ειδ. 580-582, όπου η αναφορά στην ιατρική επιπλέον εντάσσεται στο γαληνικό πλαίσιο της.

56. Για τη λέξη *ξηρίον*, βλ. τα οικεία λήμματα στα: LSJ· E. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 1993.

57. Πελάγιος, *Περὶ τῆς θείας ταύτης και ἱερᾶς τέχνης*, CAAG 2, 260.3-4: *εἰ χρυσὸς ἢ ἄργυρος ὡς δύο βαφῶν ποιητικὰ ποιεῖται ξηρία, [...]*.

58. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Περὶ τῆς ψοχρυσοποιίας*, CAAG 2, 457.11-17.

59. Για το *ξηρίον* σε αλχημικό πλαίσιο, βλ. L. M. PRINCIPE, *The Secrets of Alchemy*, Chicago, IL – London 2013, 26, 39· PΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria*, 128-133· S. ΜΑΗΔΗΑΣΣΑΝ, Elixirs of Mineral Origin in Greek Alchemy, *Ambix* 24.3 (1977), 133-142.

χρησιμοποιείται και ο όρος *φάρμακον*, προκειμένου να δηλώσει ένα παρασκευάσμα, ενίοτε σε υγρή μορφή, για μεταλλουργική βαφή⁶⁰.

Κλείνοντας, θα γίνει μια σύντομη αναφορά στη χρήση της *materia medica* από τους αλχημικούς συγγραφείς. Τα σχετικά κείμενα περιγράφουν τη χρήση φυτών, βοτάνων, ορυκτών, αλάτων κ.ά., υλικών που αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά για διάφορα στάδια του αλχημικού έργου. Ήταν συνεπώς απολύτως λογικό ορισμένες φορές οι περιγραφές των διάφορων υλικών και ουσιών να αντλούνται από την υπάρχουσα ιατροφαρμακευτική γραμματεία. Με αυτό τον τρόπο ταύτιζαν με ασφάλεια τις ονομασίες των ουσιών στις αλχημικές συνταγές με τις αξιόπιστες ιατροφαρμακευτικές περιγραφές τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα απαντά στον (αλ) χημικό παπύρινο κώδικα του Λέιντεν, στον οποίο περιγραφές συγκεκριμένων ουσιών (*άρσενικόν, σανδαράκη, χρυσοκόλλα, στυπτηρία, υδράργυρος* κ.ά.) έχουν αντληθεί από το *Περί ὕλης ἰατρικῆς* του Διοσκουρίδη και έχουν αντιγραφεί στις τρεις τελευταίες σελίδες του (14-16) υπό τον τίτλο «*Διοσκορίδου ἐκ τοῦ περὶ ὕλης*»⁶¹. Σημειωτέον όμως ότι έχει αντιγραφεί μόνο το κομμάτι εκείνο της περιγραφής που χρησιμεύει στην αναγνώριση και ταυτοποίηση των ίδιων ουσιών, οι οποίες απαντούν στις συνταγές του παπύρου που έχουν προηγηθεί, και όχι το τμήμα με τις θεραπευτικές ιδιότητες⁶². Η πρακτική της χρήσης των ιατροφαρμακευτικών περιγραφών γινόταν ακόμη πιο σημαντική από τη στιγμή που συχνά το όνομα ενός υλικού χρησιμοποιείτο ως κωδική ονομασία (Deckname) για να δηλωθεί ένα άλλο, προκειμένου να δημιουργείται σύγχυση στους αμύητους⁶³. Ωστόσο, αυτό κατέστησε αναπόφευκτη τη σύγχυση τόσο στους αμύητους όσο και στους μυη-

60. Για τον όρο, βλ. LSJ, λήμμα «φάρμακον». Βλ. ενδεικτικά Ζώσιμος, *Περί θείων, CAAG 2*, 177.10-12: [...] βουλόμενοι ἐπιδείξασθαι τὴν τοῦ φαρμάκου δύναμιν, σκευὴ τὰ ἀργύρου λαμβάνοντες, καὶ τὸ ἥμισυ χρίσαντες, τὸ φάρμακον ὀπτοῦσι καὶ ἐκφέρουσι τὸ σκεῦος κεχρυσωμένον τὸ μέρος τὸ χρισθέν. Για τον όρο *φάρμακον* στον ψευδο-Δημόκριτο, βλ. MARTELLI, "Divine Water", 13. Για τον ίδιο όρο στον Στέφανο τον Αλεξανδρέα, βλ. PAPATHANASSIOU, Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions, 121-122, 124· Η ΙΔΙΑ, *Stephanos von Alexandria*, 110-111, 132, 134-135.

61. *Papyrus de Leyde*, 109.

62. M. MARTELLI, *Medicina ed alchimia. "Estratti galenici" nel Corpus degli scritti alchemici siriaci di Zosimo, Galenos 4* (2010), 207-228, εἰδ. 227· Ο ΙΔΙΟΣ, *Galen*, 577.

63. Περί των Decknamen, βλ. B. VICKERS, *The Discrepancy Between res and verba in Greek Alchemy*, στο *Alchemy Revisited*, επιμ. Z. R. W. M. VON MARTELS, Leiden 1990, 21-33· PRINCIPE, *Secrets*, 18.

μένους, γεγονός που φανερώνει έναν επιπλέον λόγο για τον οποίο οι ιατροφαρμακευτικές περιγραφές ήταν πολύτιμες.

Συνοψίζοντας, μέσα από αυτή την κάθε άλλο παρά εξαντλητική πραγμάτευση των αναφορών στην ιατρική σε ελληνικά αλχημικά κείμενα, έγινε προσπάθεια να παρουσιασθεί η επίδραση που από πολύ νωρίς αυτή άσκησε στη διαμόρφωση της αλχημείας. Η ιατρική δεν προσέφερε στους αλχημικούς συγγραφείς μόνο μια αναλογία, αντιστοιχίζοντας τη θεραπεία του σώματος με τη θεραπεία της ύλης στο πλαίσιο ενός αναλογικού συλλογισμού. Παρείχε και ένα από τα μεθοδολογικά πρότυπα στη βάση των οποίων επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί η αλχημεία. Οι αλχημικοί συγγραφείς που έδρασαν στο ελληνορωμαϊκό και στη συνέχεια στο βυζαντινό περιβάλλον ανέδειξαν τη σχέση μεταξύ αλχημείας και ιατρικής, η στενή διασύνδεση όμως των δύο εντοπίζεται κατόπιν, στον ισλαμικό κόσμο αλλά ιδιαίτερα στη Δύση, όπου η «ιερά τέχνη» εκτός από τη μεταστοιχείωση των μετάλλων κατέληξε να αποσκοπεί και στην παρασκευή φαρμάκων.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Περί ατεκνίας, τοκετών, μαιών και ιατρών στο Βυζάντιο*

Ο τίτλος της ανακοίνωσης προδιαθέτει ίσως τον ακροατή-αναγνώστη για μία μελέτη σχετική με τις πρακτικές, ιατρικές και μη, με τις οποίες αντιμετωπιζόταν η ατεκνία στο Βυζάντιο· με τη διερεύνηση των αιτίων της, όπως αυτά είχαν καταγραφεί στα ιατρικά συγγράμματα της εποχής· με την αξιολόγηση των οδηγιών που είχαν στη διάθεσή τους οι ειδικοί, προκειμένου να αντιμετωπίσουν κάθε φυσιολογικό ή μη τοκετό, με το αν και πώς αυτές εφαρμόζονταν στην πράξη, όπως και με τον ρόλο των μαιών και των γιατρών σε αυτές τις καταστάσεις και τις διαδικασίες.

Όμως σε ένα ακροατήριο, μεγάλο τμήμα του οποίου αποτελούν γιατροί και ιστορικοί της ιατρικής, θα ήταν παρακινδυνευμένο να καταπιαστεί ένας μη ειδήμων με την ακριβή απόδοση και ερμηνεία αμιγώς ιατρικών όρων και πράξεων. Από την πλευρά των βυζαντινολόγων, τα θέματα έχουν ήδη επαρκώς ερευνηθεί, και ενδεικτικά αναφέρω τις εργασίες, μεταξύ άλλων, των Ewald Kislinger, Κέλλυς Μπουρδάρα, Σπύρου Τρωιάνου, που διέυρυναν και βάθυναν τον δρόμο που είχε ανοίξει ο Φαίδων Κουκουλές¹. Ω-

* Η ανακοίνωση δημοσιεύεται όπως διαβάστηκε στην Ημερίδα, με τις απαραίτητες για το γραπτό κείμενο βελτιώσεις και τις βιβλιογραφικές παραπομπές και προσθήκες.

1. Στο έργο του Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, Α' - ΣΤ'*, Αθήνα 1948-1957, τα κεφάλαια «Ο βίος μιας Βυζαντινής» Β'2, 163-218, και «Η γέννησις», Δ', 9-42, συνιστούν δύο από τις πρώτες αναφορές στα περί τον τοκετό θέματα της βυζαντινολογικής ιστοριογραφίας. Η βιβλιογραφία που παρατίθεται στη συνέχεια είναι απολύτως ενδεικτική: D. ABRAHAMSE, *Magic and Sorcery in the Hagiography of the Middle Byzantine Period*, *Byzantinische Forschungen* 8 (1982), 3-17· C. S. GALATARIOU, *Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1985), 55-94· M.-H. CONGOURDEAU, *Regards sur l'enfant nouveau-né à Byzance*, *Revue des Études Byzantines* 51 (1993), 161-176· E. KISLINGER, Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: 'Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση'*, Αθήνα 1989, 135-145· H. J. MAGOULIAS, *The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries*, *Byzantinische*

στόσο, όταν ένας ιστορικός του Βυζαντίου ακούει τις λέξεις *ατεκνία*, *τοκετοί*, *μαίες*, *ιατροί*, ο νους του θα εστιαστεί στον αυτοκράτορα Λέοντα Ζ΄, στη ζωή και στα έργα του οποίου οι τέσσερις όροι αποκτούν ιδιαίτερο περιεχόμενο. Ο λόγιος ηγεμόνας, πέρα από τη δράση του στον στίβο της πολιτικής, έδωσε πλούσιο και πολύτιμο υλικό σε φιλόλογους, ιστορικούς του δικαίου, ιστορικούς του φύλου. Οι μελέτες για το πρόσωπο και την εποχή του είναι πολλές, με πιο πρόσφατες αυτές του Shaun Tougher² και της Meredith Riedel³, ενώ τα πλέον συζητημένα περί αυτόν θέματα είναι εκείνα της τεταρτογαμίας και της νομοθεσίας του. Με άξονα λοιπόν αυτές τις δύο θεματικές, παρουσιάζονται εδώ αφενός η ατεκνία και οι τοκετοί, που σημάδεψαν τη βασιλεία του Λέοντος, ενταγμένοι στο πλαίσιο εντός του οποίου αντιμετωπίζονταν τα συγκεκριμένα θέματα στην εποχή του, και αφετέρου η μέριμνα του αυτοκράτορα για τις κατεξοχήν αρμόδιες και υπεύθυνες για αυτά τα προβλήματά του, μαίες και ιατρούς.

Ιστορικοί και χρονογράφοι, υπηρετώντας το επίσημο κράτος, υπήρξαν φειδωλοί στις πληροφορίες σχετικά με τα γεγονότα της τεταρτογαμίας⁴, καθώς το θέμα αμαύρωνε την εικόνα της δυναστείας και ιδιαίτερα τον πατέρα του εντολέα των συγγραφέων, του Κωνσταντίνου Ζ΄. Τα κενά συμπληρώνουν τα αγιολογικά κείμενα, πηγή αμφιλεγόμενη στο σύνολό της, αλλά εν προκειμένω ιδιαίτερα χρήσιμη και διαφωτιστική.

Zeitschrift 57 (1964), 127-150· Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: 'Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση'*, Αθήνα 1989, 121-134· ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ – ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Τα «γυναικεία πάθη» και οι νομοκανονικές πηγές, *Θ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1988)*. *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1988, 29-46· ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μαγεία και Ιατρική στο Βυζάντιο, *Θέματα Μαιευτικής-Γυναικολογίας* 9/4 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1995), 309-327· Μ. ΑΘΑΝΑΣΕΚΟΥ, The Image and Role of the Midwife in the Ancient Greek and Byzantine Art, *International Journal of Prenatal and Life Sciences* (Δεκέμβριος 2018), (<http://www.journalprenatalife.com/index.php/prenatal/article/view/52> τελευταία προσπέλαση 12.7.2020).

2. S. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People*, Leiden, New York, Köln 1997.

3. M. RIEDEL, *Leo VI and the Transformation of Byzantine Christian Identity. Writings of an Unexpected Emperor*, Cambridge 2018.

4. Ενδεικτική βιβλιογραφία για το θέμα της τεταρτογαμίας, βλ. στο TOUGHER, *The Reign of Leo VI*, 133 σημ. 1.

Τα εν λόγω έργα, αν και βρίθουν στερεοτύπων και κοινών τόπων, αποκαλύπτουν τις αντιλήψεις της εποχής που γράφτηκαν, ενώ συγχρόνως αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα. Αυτονόητες και αναμενόμενες είναι ωστόσο υπερβολές και συχνά παραποιήσεις γεγονότων, προκειμένου να εξαρθεί η προσωπικότητα του βιογραφούμενου αγίου⁵.

Ο Βίος της πρώτης συζύγου του Λέοντος ζ', της αγίας Θεοφανούς⁶, είναι ένα λογοτεχνικό δημιούργημα, ο συγγραφέας του οποίου κέντησε πάνω σε γνωστό καμβά. Ο βιογράφος, συντάσσοντας το κείμενο κατ' απαίτηση ή και κατ' εντολή του αυτοκράτορα⁷, ακολούθησε, στην εξιστόρηση της ζωής της ηρωίδας του, όσα επέτασσαν τα τότε ισχύοντα πρότυπα⁸.

Η σύλληψη της αγίας υπακούει στα πρότυπα της Βίβλου. Όπως ο Αβραάμ και η Σάρα, ο Μανωέ και η γυναίκα του, οι γονείς του Σαμψών, ο Ελκανά και η Άννα, μητέρα του προφήτη Σαμουήλ, ο Ζαχαρίας και η Ελισάβετ, γονείς του Ιωάννη Προδρόμου αλλά και ο Ιωακείμ και η Άννα, οι γονείς της Θεοτόκου, έτσι και η μητέρα και ο πατέρας της αγίας Θεοφανούς υπήρξαν οι πρωταγωνιστές μιας κατ' επαγγελίαν γέννησης, η οποία επιτελέστηκε κατ' υπέρβαση των φυσικών νόμων, καθώς στηρίχθηκε στη θαυματουργική επέμβαση του υπερτάτου όντος. Ο ιλλούστριος Κωνσταντίνος και η κα-

5. Η βιβλιογραφία σχετικά με τα αγιολογικά κείμενα είναι εξαιρετικά πλούσια και δεν είναι σκόπιμο να παρατεθεί εδώ. Αναφέρονται ενδεικτικά μόνο δύο συλλογικά έργα, αφενός το δίτομο ST. ΕΡΤΗΜΙΑΔΙΣ (εκδ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, I. Periods and Places*, Abingdon – New York 2011· II. *Genres and Contexts*, Farnham – Burlington 2014, και το πιο πρόσφατο A. RIGO, M. TRIZIO, E. DESPOTAKIS (εκδ.), *Byzantine Hagiography: Texts, Themes & Projects* [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 13], Turnhout 2018, και επισημαίνεται η μελέτη του B. FLUSIN, *L'hagiographie byzantine et la recherche: tendances actuelles*, *ό.π.*, 1-18, στην οποία ο συγγραφέας επιχειρεί μία περιεκτική επισκόπηση του θέματος.

6. *Βίος Θεοφανούς*, έκδ. ED. KURTZ, *Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersbourg*, σειρά 8, τόμ. 3/2 (1898), 1-24.

7. Για τις απόψεις σχετικά με το αν ο συντάκτης του κειμένου έγραψε τον Βίο με δική του πρωτοβουλία ή, το πιθανότερο, κατ' εντολή του Λέοντος, βλ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ο Βίος ή ο βίος της Θεοφανούς και ο πρώτος γάμος του Λέοντα ζ', στο *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, επιμ. Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Ι. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Θεσσαλονίκη 2011, 482-483.

8. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ο Βίος ή ο βίος της Θεοφανούς, 479-500, όπου διεξοδικά παρουσιάζονται οι *τόποι* του κειμένου αλλά και τα στοιχεία που έχουν γραφεί με τρόπο ώστε να εξυπηρετούν τους σκοπούς και τους υμνητές της μακεδονικής δυναστείας.

λής καταγωγής Άννα –όνομα συνηθέστατο στα αγιολογικά κείμενα για γυναίκες που είχαν δυσκολία να αποκτήσουν παιδί⁹– ζούσαν και συμπεριφέρονταν όπως ακριβώς απαιτούσε η κοινωνική θέση τους και επέβαλλε το γνωστό μοτίβο. Αν και ευλαβείς και θεοσεβείς διακατέχονταν από τον πόνο και τη θλίψη της ατεκνίας¹⁰. Τους τυραννούσε η απουσία παιδιών για να μοιραστούν μαζί τους τη ζωή και να τους κληροδοτήσουν στο μέλλον τα υπάρχοντά τους¹¹. Στη βυζαντινή κοινωνία ένας γάμος χωρίς τέκνα θεωρούνταν ένα αποτυχημένος γάμος. Η οικογένεια δεν θα συνεχιζόταν ούτε θα ενισχυόταν με μέλη ικανά να αυξήσουν την παραγωγή της ως οικονομικής μονάδας. Οι Βυζαντινοί επομένως αντιμετώπιζαν την ατεκνία ως συμφορά και η συγκεκριμένη κατάσταση συνιστούσε προσφυές πεδίο θαυματουργικής δράσης των ηρώων των αγιολογικών κειμένων, *εἰς ἀνάστασιν σπέρματος καὶ εἰς κληρονομίαν τῆς ... ὑποστάσεως*¹². Εξ ίσου απελπιστική εμφανίζεται, τουλάχιστον στα συγκεκριμένα κείμενα, που ωστόσο απηχούν ευρύτερα εδραιωμένες αντιλήψεις της κοινωνίας, η κατάσταση όσων δεν είχαν αποκτήσει τουλάχιστον ένα αγόρι. Οι μαρτυρίες σχετικά με γονείς, που αν και είχαν πολλά κορίτσια θεωρούσαν πως ήταν εξ ίσου δυστυχείς με άτεκνα ζευγάρια, είναι πολλές και αποτυπώνουν τη αρνητική στάση των Βυζαντινών απέναντι στην απόκτηση θυγατέρας, γεγονός που συνήθως εξομοιωνόταν με την ατεκνία¹³.

9. Βλ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Μονογραφίες 6], Αθήνα 2005, 72.

10. *Βίος Θεοφανούς*, 1, κεφ. 2: *ἤσχαλλον δὲ καὶ ἐποτιῶντο, παιδὸς αὐτοῖς μὴ ὑπάρχοντος*.

11. *Βίος Θεοφανούς*, 1, κεφ. 2: *τέκνον... εἰς γένους διαδοχὴν καὶ εἰς βίου συγκλήρωσιν*. Ο Α. Γ. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, *Βίος και πολιτεία της αγίας και ένδοξης θαυματουργής αυτοκράτειρας Θεοφανώς* (ΒΗΓ 1794). Εισαγωγή, μετάφραση στα Νέα Ελληνικά και σχόλια (σε συνεργασία με τους Δ. ΓΚΑΤΖΟΓΙΑ, Ε. ΖΑΡΑΒΕΛΑ, Α. ΡΑΠΤΗ, Δ. ΡΑΠΤΗ, Ν. ΣΚΟΥΜΠΟ), *Βελλά* 4 (2007), 179, αποδίδει στη νεοελληνική το κείμενο ως «ένα παιδί για τη διαδοχή της γενιάς τους και για συντροφιά στη ζωή», ενώ στη σημ 39 προτείνει την εναλλακτική απόδοση «... και για να κληρονομήσει την περιουσία τους».

12. *Βίος Βλασίου Αμορίου*, έκδ. *Acta Sanctorum*, Novembris IV, Bruxelles 1925, 665, κεφ. 17. Πολλοί από τους αγίους γεννήθηκαν μετά από χρόνων ατεκνία των γονέων τους: βλ σχετικά ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 27-35, όπου αναφορές σε περιπτώσεις άτεκνων ζευγαριών τα οποία με την παρέμβαση αγίων απέκτησαν γιους ή θυγατέρες που στη συνέχεια αγίασαν.

13. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 31-35,

Στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων που απαντώνται στα αγιολογικά κείμενα, όπως και στη Βίβλο, η πηγή του κακού ήταν απαρέγκλιτα η γυναίκα και το όνειδος της ατεκνίας βάραινε κυρίως αυτήν. Η συγκεκριμένη αντίληψη συμφωνούσε με τα κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής, ενώ αγνοούσε ή αποσιωπούσε την ιατρική επιστήμη, η οποία αναγνώριζε σαφώς αιτίες ανδρικής στειρότητας, απέδιδε μάλιστα την ατεκνία είτε στον άνδρα είτε στη γυναίκα ή και στους δύο¹⁴. Ο βιογράφος του Θεοφάνη της Σιγριανής (≈760-817) είναι ίσως ο μόνος συγγραφέας ο οποίος επιρρίπτει ευθύνες για την ατεκνία ζεύγους στον σύζυγο. Ο πεθερός του φέρεται να τον κατηγορεί στον αυτοκράτορα θεωρώντας τον υπεύθυνο γιατί ο γάμος με την κόρη του παρέμενε άκαρπος. Η αιτία όμως ήταν διαφορετική. Ο χρονογράφος είχε εξαναγκαστεί σε γάμο παρά την από πολύ νωρίς εκφρασμένη επιθυμία του να μονάσει. Η σύζυγός του, έχοντας επίσης κλίση προς τον μοναχισμό, αρνήθηκε την πρόταση του συζύγου της να ολοκληρώσουν τυπικά τον γάμο, μετά τη σύναψή του. Ισχυρίστηκε ότι και μία μόνη συνεύρεση μπορούσε να οδηγήσει στη σύλληψη τέκνου και στη επακόλουθη γένεση υποχρεώσεων, που θα ανέκοπταν τον επιθυμητό δρόμο για τον εγκλεισμό και την απομόνωση, και έτσι το ζευγάρι αποφάσισε πλήρη αποχή από τη συζυγική κλίση¹⁵. Ωστόσο ο πατέρας της νύφης, που δεν γνώριζε την αιτία αλλά έκρινε εκ του αποτελέσματος, ελεεινολογούσε τη θυγατέρα του, γιατί ο καιρός περνούσε και εκείνη δεν είχε αποκτήσει παιδί. Υπεύθυ-

14. Το 26ο κεφάλαιο του 16ου βιβλίου (της Γυναικολογίας) του Αετίου Αμιδηνού επιγράφεται *Αίτιαι άνδρων και γυναικῶν δι' ἃς οὐ παιδοποιουσι*: Αέτιος, *Λόγος εξακαδέκατος*, έκδ. R. ROMANO, στο *Medici bizantini: Oribasio di Pergamo, Aezio d'Amida, Alessandro di Tralle, Paolo d'Egina, Leone medico*, έκδ. A. GARZYA, R. DE LUCIA, A. GUARDASOLE, A.-M. IERACI BIO, M. LAMAGNA, R. ROMANO, Torino 2006, [253-553], 320-326, κεφ. 26. Αναφέρονται εδώ ενδεικτικά οι αρχικές φράσεις όσων αναφέρει περί των αιτίων της στειρότητας, της θεραπείας και των σημείων της σύλληψης: *Ασυλληψία γίνεται ἢ περι τὸν ἄνδρα ἢ περι τὴν γυναῖκα ἢ και περι ἀμφοτέρους. Περι μὲν τὸν ἄνδρα ἢ τῶ διένθερμον σφόδρα και οἰονει πεφρυγμένον τὸ σπέρμα προῖεσθαι ἢ παρὰ τὸ κατάψυχρον ἢ παρὰ τὸ λεπτόν και ὕδατῶδες και ἄτονον και ἀσθενὲς τῇ δυνάμει εἶναι, ὁποῖον και οἱ ὑπεργεγηρακότες ἐκκρίνουσιν, ἢ παρὰ τὸ παχὺ εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον ἢ παρὰ τὸ ὑποσπαιδαίους εἶναι τοὺς ἄνδρας ἢ σμικρότατα ἔχειν τὰ αἰδοῖα και οὐκ ἰσχύειν εἰς τὸ ἐντὸς τῆς μήτρας τὸ σπέρμα ἐξακοντίζειν, συμβαίνει δὲ και ἐπὶ τῶν σφόδρα καταπιμέλων εὐογκον τὴν κοιλίαν ἐχόντων, ἐμποδίζεσθαι τὸν τοῦ σπέρματος ἀκοντισμὸν ἐσωτάτω εἰς τὴν μήτραν γίνεσθαι (ό.π., 320-322).*

15. *Βίος Θεοφάνους*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, 2, Leipzig 1885 (ανατ. Hildesheim 1963), 4-6.

νος, κατ' αυτόν, ήταν ο παντελώς άπραγος, ράθυμος γαμπρός, ο οποίος παρέμενε ασυγκίνητος και ακίνητος μπροστά στην πρόκληση για απόλαυση¹⁶. Ακόμη όμως και σε αυτή την περίπτωση ο συγγραφέας δεν υπονοεί ανικανότητα του Θεοφάνη, η οποία θα βάρυνε τον άνδρα για τη στειρότητα του ζεύγους, αλλά αδράνεια.

Η συνήθης εικόνα που απαντά στα αγιολογικά κείμενα είναι ότι οι γυναίκες στην απόγνωσή τους είχαν τους συζύγους στο πλευρό τους. Τα περιστατικά κατά τα οποία οι στειρές αντιμετώπιζαν μόνες το βάρος και τις συνέπειες της ατεκνίας είναι περιορισμένα, γιατί συχνά το ζευγάρι των συζύγων απευθυνόταν από κοινού στον Θεό, την Θεοτόκο ή σε αγίους προκειμένου να δοθεί λύση στο πρόβλημά τους. Ακόμη και άντρες χωρίς να συνοδεύονται από τις γυναίκες τους προσέτρεχαν σε ναούς ή τόπους λατρείας αγίων ζητώντας τους να δοθεί καρπός στην άγονη μήτρα των γυναικών τους.

Στον *Βίο* της αγίας Θεοφανούς, ο Κωνσταντίνος και η Άννα, μελλοντικοί πεθεροί του Λέοντος, προσεύχονταν τακτικά στο ναό της Θεοτόκου στην περιοχή των Βάσσου και ένα βράδυ, μετά τις προσευχές, είδαν στον ύπνο τους μια γεροντική επιβλητική μορφή που ευαγγελίστηκε: «... *θυγάτριον τέξετε και δι' αὐτοῦ μεγάλη ὑμᾶς διαδέξεται δόξα*». και μετ' οὐ πολὺν χρόνον συνέλαβεν ἡ Άννα τὴν θεῶ μεμελημένην ἄγιαν¹⁷. Τα βιβλικά πρότυπα είναι και εδώ προφανή, με την εξής όμως απόκλιση. Η συνήθης ανταμοιβή ευσεβών άτεκνων γονέων ήταν η απόκτηση γιού: Ισαάκ, Σαμψών, Σαμουήλ, Ιωάννης που στα χριστιανικά μηνολόγια ακολουθήθηκαν από μια πληθώρα αγίων ανδρών, οι οποίοι με τη σειρά τους παρενέβησαν, με τα θαύματά τους, για τη γέννηση αρσενικών τέκνων, από πιστούς που ζήτησαν τη βοήθειά τους. Η περίπτωση της γέννησης της Θεοτόκου, όπως παραδίδεται στο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου¹⁸, αποτέλεσε το πρότυπο ευάριθμων Βίων αγίων γυναικών, όπως αυτού της Θεοφανούς.

16. *Βίος Θεοφάνους*, 7: *Δυστυχῶ, βασιλεῦ, ἐπὶ τῷ ἀπράγμονι γαμβρῷ μου' ...καὶ οὐδὲ τέκνου ἢ ἔλεεινή μου θυγάτηρ ἀξιούται γονῆς' οἶμαι δὲ διὰ τὸ κατὰ πάντα ταλαίπωρον καὶ ἀπράγμονα εἶναι, ὃν κακῶς ἐγνώρισεν. ... ὥσπερ τις ἀνδριάς χαλκοῦς ἀκίνητος μένει πρὸς ἔφρσιν τῶν τερπνῶν.*

17. *Βίος Θεοφανούς*, 2, κεφ. 3.

18. Είναι εντυπωσιακή και χαρακτηριστική η περιγραφή της απόγνωσης αλλά και της ντροπής που αισθάνονται ο Ιωακείμ και η Άννα: βλ. *Πρωτευαγγέλιο Ιακώβου*, έκδ. Έ. DE STRYCKER, *La forme la plus ancienne du protévangile de Jacques*, Brussels 1961, κεφ. 1-

Η σύλληψη της τελευταίας, που φαινόταν αδύνατη και τελικά συνέβη με θαυματουργό τρόπο, ακολουθήθηκε από έναν πολύ δύσκολο τοκετό. Η γέννα στον μεσαιωνικό κόσμο όπως και πριν αλλά και μετά από αυτόν, αν και φαινόμενο απόλυτα φυσιολογικό, ήταν μία δοκιμασία υψηλού κινδύνου. Η δυστοκία¹⁹ και οι πάσης φύσεως επιπλοκές έφερναν την επίτοκη στο σημείο να ακροβατεί μεταξύ ζωής και θανάτου, ενώ το έμβρυο απειλείτο και συγχρόνως απειλούσε. Οι Βυζαντινές συνήθως γεννούσαν στο σπίτι, όπου συχνά παρευρίσκονταν γυναίκες συγγενείς ή γειτόνισσες με σχετική εμπειρία και, όταν η οικονομική και κοινωνική θέση της οικογένειας το επέτρεπε, επικουρούνταν κατά τον τοκετό από γιατρό ή συνηθέστερα μαιά.

Οι γιατροί ελάχιστα είχαν να προσφέρουν στους δύσκολους τοκετούς²⁰ σε μητέρα και έμβρυο συγχρόνως, δεδομένου ότι η λύση της καισαρικής τομής, αν και γνωστή, δεν επιλεγόταν²¹, γιατί χωρίς αντισηψία επέφερε σε πολύ μεγάλο ποσοστό το θάνατο της μητέρας από μόλυνση. Ήταν μία επικίνδυνη επέμβαση για τη ζωή της γυναίκας που θεωρούνταν, σχεδόν πάντα, πολυτιμότερη από του εμβρύου. Η λύση που επιλεγόταν στις περιπτώσεις δύσκολου τοκετού ήταν συνήθως η εμβρυοτομία αν αποτύγχανε η εμβρυουλκία²². Οι γιατροί είχαν στη διάθεσή τους κατάλληλα εργαλεία, όπως διαστολέα του μητρικού στομίου, ειδικές λαβίδες και κρανιοθραύ-

8. Τα συναισθήματά τους τους ώθησαν να απομακρυνθούν από την κοινωνία ο πρώτος και κάθε κοινωνικότητα η δεύτερη, μέχρις ότου άγγελος Κυρίου εμφανίστηκε ξεχωριστά στον καθένα αναγγέλλοντας την επερχόμενη σύλληψη και γέννηση παιδιού.

19. Βλ. τις πιθανές αιτίες δυστοκίας και τους τρόπους αντιμετώπισής τους στο Αέτιος, *Λόγος εξκαιδέκατος*, 304-310, κεφ. 22: *Κατά πόσους τρόπους γίνεται δυστοκία επί τών παρά φύσιν γεννωμένων. Ασπασίας*.

20. Για περιπτώσεις παρουσίας ανδρών ιατρών σε τοκετούς, οι οποίες μαρτυρούνται σε αγιολογικά κείμενα της πρώιμης εποχής, βλ. Κ. ΜΕΝΤΖΟΥ, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. (Η προσφορά των εκ Μ. Ασίας και Συρίας επιγραφών και αγιολογικών κειμένων)*, Αθήνα 1975, 41-42.

21. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 116 και κυρίως σημ. 16, για μία αμφισβητούμενη περίπτωση διενέργειας καισαρικής τομής.

Είναι, ωστόσο, σαφές ότι οι Βυζαντινοί απέφευγαν την καισαρική τομή έχοντας μόνον παρατηρήσει τις επιπτώσεών της, καθώς δεν υπήρχε η επιστημονική γνώση των μολύνσεων που συνήθως προκαλούντο και επέφεραν τον θάνατο της επιτόκου.

22. Τις οδηγίες για τις συγκεκριμένες ιατρικές πράξεις, βλ. στο Αέτιος, *Λόγος εξκαιδέκατος*, 310-316, κεφ. 23: *Περί έμβρυουλκίας και έμβρυοτομίας. Φιλουμένου*.

στη²³, απαραίτητα για τη συγκριμένη ιατρική πράξη, κατά την οποία θυσί-αζαν το έμβρυο προκειμένου να δώσουν στη μητέρα τη δυνατότητα να φέ-ρει στον κόσμο άλλα παιδιά.

Ακριβώς λοιπόν επειδή οι Βυζαντινές διακινδύνευαν την ίδια τους την ύπαρξη, τις στιγμές κατά τις οποίες ολοκλήρωναν το ύψιστο καθήκον του φύλου τους απέναντι στη ζωή και στην κοινωνία, φέρνοντας στη ζωή ένα νέο πλάσμα, γι' αυτό η διαδικασία του τοκετού προσφερόταν για θεϊκή παρέμβαση ή διαμεσολάβηση αγίων.

Στον Βίο του Πορφυρίου Γάζης, κείμενο του 5ου αιώνα, με την περι-γραφική ενός δύσκολου τοκετού παρέχεται η δυνατότητα να παρακολουθή-σει κανείς τη διαδοχική επέμβαση όσων ήταν σε θέση να συνδράμουν. Επί-τοκος ήταν μία ειδωλολάτρισσα, η Αιλιάς, σύζυγος ενός *των έμφανων της πόλεως*, που γεννούσε, αλλά η θέση του παιδιού στη μήτρα δεν ήταν η σω-στή, *άλλ' έξετράπη είς τὸ παρὰ φύσιν, και χαλάσαν τὴν μίαν χεῖρα οὐκ ήδύ-νατο τὸ ὑπόλοιπον σῶμα κατενεχθῆναι· ήν γάρ πλάγιον έν τῇ γαστρί, και παρά τις προσπάθειες των μαίων η ζωή της γυναίκας διέτρεχε άμεσο κίν-δυνο. Μετά την πάροδο επτά ημερών με συνεχείς οδύνες, οι γιατροί απέ-κλεισαν την εμβρυοτομία εξαιτίας της αδυναμίας της επιτόκου (οί ίατροί ήβουλήθησαν αὐτήν έμβρυστομῆσαι, και θεασάμενοι τὰς δυνάμεις αὐτῆς διαπεσοῦσας, άπηγόρευσαν αὐτῆς). Οι γονεῖς και ο άντρας της, ὄντες δεισι-δαίμονες, τελούσαν καθημερινά θυσίες και στο τέλος κάλεσαν μάγους και μάντις, χωρίς όμως εκείνοι να φέρουν αποτέλεσμα. Η τροφός της όμως καθώς δεόταν υπέρ αυτής σε μία εκκλησία συνάντησε τον επίσκοπο Πορ-φύριο, που ως καθ' ὑπερβολήν εὔσπλαγχνος αποφάσισε να βοηθήσει την Αιλιάδα. Η λύση δόθηκε τελικά από τον επίσκοπο, η εξέλιξη του τοκετού ήταν ομαλή και η νέα μητέρα με όλη την οικογένειά της, εξήντα τέσσερα συνολικά άτομα, αναγνώρισαν ότι υπήρξε ένας ίατρος άριστος, ο Χριστός, και μεταστράφηκαν στον χριστιανισμό²⁴.*

Τη μητέρα της Θεοφανούς, Άννα, δεν γνωρίζουμε ποιες ακριβώς γυναί-κες την συνέδραμαν, όταν *σφοδρῶς έδυστόκει και έπάλληλοι πόνοι και οδύ-ναι τῇ γυναικί προσεφύοντο και οδυνηρά βοή και σκοτασμός επ' αὐτῇ περι-*

23. L. BLIQUEZ, The Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times, *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), *Symposium on Byzantine Medicine*, 192.

24. *Βίος Πορφυρίου Γάζης*, έκδ. H. GRÉGOIRE – M. A. KUGENER, *Marc le diacre, Vie de Porphyre évêque de Gaza*, Paris 1930, 24-27, κεφ. 28-31.

έστη και έκ τῆς ὀδυνηρᾶς δυστοκίας θάνατος τῇ γυναικί ἠπειλεῖτο²⁵. Οι παρειαρισκόμενοι δεν ἦταν αποτελεσματικοί (οἱ δὲ παρεστῶτες τῇ πασχούσῃ συνήλθουν καὶ βοήθεια οὐδαμῶθεν κατεφέρετο) και ο Κωνσταντίνος, θέλοντας να προσφέρει παρηγοριά και βοήθεια κατέφυγε στον ναό της Θεοτόκου των Βάσσου. Πῆρε μία ἀπὸ τις ζώνες που κρέμονταν στους κίονες της εκκλησίας και επιστρέφοντας διέταξε να σφίξουν την κοιλιά της γυναίκας του. Οι πόνοι καταλάγιασαν, ἡ Άννα χαλάρωσε και κατάφερε να γεννήσει τη μελλοντική αγία. Ωστόσο, ἡ Θεοφανώ μεγάλωσε ορφανή, καθὼς ἡ λεχώνα πέθανε λίγο αργότερα, ἴσως ἀπὸ τις επιπλοκές του δύσκολου τοκετού. Το επιθυμητό στον Βίο ἦταν να καταδειχθεῖ ο θαυματουργικός τρόπος με τον οποίο ἤρθε στη ζωή ἡ ηρωίδα ἀλλὰ ο συγγραφέας δεν ἀπέστη της ἀλήθειας ὅταν ἀπέδωσε, ἔστω και δια της σιωπῆς, τον θάνατο της μητέρας σε ἓνα τόσο περιπετειώδη και επικίνδυνο, για ἐπίτοκο και νεογνό, τοκετό.

Όσα αναφέρονται στη συνέχεια του Βίου και αφορούν στην ανατροφή και στην εκπαίδευση της νεαρῆς κοπέλας, σε θεοσημίες που ἀποκάλυπταν το πορφυρούν μέλλον ἀλλὰ και στη ζωή της ως πρώτης αὐγούστας του Λέοντος ζ΄ δεν αφορούν στο θέμα της ημερίδας. Αξίζει μόνον να αναφερθεῖ ὅτι ἡ Θεοφανώ ἔμεινε ἔγκυος σύντομα μετὰ τον γάμο της, ο οποίος πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 882. Το γεγονός συνάγεται ἀπὸ ἔμμεση μαρτυρία του Βίου της. Όταν την ἐπόμενη χρονιά του γάμου της με τον Λέοντα, το 883, ο διάδοχος κατηγορήθηκε ἀπὸ τον Θεόδωρο Σανταβαρηνό²⁶, ὅτι ἐπιβουλεύετο τη ζωή του αυτοκράτορα πατέρα του, Βασιλείου Α΄, ο οποίος ἀποκλήρωσε τον γιο και τον περιόρισε ἐπὶ τριετία στον τρίκλινο του Μαργαρίτη, του ἐπετράπη ἡ ἐπικοινωνία του μόνον με τη σύζυγο και το παιδί τους²⁷. Με φυσιολογικό πιθανότατα τοκετό ἔφερε στον κόσμο

25. Βίος Θεοφανούς, 2, κεφ. 3.

26. Για τη δράση και τον ρόλο του Θεόδωρου Σανταβαρηνού στο πλευρό του Βασιλείου Α΄, βλ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α΄*, Αθήνα 1991, 164-189· βλ. ἐπίσης, ΕΙΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική ἐξουσία και πολιτική πρακτική. Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου - αρχές 11ου αιώνα*, Αθήνα 2008, 168-170, 255-256, 260-262.

27. Βίος Θεοφανούς, 8, κεφ. 12: *ὡς ἐν εἰρκτῇ τινι, ἐνὶ κοιτῶνι ἀπρεπῶς κατακλείει, μηδένα ἄλλον μετ' αὐτοῦ συγχαρῆσασθαι διάγειν κελεύσας, πλὴν τῆς γαμετῆς αὐτοῦ καὶ τοῦ τέκνου*. Για τον ἔλεγχο της πληροφορίας που παραδίδει ο Βίος της αὐγούστας σχετικά με την παραμονή της στο πλευρό του συζύγου της κατά τη διάρκεια του περιορισμού του, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ο Βίος ἢ ο βίος της Θεοφανούς, 488-490.

το ένα και μοναδικό παιδί²⁸ του αυτοκρατορικού ζεύγους, την Ευδοκία, που πέθανε όμως πρόωρα²⁹. Μετά τον θάνατο και της Θεοφανούς η αυτοκρατορία έμεινε χωρίς αυγούστα και η οικογένεια χωρίς συνέχεια.

Η δεύτερη σύζυγος του Λέοντος, Ζωή Ζαούτζαινα, χάρισε και αυτή στον αυτοκράτορα μια κόρη, την Άννα³⁰, και όχι γιο. Έτσι οι ελπίδες για διάδοχο εναποτέθηκαν, μετά τον αιφνίδιο θάνατο της Ζωής, στην τρίτη σύζυγο, Ευδοκία Βαϊανή. Η όμορφη νεαρή από το Οψίκιον συνέλαβε σχεδόν αμέσως μετά τον γάμο και το Μεγάλο Σάββατο του 902 γέννησε τον πολυπόθητο γιο που χρόνια περίμενε ο Λέων. Όμως η χαρά της λαμπρής ημέρας δεν άγγιξε τον αυτοκράτορα, καθώς επίτοκος και νεογνό έχασαν τη ζωή τους³¹. Επρόκειτο για την τρίτη παρόμοια περίπτωση που μαρτυρείται στις πηγές από τον 4ο ως τον 10ο αιώνα³². Με ανάλογο τρόπο είχαν χαθεί η

28. Εάν η Θεοφανώ παρέμεινε μαζί με τον σύζυγό της έγκλειστη επί τρία έτη στο τρίκλινο του Μαργαρίτη προκαλεί σκέψεις το γεγονός της μη απόκτησης άλλου παιδιού από το ζεύγος· βλ. σχετικά TOUGHER, *The Reign of Leo VI*, 173-178· βλ. και ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ο Βίος ή ο βίος της Θεοφανούς, 497.

29. *Βίος Ευθυμίου πατριάρχη*, έκδ. P. KARLIN-HAYTER, *Vita Euthymii patriarchae CP. Text, Translation, Introduction and Commentary* [Bibliothèque de Byzantion 3], Brussels 1970, 37, κεφ. 6: τοῦ γὰρ φιλάτου μου τέκνου στερηθεῖσα, οὐκέτι χρῆμα μοι τοῦ ἐνταῦθα προσμένειν καὶ καρδιακῶς ὀδυνᾶσθαι, φέρεται να εἶπε η Θεοφανώ στον Ευθύμιο ζητώντας του να μεσολαβήσει ώστε ο Λέων να της δώσει διαζύγιο.

30. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. J. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5], Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1973, 180: Λέων δὲ ὁ βασιλεὺς μὴ δυνάμενος τὰ κατὰ τύπον ἐκτελεῖν κλητώρια, αὐγούστης μὴ οὔσης, στέφει Ἄνναν τὴν θυγατέρα Ζωῆς τῆς τοῦ Ζαουτζᾶ.

31. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 180: ἠγάγετο δὲ καὶ κόρην ἐκ τοῦ Ὀψικίου, ὠραῖαν τε καὶ περικαλλῆ, τοῦνομα Εὐδοκίαν, ἣν δὴ καὶ ἔστεψεν. ἐγκύμων δὲ γενομένη καὶ μέλλουσα τίκτειν ἀπέθανε καὶ αὐτὴ καὶ τὸ ἔμβρυον· Βίος Ευθυμίου πατριάρχη, 63, κεφ. 10: τῆς δὲ κυρίας τῶν ἡμερῶν τῆς ἀγίας ἀναστάσεως καταλα-βούσης, ἢ τοῦ βασιλεύοντος γαμετῆ Εὐδοκία, ἢ καὶ Βαϊανῆ προσκεκλημένη, ἐν ταῖς τοῦ τοκετοῦ ὠδίσι ἐξέψυξεν, ἔλεινόν θέαμα καὶ ἀπαραμύθητος θλίψις γενομένη τῷ βασιλεῖ, ἐπὶ ἐνιαυτῷ ἐνὶ τούτῳ συμβιώσασα· ἢ τε σύγκλητος τὴν χαρμόσυνον ταύτην καὶ λαμπρὰν ἀγίαν ἡμέραν συναλοῦσα τῷ αὐτοκράτορι, πένθιμον ἐξετέλεσε.

32. Τις τρεις περιπτώσεις έχει εντοπίσει η Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου (324-1261) κατά τη βυζαντινή ιστοριογραφία*, Αθήνα 1996, 220-225.

δεύτερη σύζυγος του Θεοδοσίου Α', Γάλλα³³, και η Ευδοξία, σύζυγος του Αρκαδίου, μετά τον θάνατο του εμβρύου στη μήτρα της³⁴.

Ο Λέων είχε συνάψει τρεις γάμους, έχοντας εξαντλήσει κάθε νόμιμο περιθώριο³⁵. *Γαμετὰς γυναῖκας μέχρι καὶ τριῶν ἀμειψάμενος –θανάτῳ γὰρ αὐτῶν διεζεύγνυτο– γνησίου παιδὸς πρὸς οὐδεμιᾶς τούτων ἠύμοιρηκεν ἦν οὖν ἀσχάλλων καὶ ὡς τὸ εἶκὸς δυσφορῶν*, γράφει ο μεταγενέστερος Κων-

33. Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, έκδ. F. PASCHOU, *Zosime. Histoire nouvelle*, II.2, Paris 1979, 326, IV.57: *συμβέβηκε Γάλλαν τὴν γαμετὴν ἐν ταῖς ὠδίσιν αὐταῖς τελευτῆσαι, σὺν τῷ βρέφει καὶ τὸν βίον ἀποθεμένην*. Η Γάλλα, δεύτερη σύζυγος του Θεοδοσίου Α', πέθανε στη γέννα του τρίτου παιδιού τους, τον Απρίλιο του 394· βλ. ST. REBENICH, *Gratian, a Son of Theodosius, and the Birth of Galla Placidia*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 34/3 (1985), 384 και σημ. 55.

34. Η Ευδοξία πέθανε τον Οκτώβριο του 404 συνεπεία αποβολής του εμβρύου που κυοφορούσε. Ο θάνατός της, σύμφωνα με εκκλησιαστικούς συγγραφείς του 5ου αιώνα και το Πασχάλιο χρονικό, αποδόθηκε στη μήνη του Θεού για την αντιπαράθεση της αυγούστας με τον Ιωάννη Χρυσόστομο. Επειδή συνέβη τέσσερις ημέρες μετά μια χαλαζοθύελλα στην Κωνσταντινούπολη, που ερμηνεύτηκε ως αποδοκιμασία της στάσης της προς τον επίσκοπο και της μεταξύ τους διαπάλης· *Σωζομενός, Εκκλησιαστική Ιστορία*, έκδ. J. BIDEZ – G. C. HANSEN, *Sozomenus. Kirchengeschichte [Die griechischen christlichen Schriftsteller 50]*, Berlin 1960, 356, VIII.27: *ἐν τούτοις δὲ παμμεγέθης ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τοῖς προαστείοις χάλαζα κατερράγη, τετάρτη τε μετὰ τοῦτο ἡμέρα ἢ τοῦ βασιλέως γαμετὴ ἐτελεύτησε. καὶ τότε συμβῆναι χαλεπαίνοντος τοῦ θεοῦ διὰ Ἰωάννην τοῖς πολλοῖς ἐδόκει*. *Πασχάλιο Χρονικό*, έκδ. L. DINDORF, *Chronicon paschale*, 1 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonn 1832, 569: *Τούτῳ τῷ ἔτει ὁ θεὸς χάλαζαν ἔβρεξεν ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τύπον λίθων μεγέθει καρῶν μηνὶ ὑπερβερεταίῳ ἡμέρᾳ παρρασκευῆ ὥραν ὀγδόην. καὶ ἐτελεύτησεν Εὐδοξία Αὐγουστα μηνὶ τῷ αὐτῷ ὑπερβερεταίῳ πρὸς α' νωνῶν ὀκτωβρίων ἡμέρᾳ ε'*. Βλ. και W. FINK, 'Gebursthilfe' in Byzanz. Zwei Beispiele aus dem frühen 5. Jahrhundert, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986), 27-37, εἰδ. 33-37, ὅπου και παράθεση σχετικών χωρίων· K. HOLLUM, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley – Los Angeles 1989, 77.

35. Τον τρίτο γάμο ἔκρινε με ἐξαιρετικὴ αὐστηρότητα ἡ Εκκλησία, ἡ ὁποία τον θεωροῦσε σκάνδαλο ἀλλὰ λιγότερο μεγάλο ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη πορνεία. Ἡ πολιτεία ἦταν ἄλλοτε ἀπαγορευτικὴ στὴν τριτογαμία, ὅπως ἐπὶ Εἰρήνης Ἀθηναίας, και ἄλλοτε συγκαταβατικὴ, ἐνὼ ὁ ἴδιος ὁ Λέων, θεωρώντας ὅτι κανόνες και νόμοι δεν τηροῦνταν, με Νεαρά που ἐξέδωσε ὅρισε ὅτι ὅσοι συνήπταν τρίτο γάμο τιμωροῦνταν με τριετὴ ἀφορισμό, σύμφωνα με τὸ κανονικὸ δίκαιο (πρόκειται για τὸν δ' κανόνα του Μ. Βασιλείου, στὸν ὁποῖο σημειώνεται ὅτι συχνὰ ἐπιβαλλόταν και πενταετὴς ἀφορισμός)· βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ἡ γυναῖκα στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ*, 105-106, ὅπου και οἱ παραπομπές στα νομοθετικὰ κείμενα.

σταντίνος Ακροπολίτης στο εγκώμιο της Ευφροσύνης της Νέας³⁶, περιγράφοντας την κατάσταση του άτυχου στον συγκεκριμένο τομέα αυτοκράτορα.

Λογική και αναμενόμενη για τον μεσαιωνικό κόσμο ήταν πλέον η στροφή του στο υπερφυσικό. Κατέφυγε στην οσία Ευφροσύνη εκφράζοντας τη θλίψη και την απόγνωση του. Της εξομολογήθηκε τον πόθο του να αποκτήσει παιδί, που θα ήταν παρηγοριά στα γηρατιά του και διάδοχος της βασιλείας του. Προσπάθησε να αγγίξει την έμφυλη, μητρική, πλευρά της οσίας λέγοντάς της πως αν ποτέ είχε σκεφθεί πως θα μπορούσε να γίνει μητέρα, θα γνώριζε τη λαχτάρα του, και θα συνειδητοποιούσε πόσο μάταια έχει περάσει η ζωή ενός άντρα που παντρεύτηκε αλλά δεν άφησε παιδιά. Τόνισε μάλιστα την ιδιόζουσα θέση ενός βασιλέα, που δεν έχει ακούσει τον γιο του να τον αποκαλεί πατέρα, γεγονός που κατά τον αυτοκράτορα κάνει τον βίο του ηγεμόνα αβίωτο, την εξουσία του χειρότερη από κάθε μορφή δουλείας και μηδενίζει τον σκοπό του³⁷.

Στο κείμενο του Βίου, γραμμένου κατά τον απομακρυσμένο από τα γεγονότα 14ο αιώνα, ακολουθεί η ιστορικά ανακριβής παράκληση του αυτοκράτορα. Φέρεται να ζητά από την Ευφροσύνη τη λύση της ατεκνίας της τέταρτης κατά σειρά συζύγου του, Ζωής Καρβονοψίας³⁸, ενώ στην πραγματικότητα ο διάδοχος Κωνσταντίνος, μετέπειτα Ζ΄, γεννήθηκε εκτός γάμου όταν η μητέρα του ήταν ακόμη παλλακίδα³⁹.

36. *Εγκώμιο Ευφροσύνης της Νέας*, έκδ. F. HALKIN, *Éloge de Sainte Euphrosyne la Jeune par Constantin Acropolite, Byzantion* 57 (1987), 63, κεφ. 9.

37. *Βίος Ευφροσύνης της Νέας*, έκδ. *Acta Sanctorum*, Novembris III, Bruxelles 1910, 869: *Ἐμέ, φησίν, ἔρωσ ἐξέτι πολλοῦ κατέσχε παῖδα λιπεῖν τῆς τε φύσεως παραμύθιον καὶ πρόπον ἄλλον τῆς βασιλείας διάδοχον· ἀλλ' εἰ μὲν ἐσπουδάσθῃ σοι μήτηρ γενέσθαι παιδός, ἔγνωσ ἄν, ὅσον τὸ φίλτρον, ὡς μάτην ἂν εἴῃ τὸν βίον διηνηκῶς ἀνὴρ γήμας καὶ μὴ παῖδας καταλιπὼν· εἰ δέ καὶ βασιλεὺς ὁ ἀνὴρ εἴῃ, μὴ πατὴρ ἀκούσας παιδός, ἀβίωτος μὲν ὁ βίος αὐτῶ, ἡ δέ γε ἀρχὴ δουλείας ἀπάσης χείρων, καὶ τὸ σπουδαζόμενον αὐτοῦ ὑπὲρ μηδενός.*

38. *Βίος Ευφροσύνης της Νέας*, 869: *ὡς καὶ τὸν νόμον καταυθεντῆσαι καὶ οὐ μόνον εἰς παράνομον προελθεῖν γάμον· - τέταρτος γὰρ ἦδη μοί ἐστι.*

39. Η τρίτη σύζυγος του Λέοντος, Ευδοκία Βαϊανή, πέθανε το Πάσχα του 901. Το 903 ο Λέων είχε ήδη συνάψει ερωτική σχέση με τη Ζωή Καρβονοψίνα, και αργότερα η παλλακίδα του αυτοκράτορα εγκαταστάθηκε στο παλάτι, όπου τον Σεπτέμβριο του 905 γεννήθηκε ο διάδοχος Κωνσταντίνος (Ζ'). Ο γάμος του ζεύγος τελέστηκε λίγο μετά το Πάσχα του 906· βλ. TOUGHER, *The Reign of Leo VI*, 142, 151-153.

Ωστόσο, στα αγιολογικά κείμενα και στο πλαίσιο της «επιχείρησης» προβολής του εκάστοτε βιογραφούμενου αγίου μέσω του εγκωμιασμού της προσωπικότητας και της ανάδειξης των αρετών του, τα γεγονότα αλλοιώνονταν. Έτσι, το προορατικό χάρισμα της Ευφροσύνης και η θαυματουργική διαμεσολάβησή της επ' ωφελεία του Λέοντος ενισχύθηκαν με τη δήθεν λύση της ατεκνίας της Ζωής, ενώ ο ίδιος φέρεται να ισχυρίστηκε στην οσία ότι οι βασιλισσές του ήταν άγονες σαν πέτρες⁴⁰, ενώ στην πραγματικότητα συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Και οι τρεις σύζυγοι του αυτοκράτορα γέννησαν σύντομα μετά τον γάμο τους, οι δυο πρώτες θυγατέρα – η δεύτερη, κόρη της Ζαούτζαινας, βρισκόταν στη ζωή – και η τρίτη γιο, ασχέτως αν αυτός πέθανε λίγο μετά τη γέννησή του. Η έκβαση αυτών των κυήσεων και τοκετών δεν είχαν δώσει στον Λέοντα το επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η απόκτηση και η ύπαρξη θυγατέρας στο Βυζάντιο δεν θέραπευε την ατεκνία, το βάρος και τον στιγματισμό της οποίας βίωνε ο αυτοκράτορας.

Η αγωνία του Σοφού ηγεμόνα για την απόκτηση διαδόχου αναμφίβολα επηρέασε εξ αρχής το νομοθετικό έργο του και πιθανώς να συνιστά έναν από τους λόγους για τους οποίους, με Νεαρές του, επέτρεψε σε ευνούχους και γυναίκες να υιοθετούν. «Τι είναι γλυκύτερο για την ευχαρίστηση των ανθρώπων από τη χαρά των παιδιών;», διερωτάται στο προοίμιο της 26ης Νεαράς⁴¹, στην οποία αντιμετωπίζει την ατεκνία ως φυσική υστέρηση σωματική αναπηρία που χρήζει θεραπείας:

Ἀλλ' ὥσπερ ὁ φωνῆς ἀποτετμημένος οὐ κεκώλυται τὰ τῆς γλώττης ἀναπληροῦν διὰ τῆς χειρός, οὐδ' ὅς ἀπορεῖ λόγον διὰ χειλέων ἐρεύξασθαι, τοῦτον διὰ τῆς γραφῆς εἰς τὴν περὶ τῶν οἰκείων διάταξιν προάγειν ἀποτρέπεται, οὕτω προσῆκε καὶ τοὺς ἀφαιρέσει τῶν παιδοποιῶν μελῶν τε καὶ μορίων γονῆς ἀποροῦντας μὴ κωλύειν ἐτέρω τρόπῳ παραμυθεῖσθαι τὴν ἀπορίαν⁴².

40. Βίος Ευφροσύνης της Νέας, 869: τῶν βασιλίδων Ἴσα καὶ λίθοις διακεκλιμένων πρὸς τὰς γονάς.

41. Νεαρές Λέοντος ζ', έκδ. P. NOAILLES – A. DAIN, *Les nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction*, Paris 1944, αρ. 26, 101-103: *Τί γὰρ ἡδύτερον εἰς θυμηδῖαν ἀνθρώπων τῆς ἐκ παίδων εὐφροσύνης; Τί δ' ὠφελιμώτερον ἐν τοῖς κατὰ τὸν βίον πράγμασι τοῖς τε ἄλλοις καὶ ἅ πρὸς γῆρας ἡμῖν συναντᾷ; Τῆ γὰρ τῶν παίδων ἐπικουρία κουφότερον τὸ βαρῦνον τοῦ γήρωσ ὄραται.* Η νεοελληνική απόδοση του κειμένου των Νεαρών είναι του Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οι Νεαρές Λέοντος ζ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, 111-113.

42. Νεαρές Λέοντος ζ', αρ. 26, 103-105.

Η νομοθετική ρύθμιση του προβλήματος της αδυναμίας των ευνούχων να τεκνοποιήσουν ήταν για τον Λέοντα απολύτως απαραίτητη, δοθέντος ότι αυτός ήταν ο μοναδικός τρόπος για να γίνουν πατέρες. Με την πράξη του απέτρεπε μία δεύτερη αδικία, από τον νόμο αυτή τη φορά, απέναντι σε εκείνους που οι άνθρωποι, ευνουχίζοντάς τους, είχαν ήδη βλάψει⁴³. Με την 27η Νεαρά επεξέτεινε το προνόμιο της υιοθεσίας και στις γυναίκες που δεν απέκτησαν ποτέ παιδί, στα σπλάχνα των οποίων δεν βλάστησε ποτέ ο σπόρος του ανθρώπινου γένους έστω κι αν είχαν παντρευτεί (*ὧν οὕπω τῶν κόλπων ὁ τοῦ γένους ἦνθησε στάχυς*), αλλά ακόμη και σε όσες προτίμησαν στη ζωή τους την αγαμία, για να τιμήσει, και με αυτόν τον τρόπο, τη σεμνότητα της παρθενίας⁴⁴.

Το νομοθετικό έργο του Λέοντος αφορά και στους δύο τελευταίους όρους του τίτλου της μελέτης: *μαίες και ιατροί*, και εν προκειμένω εννοούνται οι γυναίκες γιατροί, *ιατρίνες, ιάτραινες ή ιατρομαίες*⁴⁵. Ο αυτοκράτορας έζησε τέσσερις τοκετούς των συζύγων του, τον θάνατο της μιας επιτόκου και του νεογνού, όπως και την παρατεινόμενη, για χρόνια, κατ' επίφαση ατεκνία, λόγω της μη απόκτησης διαδόχου. Είναι βέβαιο ότι όλα αυτά έφεραν τον σύζυγο και πατέρα σε επαφή με τον κόσμο των μαιών και των γυναικών ιατρών, που αποδείχθηκαν άλλοτε χρήσιμες και άλλοτε ανεπαρκείς. Η διευθέτηση, εκ μέρους του ανήσυχου και πολυπράγμονα νομοθέτη, των θεμάτων που αφορούσαν την άσκηση του επαγγέλματός τους, τη μαθητεία και εν γένει την κατάρτισή τους αλλά και την εξασφάλιση προνομιακής θέσης στο βυζαντινό δικαϊκό σύστημα, η οποία απέρρεε από τα κα-

43. Νεαρές Λέοντος ζ', αρ. 26, 103: *Οὓς ἡ βασιλεία ἡμῶν εὖ ἔχειν ὑπολαμβάνουσα μὴ πρὸς τῇ ζημίᾳ ἦν ἐξ ἀνθρώπων ὑπέστησαν δευτέραν ἐπέχειν διὰ τοῦ νόμου ζημίαν, θεσπίζει βουλομένους υἰοποιεῖσθαι ἀκώλυτον ἔχειν τὴν βούλησιν. ... Εὐνούχοις δὲ μάλιστα ἡ ἐκ τοῦ νόμου παιδοποιῶν τσοῦτον χρεωδεστάτη, ὅσον καὶ μόνον τούτῳ λαμβάνουσι τῷ τρόπῳ τὸ εἶναι πατέρες.*

44. Νεαρές Λέοντος ζ', αρ. 27, 115-111. Για την ερμηνεία των προσθέσεων του νομοθέτη αλλά και την ανάλυση του περιεχομένου των Νεαρών 26 και 27 ως προς τη διάκριση των φύλων, βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των νεαρών Λέοντος ΣΤ' Σοφού* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe 19), Αθήνα – Κομοτηνή 2011, 96-102.

45. Για τις μαρτυρίες σχετικά με γυναίκες γιατρούς στις βυζαντινές πηγές αλλά και για τους όρους με τους οποίους αυτές απαντώνται, βλ. Ε. Α. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 29], Θεσσαλονίκη 2000, 223-226. Βλ. και ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 287-291.

θήκοντά τους, φαίνεται αναμενόμενη, αυτονόητη ή και ευτυχής συγκυρία ασχέτως αν ορισμένες από τις ρυθμίσεις του προηγήθηκαν συγκεκριμένων γεγονότων.

Στα Βασιλικά, το μεγάλο νομοθέτημα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, αναθεωρημένο από τον Λέοντα, οριζόταν ότι οι σπουδές της ιατρικής ανήκαν στα ελευθέρια σπουδάσματα. Η διάταξη, που συγκαταλέγει στους εκπαιδευτές των ελευθέρων σπουδασμάτων εκτός από τους ιατρούς και τις γυναίκες ομότεχνές τους, αναγνωρίζει στις τελευταίες το δικαίωμα όχι μόνον να ασκούν το ιατρικό επάγγελμα αλλά και να διδάσκουν την ιατρική⁴⁶. Προφανώς ανάμεσα στους μαθητές τους συγκαταλέγονταν και γυναίκες. Στο ίδιο νομοθετικό έργο και χωρίς διάκριση φύλου ορίζονταν οι ποινικές ευθύνες των γιατρών, που είτε προκαλούσαν βλάβη στην ασθενή τους από εσφαλμένη διάγνωση ή συνταγογράφηση είτε την οδηγούσαν στον θάνατο⁴⁷.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η 48η Νεαρά του Λέοντος, που αφορά αυτή την επαγγελματική ομάδα του γυναικείου πληθυσμού. Στο προοίμιό της ο αυτοκράτορας αναρωτιόταν πώς και γιατί οι παλαιοί νομοθέτες χορήγησαν στις γυναίκες το δικαίωμα να καταθέτουν ως μάρτυρες, χωρίς να αναλογιστούν ότι η συχνή εμφάνισή τους στα ανδρικά μάτια ήταν ηθικά ανεπίτρεπτη. Εξέφραζε την αποδοκιμασία του για το γεγονός ότι τους επιτρεπόταν να μαρτυρούν εξίσου με τους άνδρες, τη στιγμή κατά την οποία η παρουσία στο δικαστήριο άνοιγε τον δρόμο προς μια ελευθερία αταίριαστη στις γυναίκες, εξαφάνιζε τη συστολή και την αιδώς που ενυπάρχουν στη γυναικεία φύση, και τις εξωθούσε στην αναισχυντία. Με αυτή την ενέργειά τους έρχονταν σε επαφή με ανδρικές υποθέσεις και προσέβαλλαν το ισχυρό φύλο, καθώς αποκτούσαν πρόσβαση σε θέματα, των οποίων ο χειρισμός ήταν αποκλειστικά δική του υπόθεση⁴⁸. Σύμφωνα με τα παραπάνω, κατά την άποψη του Λέοντος, διαταρασσόταν η ισορροπία της διάκρισης των φύλων και έτσι θεώρησε υποχρέωσή του να επαναφέρει την τάξιν. Στα διατακτικό μέρος της Νεαρής απαγόρευσε τη μαρτυρία των γυναικών ενώπιον δικαστηρίου με μian εξαίρεση: «Σε θέματα που είναι οικεία στις γυναίκες και στα οποία δεν επιτρέπεται ανάμειξη ανδρών –εννοώ επί τοκετών και σε

46. Βασιλικά, έκδ. H. J. SCHELTEMA – N. VAN DER WAL, *Basilicorum Libri LX*, Groningen 1955-1988, 54.14.1: *Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ῥήτορι καὶ γραμματικοῖς καὶ γεωμέτραις καὶ ἰατροῖς καὶ ἰατρίναις.*

47. Βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Η άσκηση, 129-130, όπου και οι παραπομπές στα κείμενα.

48. Νεαρές Λέοντος ζ', αρ. 48, 187-189.

στιδήποτε βλέπουν μόνο τα γυναικεία μάτια- σε αυτά λοιπόν, που τους είναι οικεία και παραμένουν αθέατα στα μάτια των ανδρών να γίνεται δεκτή η μαρτυρία τους»⁴⁹. Με τη Νεαρά αυτή κατοχυρώνονταν η ιδιαίτερη θέση όπως και ο σημαντικός και αναντικατάστατος ρόλος των μαιών και των γυναικών ιατρών. Τοκετοί, γυναικολογικές παθήσεις, πιστοποίηση της παρθενίας, του βιασμού ή και της εγκυμοσύνης χρειάζονταν τη μαρτυρία ή την ιατροδικαστική πραγματογνωμοσύνη τριών ή πέντε, κατά περίπτωση, αξιόπιστων μαιών⁵⁰.

Η χρησιμότητα και το κύρος τους ήταν δεδομένα από την αρχαιότητα και καταξιωμένα στον χριστιανικό και βυζαντινό κόσμο. Η μαρτυρία του πρωτευαγγέλιου του Ιακώβου για όσα συνέβησαν κατά και μετά τη γέννηση του Ιησού⁵¹ είναι αποκαλυπτική. Σύμφωνα με τον αδελφόθεο, ο Ιωσήφ οδήγησε την επίτοκο Μαρία στο σπήλαιο, και βγήκε να αναζητήσει Εβραία μαιά στα μέρη της Βηθλεέμ. Συνάντησε πράγματι μια γυναίκα στην οποία είπε ότι η *μεμνηστευμένη* του, που είχε συλλάβει από το Άγιο Πνεύμα, γεννούσε. Ένα φωτεινό σύννεφο την εμπόδισε αρχικά να μπει στο σπήλαιο την ώρα του τοκετού και όταν αυτό διαλύθηκε φάνηκε το βρέφος. Η γυναίκα αναφώνησε για το μέγα θαύμα που είχε παρακολουθήσει, και κατά την έξοδό της από το σπήλαιο συνάντησε τη Σαλώμη, μαιά κι αυτή, στην οποία διηγήθηκε τα γεγονότα: «*Σαλώμη Σαλώμη, καινόν σοι θέαμα ἔχω ἐξηγήσασθαι· παρθένος ἐγέννησεν, ἃ οὐ χωρεῖ ἡ φύσις αὐτῆς.*» *Καὶ εἶπεν Σαλώμη· «Ζῆ Κύριος ὁ Θεός μου· ἐάν μὴ βάλω τὸν δάκτυλόν μου <καὶ> ἐραυνήσω τὴν φύσιν αὐτῆς, οὐ μὴ πιστεύσω ὅτι ἡ παρθένος ἐγέννησεν*⁵². Η εξέταση της παρθενίας έγινε αφού ζητήθηκε από τη Μαρία να λάβει την κατάλληλη στάση, και μετά τη εξακρίβωσή της το χέρι της μαιάς αποκόπηκε με φωτιά. Η κάθαρση επήλθε όταν αναγνώρισε τη θεϊκή φύση του βρέφους, οπότε συγχωρήθηκε από τον Θεό και ακολούθησε η ίασή της⁵³.

49. Νεαρές Λέοντος ζ', αρ. 48, 191: *Ἐν πράγμασι δὲ γυναιξὶν ἰδιάζουσιν, οὗ μὴ θεμιτὸν ἐντυγχάνειν ἀνδράσιν -φημί δὴ ἐπὶ τε ὠδίνων καὶ εἴ τι ἕτερον ὃ μόνῃ θῆλῳ ὄψις ὄρα- τὰ οἰκεία καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἀθέατα μαρτυρεῖτωσαν.*

50. Βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Η άσκησι, 127-129.

51. *Πρωτευαγγέλιο Ιακώβου*, έκδ. Ε. DE STRYCKER, *La forme la plus ancienne du protévangile de Jacques*, Brussels 1961, κεφ. 37-41α.

52. *Πρωτευαγγέλιο Ιακώβου*, κεφ. 39-40α.

53. Η ύπαρξη τόσων μαιών στη ύπαιθρο της Βηθλεέμ αναμφίβολα ξενίζει. Η παρουσία όμως των μαιών στη γέννηση του Ιησού -παρά το γεγονός ότι μαρτυρείται στα Απόκρυφα- ήταν κοινά αποδεκτό θέμα, και στη βυζαντινή αιοιογραφία αποτυπώνεται

Επιστρέφοντας στον Λέοντα ζ', αναλογίζεται κανείς ότι ο αυτοκράτορας είχε τη δυνατότητα να υπερβεί νόμους της πολιτείας και κανόνες της Εκκλησίας για να αντιμετωπίσει τη λεγόμενη ατεκνία του. Βρισκόταν στην πλεονεκτική θέση να έχει στη διάθεσή του όποιον και ό,τι μπορούσε να απαλύνει την αγωνία για διαδοχή και τη θλίψη του εξαιτίας πρόωρων θανάτων. Αν όμως δυσάρεστα αισθήματα και συναισθήματα προκαλούνταν γι' αυτές τις αιτίες στον ηγεμόνα της Οικουμένης, είναι προφανές ότι η πραγματικότητα του κοινού, μέσου βυζαντινού ανθρώπου σχετικά με τα θέματα της γονιμότητας και της τεκνοποιίας ήταν δύσκολη και συχνά δυσβάστακτη. Η ατεκνία ταλαιπωρούσε τα ζευγάρια, που κατέφευγαν σε θεμιτά – όταν τα γνώριζαν – και κυρίως σε αθέμιτα μέσα για να τεκνοποιήσουν, οι στείρες γυναίκες αντιμετωπιζόνταν με απαξίωση στο περιβάλλον τους, ενώ η εγκυμοσύνη και ο τοκετός ήταν για τις Βυζαντινές μία δύσκολη πραγματικότητα. Πολλές έχαναν τη ζωή τους στη γέννα και η θνησιμότητα των νεογνών ήταν αυξημένη. Η ανθρώπινη αλλά και η υπερφυσική αρωγή, από εκείνες και εκείνους που είχαν την κατάρτιση και τα μέσα να την προσφέρουν, ήταν ευκατάρτιση και επιθυμητή όχι όμως συχνά προσιτή. Στην πάροδο των χρόνων η βυζαντινή κοινωνία εξελισσόταν, η ιατρική επιστήμη, έστω και καρκινοβατώντας, προόδευε⁵⁴, και οι λειτουργοί της, *μαίες και ιατροί*, είχαν τη δυνατότητα να υπερκεράσουν αντιξοότητες, να απαλύνουν τον πόνο και να μειώσουν κινδύνους. Ωστόσο η υπερφυσική βοήθεια δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ και οι Βυζαντινοί είτε κατέφευγαν συχνά στη μαγική τέχνη είτε αναζητούσαν τη θεία παρέμβαση, για να αντιμετωπίσουν την *ατεκνία* και τις δυσκολίες των *τοκετών*.

στην απεικόνιση της Γέννησης' βλ. ενδεικτικά ATHANASEKOU, *The Image and Role of the Midwife*, 15-16.

54. Για την εξέλιξη της βυζαντινής ιατρικής, τις διαγνωστικές μεθόδους και τις διαθέσιμες θεραπευτικές τεχνικές, όπως και για μία εισαγωγική επισκόπηση της βυζαντινής ιατρικής γραμματείας, βλ. ενδεικτικά, P. BOURAS-VALLIANATOS, *Contextualizing the Art of Healing by Byzantine Physicians*, στο *'Life Is Short Art Long'. The Art of Healing in Byzantium*, επιμ. Β. ΡΙΤΑΡΑΚΙΣ, Istanbul 2015, 104-122· Π. ΜΠΟΥΡΑΣ-ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΣ, *Η Ιατρική Τέχνη στο Βυζάντιο*, *Νεύσις* 24 (2016), 189-223.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΑΜΗΣ

Τα λοιμώδη νοσήματα στη βυζαντινή Μεσόγειο

Εισαγωγή

Οι μελέτες των λοιμωδών νοσημάτων και των επιδημιών του μακρινού παρελθόντος αποτελούν μια ιδιαίτερη πρόκληση που φέρνει κοντά διαφορετικές επιστήμες και γνωστικά αντικείμενα. Ουσιαστικά, οι μελέτες παρουσιάζουν σενάρια τα οποία συγκεντρώνουν περισσότερες ή λιγότερες πιθανότητες να είναι πιο κοντά στο πραγματικό γεγονός. Αυτό σημαίνει ότι η ανασύνθεση του γεγονότος πάντα θα εμπεριέχει το στοιχείο της πιθανότητας και ποτέ το στοιχείο της απόλυτης βεβαιότητας.

Ετερόκλητα επιστημονικά πεδία αντλούν από την κάθε πηγή τα δεδομένα που άπτονται του ενδιαφέροντός τους. Αυτή η διαδικασία όμως αντί να φέρει πιο κοντά τα διαφορετικά επιστημονικά πεδία τελικά τα απομακρύνει. Είναι δεδομένο ότι ο στόχος της ιατρικής μελέτης διαφέρει από αυτόν της ιστορικής μελέτης. Είναι επίσης αληθές ότι το βάρος της ιατρικής έρευνας για τις επιδημίες του παρελθόντος έχει μετατεθεί και βασίζεται στο πεδίο της Μοριακής Ιατρικής, το οποίο είναι αρκετά δύσκολο να γίνει κατανοητό από όσους δεν έχουν ιατρικές γνώσεις. Είναι επίσης κατανοητό ότι τα ευρήματα των μοριακών μελετών προσφέρουν στην Ιατρική τεράστια γνώση για την εξέλιξη των μικροοργανισμών, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον αλλά θα έχει και πρακτική ωφέλεια στην προφύλαξη και τη θεραπεία των λοιμωδών νοσημάτων. Όμως, αυτά τα στοιχεία δεν μπορούν να αξιοποιηθούν στην ιστορική έρευνα αν δεν δοθούν με απλό και κατανοητό τρόπο από την ιατρική κοινότητα. Επιπλέον, η ευφορία που διακατέχει την ιατρική κοινότητα στο άκουσμα νέων εκπληκτικών μοριακών ανακαλύψεων δεν σημαίνει και τη λύση των ιατρο-ιστορικών γρίφων του παρελθόντος. Μια καλά χρονολογημένη ιστορική πηγή που αφορά την επιδημία μιας πόλης, τα αρχαιολογικά ευρήματα ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων της ίδιας περιόδου στην ίδια πόλη αλλά και ένα εύρημα ενός παθογόνου μέσω των μοριακών μεθόδων στα

υπολείμματα αυτά, δεν σημαίνει υποχρεωτικά την *de facto* απόδειξη ότι αυτό το μικρόβιο ευθύνεται για την επιδημία που αναφέρει η πηγή. Βέβαια, όσο περισσότερο πλησιάζουμε στη σύγχρονη εποχή και οι ιστορικές περιγραφές ή τα ιατρικά αρχεία γίνονται πληρέστερα, το έργο μας απλουστεύεται. Δυστυχώς, όσο πιο μακρινό είναι το παρελθόν, τόσο μειώνεται η πιθανότητα να έχουμε ασφαλή συμπεράσματα αδιάσειστα τεκμηριωμένα. Αυτό όμως το σενάριο αναδεικνύει ότι η μελέτη των επιδημιών του παρελθόντος, αν και έχει διαφορετικές αφετηρίες, μπορεί να βρει έναν κοινό τόπο συνεργασίας και να φέρει πιο κοντά διαφορετικές θεωρίες και επιστήμες.

Με δεδομένη τη μακρά έρευνα για τις επιδημίες στο Βυζάντιο, κυρίως των επιδημιών της πανώλους, και τις έγκριτες ιστορικές μελέτες που κατά καιρούς δημοσιεύονται, η παρούσα μελέτη κινείται σε ένα διαφορετικό επίπεδο. Σκοπός είναι η παράθεση ορισμένων δεδομένων τα οποία ευελπιστούμε να φανούν χρήσιμα στους μελετητές που προέρχονται από το χώρο της επιστήμης της Ιστορίας.

Θεωρείται χρήσιμο να διευκρινιστούν όροι των οποίων το νόημα συχνά παρερμηνεύεται. Με τον τρόπο αυτό θα δημιουργηθεί ανάμεσα στα διαφορετικά επιστημονικά πεδία ένας στοιχειώδης κώδικας επικοινωνίας. Επιπλέον, η απλούστευση αυτή ίσως βοηθήσει στην αξιολόγηση και στη βασική κατανόηση ιατρικών δεδομένων που αναφέρονται σε διάφορες ιστορικές πηγές και σχετίζονται με τα λοιμώδη νοσήματα. Επίσης, η απλούστευση αυτή μπορεί να συμβάλει ιδιαίτερα στην κατανόηση όχι μόνο του γενικού τρόπου δράσης των μικροβίων αλλά των σχέσεων των παραγόντων που εμπλέκονται διαχρονικά στην εμφάνιση μιας επιδημίας. Η βασική ιδέα είναι η επαφή με την αέναη διαδικασία της εξέλιξης των μικροβίων και την επαναληψιμότητα των επιδημιολογικών σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο, το περιβάλλον και τον μικρόκοσμο.

Γίνεται αντιληπτό ότι θα δοθούν μόνο αδρές και στοιχειώδεις πληροφορίες. Επιπλέον, από την πλευρά της Ιατρικής, θα πρέπει να δοθούν με όσο πιο απλό τρόπο γίνεται οι βασικές αρχές της μοριακής έρευνας. Η Ιατρική έχει δώσει μεγάλο βάρος στις μοριακές έρευνες, τα αποτελέσματα των οποίων είναι κατανοητά μόνο από τους ιατρούς. Στη γενικότερη εξέλιξη της Ιατρικής, οι μοριακές τεχνικές έχουν εισαχθεί τις τελευταίες δεκαετίες στην Παλαιο-Παθολογία και αποτελούν μέρος των μελετών των επιδημιών του παρελθόντος. Δυστυχώς, τα δεδομένα αυτά δεν μπορούν να αξιολογηθούν από τους ιστορικούς λόγω έλλειψης γνώσεων των μοριακών

επιστημών. Ευελπιστούμε σύντομα σε μια απλουστευμένη παράθεση των βασικών αρχών αυτών των τεχνικών από την πλευρά των ιατρών, προκειμένου να αρχίσουν να γίνονται κατανοητά και από τους ιστορικούς αυτά τα ευρήματα. Στην παρούσα μελέτη παρατίθενται βασικές έννοιες και χαρακτηριστικά της Επιδημιολογίας και της Μικροβιολογίας, επιστήμες που σχετίζονται με τις μελέτες των λοιμωδών νοσημάτων, με την ελπίδα να φανούν χρήσιμες για την αξιολόγηση των ιστορικών πηγών (όχι μόνο της βυζαντινής περιόδου) που εμπεριέχουν πληροφορίες υγειονομικού ενδιαφέροντος. Η διαχρονικότητα των λοιμωδών νοσημάτων και η συμπόρευσή τους με την ανθρωπότητα μας οδηγεί στην ανάγκη να αναπαραστήσουμε τα νοσήματα αυτά όπως εμφανίζονταν στο παρελθόν. Ο έτερος στόχος της μελέτης είναι μέσω των βασικών αρχών της Επιδημιολογίας και της Μικροβιολογίας να αναπαραστήσουμε τις πτυχές του βιολογικού φαινομένου των λοιμωδών νοσημάτων και των επιδημιών στο Βυζάντιο.

Βασικές αρχές και έννοιες της Επιδημιολογίας

Η Επιδημιολογία μελετά τη συχνότητα, την κατανομή και την εξέλιξη των νόσων στους πληθυσμούς (ανθρώπινους και λοιπούς ζωικούς) καθώς και τους παράγοντες που τις διαμορφώνουν. Σύμφωνα με έναν πιο πλήρη ορισμό η Επιδημιολογία είναι *η επιστήμη που μελετά τη συχνότητα, την κατανομή και την εξέλιξη των γεγονότων και των καταστάσεων που σχετίζονται με την υγεία ενός πληθυσμού και την εφαρμογή αυτής στη μελέτη στον έλεγχο των προβλημάτων υγείας που προκύπτουν*¹.

Έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Επιδημιολογία είχε ως κύριο αντικείμενο τη μελέτη των λοιμωδών νοσημάτων. Κατά τις επόμενες δεκαετίες οι μελέτες διευρύνθηκαν σε όλο το φάσμα των νοσημάτων φθοράς για να φθάσουμε στη σύγχρονη εποχή και στην εισαγωγή της Μετα-Επιδημιολογίας. Τα λοιμώδη νοσήματα οφείλονται σε λοιμογόνους παράγοντες ή στα τοξικά προϊόντα τους και μπορούν να μεταδοθούν στον άνθρωπο. Αυτό συμβαίνει άμεσα από κάποιον άλλον άνθρωπο ή ζώο, αλλά και έμμεσα με την παρέμβαση ενός ενδιάμεσου διαβιβαστή ή αντικείμενα του άψυχου

1. Centers for Disease Control and Prevention, *Principles of Epidemiology in Public Health Practice 3rd Edition, An Introduction to Applied Epidemiology and Biostatistics*, U.S. Department of Health and Human Services - Centers for Disease Control and Prevention (CDC), Atlanta 2012, 2.

περιβάλλοντος. Τα νοσήματα που μεταφέρονται από άνθρωπο σε άνθρωπο χωρίς την παρέμβαση ενός διαβιβαστή ονομάζονται και μεταδοτικά. Οι επιδημίες που προκαλούνται από τους λοιμογόνους παράγοντες μπορεί να διαρκέσουν από μερικές ώρες (όπως στις τροφικές δηλητηριάσεις) ή να συντηρηθούν για δεκαετίες, με κλασική περίπτωση αυτήν της χολέρας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εκτιμήσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας ότι η επιδημία της χολέρας στην Αϊτή μετά τον καταστροφικό σεισμό του 2010 θα εξακολουθεί να δίνει κρούσματα ακόμα και μετά το 2020². Η έκταση που καλύπτουν οι επιδημίες μπορεί να αφορούν μια «κλειστή» ομάδα και ένα μικρό χώρο (στρατόπεδα, φυλακές, γηροκομεία κλπ) ή να επεκτείνονται σε μια ή περισσότερες ηπείρους. Οι λεγόμενες επιδημικές εκρήξεις (outbreaks) αφορούν επιδημίες με μικρή χρονική διάρκεια (ώρες, ημέρες, εβδομάδες) και κατά κανόνα έχουν περιορισμένη (τοπική) έκταση στα όρια μιας γειτονιάς ή μιας πόλης³.

Η έννοια του χρόνου είναι από τις σημαντικές παραμέτρους των επιδημιών. Μια αδρή ταξινόμηση χωρίζει το χαρακτηριστικό του «χρόνου» στις βραχυχρόνιες (ημερολογιακές) διακυμάνσεις, τις χρονικές συρροές και τις κυκλικές διακυμάνσεις. Στις βραχυχρόνιες ημερολογιακές διακυμάνσεις πολλά επιδεκτικά άτομα εκτίθενται συγχρόνως στον ίδιο λοιμογόνο παράγοντα. Τυπική περίπτωση αποτελούν οι τροφικές δηλητηριάσεις με την ταυτόχρονη έκθεση πολλών ατόμων στο μικροβιακό αίτιο. Οι χρονικές συρροές αφορούν περιπτώσεις στις οποίες ένα σύνολο ατόμων εκτίθεται στον ίδιο λοιμογόνο παράγοντα αλλά σε διαφορετικές ημερομηνίες. Τέλος, με δεδομένο ότι ορισμένα λοιμώδη νοσήματα εμφανίζουν εποχική διακύμανση, εμφανίζεται και το αντίστοιχο φαινόμενο των επιδημιών με κυκλικές «εποχικές» διακυμάνσεις⁴. Θυμίζουμε ότι το χρονικό διάστημα ανάμεσα στην έκθεση στον λοιμογόνο παράγοντα και την εμφάνιση των πρώτων συμπτωμάτων ονομάζεται *χρόνος επώασης*.

2. Y. GUILLAUME, R. TERNIER, K. VISSERIES, A. CASSEUS, M. CHERY, L. IVERS, Responding to Cholera in Haiti: Implications for the National Plan to Eliminate Cholera by 2022, *Journal of Infectious Diseases* 218 (2018), (Suppl. 3), 167–170.

3. Δ. ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, Β. ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗ, Ε. ΠΕΤΡΙΔΟΥ, *Προληπτική Ιατρική και Δημόσια Υγεία*, Αθήνα 2000, 221-245, 250-253.

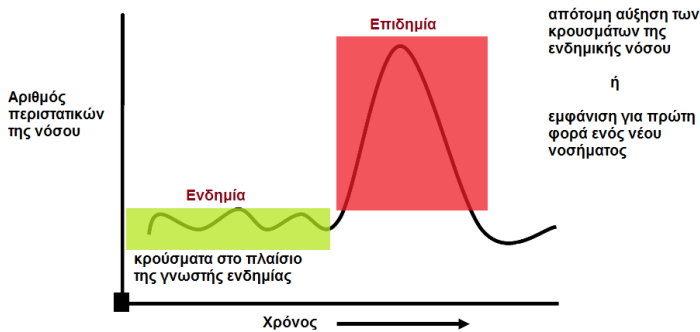
4. ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗ, ΠΕΤΡΙΔΟΥ, *Προληπτική Ιατρική*, 250-253.

Τρεις βασικοί όροι, που τους διαβάζουμε και τους ακούμε πολύ συχνά, χαρακτηρίζουν το «μέγεθος» και την «έκταση» μιας επιδημίας:

Ενδημία: Όταν σε μια περιοχή συμβαίνουν συνεχώς σποραδικά κρούσματα ενός λοιμώδους νοσήματος και τα οποία διέπονται από μια συχνότητα, τότε αυτό το νόσημα χαρακτηρίζεται ως ενδημικό, ενώ όταν αφορά τα ζώα ονομάζεται ενζωτικό.

Επιδημία: Ένα ενδημικό νόσημα μπορεί υπό συνθήκες να προκαλέσει επιδημία (Εικ. 1). Οι σημαντικότερες αιτίες είναι η απότομη εισβολή ενός παθογόνου σε ένα πληθυσμό, η απότομη αύξηση των διαβιβαστών μιας νόσου λόγω οικολογικών μεταβολών (π.χ. αύξηση εντόμων κλπ), η αύξηση της αναλογίας άνοσων και μη άνοσων ατόμων ή παραμέληση από τις υγειονομικές αρχές των εμβολιαστικών προγραμμάτων του γηγενούς πληθυσμού κ.ά. Στους ζωικούς πληθυσμούς η κατάσταση αυτή ονομάζεται αντίστοιχα επιζωοτία.

Πανδημία: Όταν μια επιδημία (ή επιζωοτία) επεκτείνεται σε μεγάλη γεωγραφική περιοχή που καλύπτει μια ή περισσότερες ηπείρους τότε γίνεται λόγος για πανδημία. Οι πανδημίες μπορεί να εξαπλωθούν σε μεγάλη έκταση και για μεγάλο χρονικό διάστημα, π.χ. πρώτη πανδημία πανώλους (λοιμός Ιουστινιανού) σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική (6ος-9ος αι. μ.Χ.), 7η πανδημία χολέρας (παγκόσμια κατανομή από το 1960 έως τις μέρες μας), πανδημία AIDS (παγκόσμια κατανομή από τη δεκαετία του 1980 έως τις μέρες μας) κλπ.

Εικ. 1. Χαρακτηριστικά ενδημίας και επιδημίας.

Συνδυάζοντας λοιπόν αυτά τα δεδομένα αναδύεται αυτομάτως ένα μεθοδολογικός προβληματισμός ιστορικού και επιδημιολογικού ενδιαφέ-

ροντος: Μια βυζαντινή πηγή που μας παρέχει στοιχεία για ένα νόσημα ή μια επιδημία, σε ποια κατηγορία πρέπει να ταξινομηθεί; Η επαναληψιμότητα της αναφοράς υποδηλώνει ένα ενδημικό νόσημα; Η αναφορά της επιδημίας αφορά ένα αυτόνομο συμβάν ή τη φυσική συνέχεια της μετάπτωσης ενός ενδημικού νοσήματος σε επιδημικό; Φυσικά, οι απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα, τα οποία προκύπτουν από την ανάγνωση πηγών που χάνονται στα βάθη των αιώνων, είναι πολύ δύσκολες και οι υποθέσεις που θα διαμορφωθούν εμπεριέχουν σε μεγάλο βαθμό το στοιχείο της πιθανότητας. Παράλληλα, γίνεται αντιληπτό ότι τέτοιου είδους ερωτήματα απαντώνται ευκολότερα κατά τη διαχείριση πηγών των νεότερων χρόνων σε συνδυασμό με την ύπαρξη και έτερων στοιχείων για την υγειονομική κατάσταση μιας περιοχής.

Η Επιδημική καμπύλη

Κάθε επιδημία χαρακτηρίζεται από μια κλασική επιδημική καμπύλη η οποία εμπεριέχει τον αριθμό των κρουσμάτων σε σχέση με τον χρόνο (Εικ. 2). Σημειώνουμε ότι η αποτύπωση των κρουσμάτων μπορεί να γίνει και με άλλα σχήματα.

Εικ. 2. Επιδημική καμπύλη.

Επιδημικά κύματα

Ο όρος «επιδημικό κύμα» αποτελεί συχνά αντικείμενο σύγχυσης. Αν και είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται από τους ερευνητές των διαφορετικών επιστημονικών αντικειμένων ως ένα κοινός κώδικας επικοινωνίας εντούτοις έχει ένα διαφορετικό νόημα στην Επιδημιολογία. Θα αρκεστούμε

σε ένα παράδειγμα από την Πρώτη Πανδημία της πανώλους προκειμένου να γίνει αντιληπτή η σημασία του «κύματος». Τα έως τώρα στοιχεία δείχνουν ότι το πρώτο «κύμα» της Πρώτης Πανδημίας εμφανίσθηκε το 541 και έπληξε τους πρώτους πληθυσμούς έως το 546, για να ακολουθήσει η επανεμφάνισή της λίγα χρόνια αργότερα. Το «πρώτο κύμα» περιελάμβανε τις περιοχές της Αιγύπτου-Παλαιστίνης (541), Συρίας-Θράκης (542), Ιταλίας-Μικράς Ασίας (542-543) και Μεσοποταμίας (545-546). Με βάση αυτά τα δεδομένα, το «πρώτο κύμα» διήρκησε πέντε χρόνια, έπληξε επτά διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές και σημειώθηκαν συνολικά εννέα επιδημίες⁵. Η ανάγνωση των δεδομένων είναι βέβαια σωστή όμως η σύγχυση προέρχεται από την αναγκαστική χρήση, για λόγους ευκολίας και συνεννόησης, του όρου «κύμα». Ο όρος αποδεικνύεται όμως εντελώς συμβατικός. Πρέπει να διευκρινισθεί ότι ο όρος «κύμα» εισήχθη για πρώτη φορά στα τέλη του 19ου αιώνα μετά το πέρασμα της πανδημίας γρίπης στην Ασία του 1889. Σκοπός της εισαγωγής του όρου ήταν ο καθορισμός της εποχικότητας της επανεμφάνισης της νόσου μετά την πανδημία, με τη μορφή επιδημικών εκρήξεων κατά την περίοδο 1890-1894. Οι μελέτες της εποχής είχαν μάλιστα ταυτίσει τα κύματα με τις εποχές του έτους ορίζοντας με τον τρόπο αυτό το «φθινοπωρινό κύμα», το «χειμερινό κύμα» και το «ανοιξιάτικο κύμα»⁶.

Η λογική του «κύματος» αφορά ουσιαστικά τις επανεμφάνισεις της ίδιας επιδημίας. Αν ορίσουμε δηλαδή την επιδημική καμπύλη μιας επιδημίας ως ένα κύμα συχνά εμφανίζεται το φαινόμενο πριν «σβήσει» η καμπύλη να ξεκινάει ένας νέος «γύρος» κρουσμάτων στην περιοχή που δημιουργούν έτσι μια νέα καμπύλη κ.ο.κ. Αυτές οι επιδημίες, οι οποίες αναφέρονται και ως multi-wave, είναι σύνηθες φαινόμενο για νοσήματα όπως η ιλαρά, η γρίπη, η χολέρα κ.ά.⁷. Στη σύγχρονη Επιδημιολογία αυτού του τύπου οι επι-

5. D. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire - A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs], Aldershot 2004, 185-191.

6. D. MORENS – J. TAUBENBERGER, Understanding Influenza Backward, *Journal of the American Medical Association* 302.6 (2009), 679-680· J. TAUBENBERGER - D. MORENS, Pandemic Influenza - Including a Risk Assessment of H5N1, *Revue Scientifique et Technique* 28.1 (2009), 187-202.

7. A. HOEN, T. HLADISH, R. EGGO, M. LENCZNER, J. BROWNSTEIN, L. MEYERS, Epidemic Wave Dynamics Attributable to Urban Community Structure: a Theoretical Characterization of

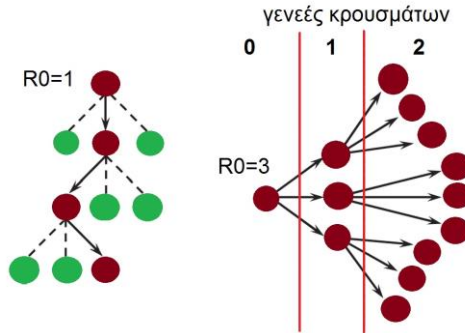
δημίες χρίζουν ιδιαίτερης παρακολούθησης και δεν εφησυχάζουν τις υγειονομικές αρχές. Ο όρος λοιπόν «κύμα» αφορά επανεμφανίσεις της ίδιας επιδημίας στον ίδιο χώρο. Υπό αυτό το πρίσμα θεωρείται εσφαλμένος ο χαρακτηρισμός ως «κύμα» ενός αριθμού επιδημιών που εμφανίσθηκαν σε κάποιες όμορες περιοχές σε βάθος χρόνου. Επαναλαμβάνουμε ότι η προσέγγιση είναι σωστή, αφού η ανάλυση των πηγών δείχνει πράγματι μια εξέλιξη της νόσου από τη μια γεωγραφική περιοχή σε μια όμορη. Όμως, όπως αναφέρθηκε είναι αδόκιμη η χρήση του όρου «κύμα» για να περιγράψει αυτού του τύπου την επέκταση ενός λοιμώδους νοσήματος.

Βασικός Αναπαραγωγικός Αριθμός (R0)

Τα μικρόβια χαρακτηρίζονται από έναν αριθμό, τον Βασικό Αναπαραγωγικό Αριθμό (Basic Reproduction Number R0). Ως Βασικός Αναπαραγωγικός Αριθμός ορίζεται το πλήθος των νέων κρουσμάτων που θα προκύψουν από τις επαφές των μη προσβεβλημένων ατόμων με το πρώτο προσβεβλημένο άτομο (Εικ. 3). Παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση του R0 είναι η διάρκεια της περιόδου μεταδοτικότητας και η πιθανότητα μόλυνσης ενός ατόμου που έρχεται σε επαφή με το μολυσματικό άτομο ανά μονάδα χρόνου. Σημειώνεται ότι ο R0 παρουσιάζει αυξομειώσεις όπως έχει αποδειχθεί από τις μελέτες λοιμωδών νοσημάτων εν μέσω επιδημιών. Η γενική αρχή ορίζει ότι αν ο R0 είναι μικρότερος της μονάδας ($R0 < 1$), τότε κάθε κρούσμα θα μεταδίδει τη λοίμωξη σε λιγότερα του ενός ατόμου και επομένως η νόσος θα τερματιστεί. Αντίστροφα, στις περιπτώσεις νοσημάτων με $R0 > 1$, τότε υποδηλώνεται αυξημένος κίνδυνος επιδημίας σε ένα πληθυσμό. Στις περιπτώσεις όπου $R0 = 1$, η ασθένεια γίνεται ενδημική και παραμένει στον πληθυσμό με σταθερό ρυθμό. Αυτό το δεδομένο ίσως μπορεί να φανεί χρήσιμο στην αξιολόγηση μιας πηγής αν γνωρίζουμε τη φύση του λοιμώδους νοσήματος, π.χ. μπορεί να εκτιμηθεί η «λογοτεχνική υπερβολή» του συγ-

Disease Transmission in a Large Network, *Journal of Medical Internet Research* 17.7 (2015), 169. A. CAMACHO, M. BOUHENIA, R. ALYUSFI, A. ALKOHLANI, M. NAJI, X. RADIGUES et al, Cholera Epidemic in Yemen, 2016-2018: an Analysis of Surveillance Data, *Lancet Global Health* 6.6 (2018), 680-690. J. WUNDERRLICH, R. ACUÑA-SOTO, W. ALONSO, Dengue Hospitalizations in Brazil: Annual Wave from West to East and Recent Increase Among Children, *Epidemiology and Infection* 146.2 (2018), 236-245.

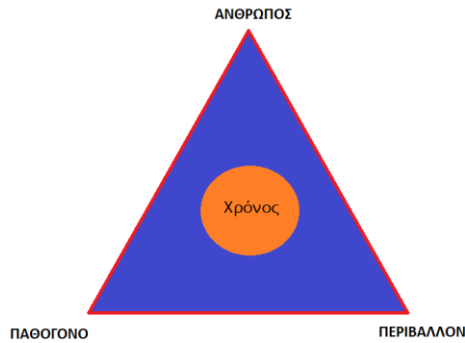
γραφέα για χιλιάδες θύματα, αν γνωρίζουμε ότι αφορά ένα νόσημα με μια εξ ορισμού χαμηλή μεταδοτικότητα.

Εικ. 3. Δημιουργία γενεών κρουσμάτων (Βασικός Αναπαραγωγικός Αριθμός).

Στο σημείο αυτό διευκρινίζεται ότι το είδος και η πληρότητα των πρωτογενών πηγών καθορίζει και το είδος της επιδημιολογικής μελέτης. Δυστυχώς, οι βυζαντινές πηγές δεν έχουν την πληρότητα των αντίστοιχων της Δυτικής Ευρώπης (ταφολόγια, κατάστιχα, απογραφές κλπ) με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συνταχθούν επιδημικές καμπύλες ώστε παρακολουθήσουμε την πορεία μιας επιδημίας (ημερήσια, εβδομαδιαία, ετήσια).

Η επιδημιολογική τριάδα και οι παράγοντες που επιδρούν σε μια επιδημία Η επιδημιολογική τριάδα (ή επιδημιολογικό τρίγωνο) αποτελεί βασική διαχρονική αρχή της σχέσης ανάμεσα στα στοιχεία που εμπλέκονται στην εμφάνιση μιας επιδημίας, δηλαδή τον άνθρωπο, το παθογόνο και το περιβάλλον. Αν σε αυτή τη σχέση συμπεριλάβουμε και την έννοια του χρόνου τότε το μοντέλο είναι γνωστό ως επιδημιολογική τετράδα (Εικ. 4). Στη συνέχεια παρουσιάζονται αδρά στοιχεία αυτών των παραγόντων ενώ επιχειρείται και εισαγωγή του μοντέλου στη βυζαντινή εποχή.

Εικ. 4. Επιδημιολογική Τριάδα (Τετράδα με την προσθήκη της έννοιας του χρόνου).

Άνθρωπος

Η διαδικασία της ιστορικής και πολιτισμικής εξέλιξης του ανθρώπινου είδους εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό τα στοιχεία της διασποράς διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων και των επακόλουθων επαφών τους, η οποία συμβαίνει άλλοτε με ειρηνικό τρόπο και άλλοτε μέσω συγκρούσεων. Αυτή η εξέλιξη των αλληλεπιδράσεων μπορεί να καθορίσει και την εξέλιξη της ανθρώπινης οικολογίας η οποία με τη σειρά της μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να αλλάξει τα πρότυπα των μολυσματικών ασθενειών στους ανθρώπινους πληθυσμούς. Η έναρξη της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου και των μικροβίων χρονολογείται από την εποχή της πρώτης κοινωνικοποίησης. Ως πρώτος σταθμός θεωρείται η περίοδος των πρώτων οργανωμένων κοινωνιών, που συνετέλεσαν στη διασπορά των λοιμώξεων ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας. Ακολούθως, η έναρξη της εξάπλωσης των εμπορικών δικτύων κατά τους ιστορικούς χρόνους, βοήθησε στην ανταλλαγή λοιμώξεων ανάμεσα σε απομακρυσμένους έως τότε πληθυσμούς. Τέλος, η περίοδος των εξερευνησεων από τον 15ο αιώνα και η ακόλουθη ευρωπαϊκή επέκταση προκάλεσαν την ανταλλαγή ακόμα πιο θανατηφόρων λοιμωδών νοσημάτων σε διεπειρωτικό επίπεδο⁸.

8. W.H. McNEIL, *Plagues and Peoples*, New York 1976, 103-104· A. McMICHAEL, D. CAMPBELL-LENDRUM, C. CORVALÁN, K. EBI, A. GITHEKO, J. SCHERAGA, A. WOODWARD, *Climate*

Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, ο *Homo sapiens* κλήθηκε να επιβιώσει αντιμετωπίζοντας θανατηφόρα μικρόβια και, για να το κατορθώσει αυτό, ο οργανισμός του έπρεπε να έχει αναπτύξει ένα εξελιγμένο αμυντικό σύστημα. Η πρώτη εξελικτική γραμμή των σπονδυλωτών, στην οποία ανήκει και ο άνθρωπος, εμφανίστηκε πριν από 500.000.000 χρόνια. Στη διαδικασία της εξέλιξής τους, οι ανώτεροι οργανισμοί κατάφεραν, εκτός των άλλων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων τους, να αναπτύξουν ένα ιδιαίτερο ανοσοποιητικό σύστημα το οποίο έχει την ικανότητα να αναγνωρίζει και να απαντά ενάντια σε βακτήρια, ιούς, μύκητες και παράσιτα. Ο σημαντικότερος τύπος άμυνας αποδείχθηκε το σύστημα της επίκτητης ανοσίας που εμπλέκει τα λεμφοκύτταρα και τα αντισώματα. Η σημασία της επίκτητης ανοσίας έγκειται στην ειδικότητά της, δηλαδή την εξειδικευμένη για κάθε μικροοργανισμό αντίδραση. Επιπλέον, η «μνήμη», που αποκτά ο οργανισμός από την εισβολή ενός μικροοργανισμού στο παρελθόν, οδηγεί στην ταχύτερη αντίδρασή του εναντίον αυτού του μικροοργανισμού σε μελλοντική εισβολή⁹.

Η δυνατότητα αντίδρασης ενός οργανισμού αναδύει το φαινόμενο της διαφορετικής θνητότητας ανά άτομο αλλά και γενικότερα σε έναν πληθυσμό. Το φαινόμενο της διαφορετικής θνητότητας είναι καλύτερα μελετημένο για τις επιδημίες της Δυτικής Ευρώπης κυρίως κατά τον Μαύρο Θάνατο, αλλά παρά την έλλειψη των σχετικών αναφορών στις βυζαντινές πηγές θεωρούμε ότι κάτι αντίστοιχο θα συνέβαινε και στο Βυζάντιο. Ακολουθώντας αυτό το φαινόμενο αρχίζει να προβάλλει ένας νέος προβληματισμός, αυτός της σχέσης των επιδημικών επισκέψεων μιας νόσου και του βαθμού ανοσίας που πιθανόν κατάφεραν να αναπτύξουν οι μεσαιωνικοί πληθυσμοί. Στο σημείο αυτό πρέπει να θέσουμε μια άλλη παράμετρο ανοσολογικού και επιδημιολογικού ενδιαφέροντος. Μια από τις παραδοχές που αναγκαστικά γίνονται στις ιατρο-ιστορικές μελέτες είναι αυτή του ισοδύναμου κινδύνου (equal risk) των μελών μιας πληθυσμιακής ομάδας κατά την έκ-

Change and Human Health: Risks and Responses, World Health Organization, Geneva 2003.

9. M. D. COOPER – M. N. ALDER, The Evolution of Adaptive Immune Systems, *Cell* (2006), 124, 815-822· A. ABBAS, A. LICHTMAN, S. PILLAI, *Cellular and Molecular Immunology*, Philadelphia 2012, 2-4, 350-352· M. FLAJNIK – L. PASQUIER, Evolution of Innate and Adaptive Immunity: Can We Draw a Line?, *Trends in Immunology* 25.12 (2004), 640-644.

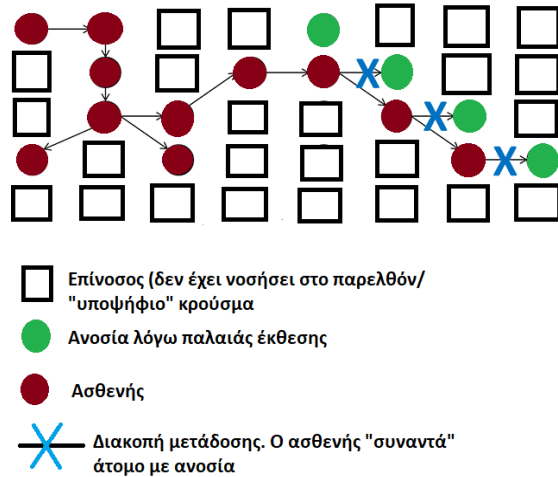
θεσή τους στον ίδιο μικροοργανισμό. Η αλήθεια είναι ότι σε μια επιδημία ποτέ δεν πλήττεται το σύνολο ενός πληθυσμού. Αλλά ακόμα και αν δεχθούμε ότι όλα τα μέλη ενός πληθυσμού έχουν τον ίδιο κίνδυνο να εκτεθούν στη νόσο, κάποια εξ αυτών θα είναι ήδη προετοιμασμένα για να έχουν διαφορετική και πιο επιτυχημένη, σε σχέση με άλλα άτομα, ανοσολογική αντίδραση. Άλλα όμως άτομα δεν θα μπορέσουν να αντιδράσουν αποτελεσματικά στην εισβολή του μικροοργανισμού και αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους.

Η ατομική ανοσολογική αντίδραση επηρεάζεται από πολλές παραμέτρους με κυριότερες την ύπαρξη κάποιας υποκείμενης παθολογικής κατάστασης (π.χ. κακοήθεια) ή μιας συν-λοίμωξης με τελικό αποτέλεσμα την καταστολή της ανοσοποιητικής ικανότητας του οργανισμού¹⁰. Η εμφάνιση ή όχι ενός λοιμώδους νοσήματος σε άτομο που έχει εκτεθεί σε ένα μικροοργανισμό εξαρτάται από την επιδεκτικότητα ή την αντοχή του ατόμου για το λοιμώδες αυτό νόσημα. Όμως, η ανοσία αποτελεί μια σχετική έννοια και μπορεί να μειωθεί σημαντικά αν περάσει πολύς χρόνος από την αντίστοιχη νόσηση ή αν έχει προηγηθεί πτώση του ανοσοποιητικού συστήματος του ατόμου.

Η ατομική ανοσία επηρεάζει την υγεία ενός ανθρώπου. Αν γενικεύσουμε την ατομική ανοσία και την αναγάγουμε σε ένα μεγαλύτερο σύνολο ανθρώπων, η ανοσία αυτού του κοινωνικού συνόλου χαρακτηρίζεται ως «συλλογική ανοσία» ή «ανοσία αγέλης» (herd immunity). Αντίθετα, αν το ποσοστό του πληθυσμού που είναι άνοσο (μέσω εμβολιασμού ή ως αποτέλεσμα μιας προηγούμενης φυσικής μόλυνσης) υπερβαίνει το ποσοστό των επίνοσων ατόμων, η επίπτωση του παθογόνου θα μειωθεί. Η μείωση αυτή συμβαίνει γιατί το μικρόβιο θα συναντά άτομα που έχουν ήδη υπάρξει ασθενείς στο παρελθόν (ή έχουν εμβολιασθεί), είναι πλέον άνοσα και δεν θα μεταδώσουν τη μόλυνση. Έτσι, η ομαδική αυτή προστασία μεταβάλλει τη

10. P. DJURDJEVIC, I. ZELEN, P. RISTIĆ, D. BASKIĆ, S. POPOVIĆ, N. ARSENIJEVIĆ, Role of Decreased Production of Interleukin-10 and Interferon-gamma in Spontaneous Apoptosis of B-chronic Lymphocytic Leukemia Lymphocytes in Vitro, *Archives of Medical Research* 40 (2009), 357-363.

δυναμική της μετάδοσης παθογόνων παραγόντων και οι επιδημίες επιβραδύνονται (Εικ. 5)¹¹.

Εικ. 5. Το μοντέλο της συλλογικής ανοσίας.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο καθορισμός του «κρίσιμου ποσοστού» άνοσων ατόμων, δηλαδή του επιπέδου συλλογικής ανοσίας που μπορεί να προστατέψει έναν πληθυσμό. Το ποσοστό αυτό εξαρτάται από τη μολυσματικότητα του λοιμογόνου παράγοντα, από τη διάρκεια της περιόδου μεταδοτικότητας, από το πλήθος των λοιμογόνων πηγών, τη συχνότητα εισαγωγής του λοιμογόνου παράγοντα στον πληθυσμό, την πυκνότητα του πληθυσμού καθώς και την υγειονομική συνείδηση του συγκεκριμένου πληθυσμού. Παρά την ικανότητα απόκτησης ατομικής, και κατά συνέπεια συλλογικής ανοσίας, είναι γνωστό ότι το επίπεδο της μειώνεται κατά τη διάρκεια των ετών καθώς αλλάζει η σύνθεση του πληθυσμού λόγω της προσθήκης νέων ατόμων μέσω των γεννήσεων ή των μετακινήσεων των πληθυσμών¹².

Η σημασία της συλλογικής ανοσίας για την προστασία ενός πληθυσμού από τα λοιμώδη νοσήματα φαίνεται στις περιπτώσεις των επιδημιών

11. C. METCALF, M. FERRARI, A. GRAHAM, B. GRENFELL, Understanding Herd Immunity, *Trends in Immunology* 36.12 (2015), 753-755.

12. ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗ, ΠΕΤΡΙΔΟΥ, *Προληπτική Ιατρική*, 250-253.

που προκύπτουν όταν ένας λοιμογόνος παράγοντας εισβάλλει σε έναν ανοσολογικά παρθένο πληθυσμό, ο οποίος α) δεν έχει έρθει ποτέ ξανά σε επαφή κατά το παρελθόν με αυτόν τον λοιμογόνο παράγοντα, β) η επαφή είχε συμβεί στο μακρινό παρελθόν και πλέον η ανοσία που απέκτησε ο πληθυσμός χάθηκε στα πέρασμα των χρόνων ή γ) ο μικροοργανισμός έχει υποστεί μετάλλαξη. Οι περιπτώσεις εισβολής σε ανοσολογικά παρθένους πληθυσμούς χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά υψηλά ποσοστά νοσηρότητας και θνητότητας. Κλασικό παράδειγμα τέτοιων καταστροφικών επιδημιών αποτελεί ο ιός της ευλογιάς. Ενδεικτικά αναφέρεται ο αποδεκατισμός των γηγενών φυλών της αμερικανικής και της αφρικανικής ηπείρου την εποχή των εξερευνήσεων και του ευρωπαϊκού αποικισμού¹³. Ενδεικτική επίσης είναι η περίπτωση της επιδημίας της ευλογιάς στην Ισλανδία το 1707, για την οποία σημειώνεται ότι η προηγούμενη επίσκεψη της νόσου είχε συμβεί πριν από 35 χρόνια. Έτσι, το 1707 αποδεκατίστηκαν όσοι είχαν γεννηθεί μετά την τελευταία επιδημία του 1672 και δεν διέθεταν ανοσία, αφού δεν είχαν έρθει ποτέ στο παρελθόν σε επαφή με τον ιό¹⁴.

Έτσι, και οι επιδημίες του Βυζαντίου θα πρέπει να αποτελούν ένα τυπικό επιδημιολογικό μοντέλο καθώς εμπεριέχουν όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν. Αναφορικά με την εισροή νέων μελών στις πληθυσμιακές ομάδες, αυτό το φαινόμενο αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά μιας αυτοκρατορίας όπως ήταν η βυζαντινή. Η προσπάθεια προσδιορισμού του πληθυσμού της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε διάφορες περιόδους θεωρείται δύσκολη, αν όχι ουτοπική, και μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Τα αριθμητικά δεδομένα τα οποία διαθέτουμε αφορούν κυρίως τα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά ακόμα και αυτά κρίνονται ως επισφαλή. Κατά τον 4ο αιώνα στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος, ο πληθυσμός παραμένει γενικά μεγαλύτερος από αυτόν του δυτικού τμήματος¹⁵. Εικάζεται ότι κατά τον 4ο αιώνα ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας ανέρχονταν στα 26.000.000 κατοίκους, με

13. R. McCAA, Spanish and Nahuatl View on Smallpox and Demographic Catastrophe in the Conquest of Mexico, *Journal of Interdisciplinary History* 25.3 (1995), 397-431· W. SCHNEIDER, Smallpox in Africa During Colonial Rule, *Medical History* 53 (2009), 193-227.

14. M. TAYLOR, *Viruses and Man: a History of Interactions*, New York 2014, 153.

15. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία-Κοινωνία, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος Ζ'-Βυζαντινός Πολιτισμός. Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα 1978, 278-292.

5.000.000 εξ αυτών να διαβιούν στη Βαλκανική χερσόνησο¹⁶. Κατά τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Προφυρόγεννητο την εποχή του Ηρακλείου (7ος αι.) και των διαδόχων του, σημειώνεται αθρόα και πολυπληθής εισροή και εγκατάσταση στα εδάφη της αυτοκρατορίας νέων λαών όπως οι Κροάτες και οι Σέρβοι¹⁷.

Την εποχή του λοιμού του Ιουστινιανού (6ος αι.) και μέχρι τον 7ο αιώνα, ο πληθυσμός υπολογίζεται περί τα 30.000.000. Την εποχή της αραβικής κατάκτησης (7ος αι.) υπολογίζεται ότι οι κάτοικοι της Αιγύπτου, της Συρίας, της Παλαιστίνης και της περιοχής της Υπεριορδανίας ανέρχονταν σε 16.000.000, πληθυσμός που πλέον θα παύσει να ανήκει στην αυτοκρατορία αφού αυτές τις επαρχίες ουδέποτε ανέκτησαν οι Βυζαντινοί. Από το τέλος του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα, η δημογραφική εξέλιξη της αυτοκρατορίας φαίνεται να ξαναβρίσκει ένα κανονικό ρυθμό, απόρροια της συνεχιζόμενης εποικιστικής πολιτικής, της υποχρεωτικής μετοίκησης πληθυσμών από άλλες επαρχίες αλλά και την εγκατάσταση σλαβοβουλγαρικών και αρμενιοκουρδικών πληθυσμών. Κατά τον 11ο αιώνα, ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας ίσως ανέρχονταν στα 20.000.000, ενώ σταδιακά αρχίζει η φθίνουσα πορεία ακολουθώντας τη γενικότερη σταδιακή καθίζηση του Βυζαντίου¹⁸.

Η αυτοκρατορία του Βυζαντίου αποτέλεσε διαχρονικά ένα δυναμικό πληθυσμιακό σύστημα. Η αθρόα εισροή νέων φυλών και η εθελούσια ή αναγκαστική αποδοχή εκ μέρους τους της βυζαντινής πραγματικότητας, προσέδιδαν μια κοσμοπολίτικη, πολυσυλλεκτική και πολυπολιτισμική εικόνα στην αυτοκρατορία. Τα αστικά κέντρα αποτέλεσαν πόλο έλξης και τελικό προορισμό πολλών εσωτερικών μετακινήσεων. Η βυζαντινή πόλη όμως συχνά θα σταθεί ανήμπορη να δεχθεί νέους κατοίκους και ο υπερκορεσμός θα οδηγήσει σε αναγκαστικές πολεοδομικές ασυδοσίες και επεμβά-

16. P. CHARANIS, Observations on the Demography of the Byzantine Empire, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London 1967, 445· Α.Γ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Τα χρόνια της σχηματοποίησης του Βυζαντίου (284-518 μ.Χ.)*, Αθήνα 1983, 13-21· J. EADIE, City and Countryside in Late Roman Pannonia, στο *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, εκδ. R. HOHLFEDES [East European Monographs], New York 1982, 25-41.

17. CHARANIS, Observations, 445· ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Τα χρόνια της σχηματοποίησης*, 13-21.

18. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Τα χρόνια της σχηματοποίησης*, 13-21.

σεις στο φυσικό περιβάλλον οι οποίες συχνά θα επηρεάζουν το υγειονομικό επίπεδο των κατοίκων δημιουργώντας ένα πρόσφορο έδαφος για την εμφάνιση επιδημικών νόσων.

Από την ανθρωπογεωγραφία της αυτοκρατορίας έγινε αντιληπτό ότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους υπήρχε ένα δυναμικό πληθυσμιακό σύστημα με συνεχείς εισροές νέων ατόμων. Οι μετακινήσεις των πληθυσμών είναι ένα παγιωμένο ιστορικό φαινόμενο. Όμως, σε υγειονομικό επίπεδο, η σωστή επιδημιολογική επιτήρηση και τα εμβολιαστικά προγράμματα των χωρών υποδοχής δημιουργούν νέα άνοσα άτομα. Έτσι, μέσω των εμβολιασμών οι πληθυσμοί αυτοί μπορούν να διατηρήσουν σε υψηλό επίπεδο τη συλλογική ανοσία και να ενδυναμωθεί ο ανοσολογικός φραγμός. Ο υπολογισμός του επιπέδου της συλλογικής ανοσίας στο Βυζάντιο είναι αδύνατο να υπολογισθεί. Παρόλα αυτά μπορούμε να υποθέσουμε τη φυσιολογική εξέλιξη της συλλογικής ανοσίας σε μια εποχή χωρίς εμβόλια άρα με μόνη δυνατότητα διατήρησης της συλλογικής ανοσίας αυτή της δημιουργίας άνοσων ατόμων από τις προηγούμενες επιδημίες που είχαν ενσκήψει.

Στο σημείο αυτό αναφέρεται το θέμα της αξιολόγησης των πηγών, κυρίως αυτών που εμπεριέχουν υπερβολικές αναφορές ή υψηλό αριθμό θυμάτων. Οι φράσεις των βυζαντινών συγγραφέων στις περιγραφές της πανώλους, όπως *μένειν άτάφους τούς άποθνήσκοντας διά τὸ μὴν έξαρκεῖν τούς κραββάτους τῶν έκκλησιῶν καὶ τῶν οἴκων έκφέρειν αὐτούς*, μπορεί να απεικόνιζαν την πραγματική εικόνα μιας επιδημίας¹⁹. Μπορεί όμως και να υποδηλώνει όντως μια μείωση του εναπομείναντος ζώντος πληθυσμού αλλά ως αποτέλεσμα της μαζικής εξόδου των κατοίκων μιας πόλης προκειμένου να σωθούν. Έτσι, η έλλειψη αξιόπιστων δημογραφικών δεδομένων για τις βυζαντινές πόλεις εγείρει ερωτήματα ως προς τον πραγματικό ρυθμό έκτασης και θνητότητας της νόσου.

Παρόλα αυτά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πρώτοι βυζαντινοί πληθυσμοί που επλήγησαν, για παράδειγμα στην πρώτη πανδημία της πανώλους, λογικά θα εμφάνισαν υψηλή θνητότητα, όμως με βάση τα επιδημιολογικά και ανοσολογικά πρότυπα είναι προφανές ότι ένα σύνολο ατόμων πάντα επιβιώνει (εξαιρούμε τους ανθρώπους που επιβίωσαν επειδή

19. Συμεών Μάγιστρος, έκδ. ST. WAHLGREN, *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44], Berlin – New York 2006, 141.

απλά εγκατέλειψαν τους τόπους διαμονής τους). Τα άτομα αυτά απέκτησαν ανοσία που τους προφύλασσε στις μελλοντικές επισκέψεις της νόσου (άγνωστος ο ακριβής αριθμός των ετών ανοσίας) και αποτελούσαν φραγμό στην εξάπλωση της νόσου (τουλάχιστον στα όρια της πόλης τους). Όμως, οι μετακινήσεις των πληθυσμών, είτε λόγω εισβολών είτε λόγω αποφάσεων μεταφοράς τους στις πληγείσες περιοχές προκειμένου να αναπληρώσουν τα δημογραφικά κενά, ουσιαστικά δημιουργούσαν ξανά ένα νέο σύνολο «παρθένων» πληθυσμών. Αυτό που μπορεί κάποιος να υποθέσει είναι ότι το ποσοστό των ατόμων που επιβίωναν και καθίσταντο άνοσα ήταν ίσως τόσο μικρό και ανεπαρκές, που δεν μπορούσαν να «προστατεύσουν» τα νεοφερμένα επίνουσα άτομα στην επόμενη επιδημία που θα ενέσκηπτε.

Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπουμε τη διαχρονική και ιδιαίτερη σημασία των πολέμων και της μαζικής μετακίνησης των στρατευμάτων στη διασπορά των παθογόνων. Η ιστορία του Βυζαντίου βρίθει από πολεμικές συρράξεις που έως έναν βαθμό θα βοήθησαν είτε στην εξάπλωση κάποιου μικροβίου ή στην πρόκληση επιδημίας. Άμεσα και έμμεσα στοιχεία τέτοιων επιδημιών, κυρίως της πανώλους, αναδύονται κατά την επίθεση στην Κωνσταντινούπολη από τους Αβάρους το 598 στα Δριζίπερα της Ανατολικής Θράκης, τις επιδημίες που αποδεκάτισαν τον αραβικό στρατό το 639 και το 646 κατά τους βυζαντινοαραβικούς πολέμους, την επιδημία του 718 στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες, αλλά και τις επιδημικές εκρήξεις κατά τη δεύτερη πανδημία της πανώλους (Μαύρος Θάνατος) στο δεσποτάτο της Ηπείρου κατά τους πολέμους Βυζαντινών, Σέρβων και Αλβανών (1372-1376), στο πριγκιπάτο της Αχαΐας κατά την επίθεση της Ναβαρραίων (1378-1382), την επιδημία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1386 κ.ά.²⁰

20. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, έκδ. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocattae historiae*, Leipzig 1887 (ανατ. 1972, P. WIRTH), 7.15.2-3· L. CONRAD, *Arabic Plague Chronologies and Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre*, *Studia Islamica* 54 (1981), 51-93· A. HARRAK, *The Chronicle of Zuq'nīn, Parts III and IV, A.D. 488-775* [Pontifical Institute of Medieval Studies], Toronto 1999, 151-152· Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημόδη επιτομήν, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 57-115· R-J. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès correspondance*, τ. 1, Città del Vaticano 1960, 263, 273, 285, 317.

Από την παγκόσμια ιστορία αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις επιδημιών εν μέσω πολέμου, όπως τον λοιμό του Θουκυδίδη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τον λοιμό των Αντωνίνων κατά τους παρθικούς πολέμους στη ρωμαϊκή εποχή, τον τυφοειδή πυρετό κατά τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648), τη βουβωνική πανώλη κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774, τον τυφοειδή πυρετό κατά τη ρωσική εκστρατεία της Μεγάλης Στρατιάς του Ναπολέοντα (1812-1813) κ.ά.²¹.

Παθολόγο

Συχνά τίθεται από πολλούς ερευνητές το ερώτημα: «Τα μικρόβια που προκάλεσαν τις παλαιές επιδημίες είναι ίδια με αυτά της σύγχρονης εποχής;». Αυτό το ερώτημα οδηγεί στον επόμενο προβληματισμό: «Οι λοιμώδεις ασθένειες του παρελθόντος είναι ίδιες με τις σημερινές;». Η διαγνωστική ικανότητα μιας ιστορικο-επιδημιολογικής μελέτης εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό το στοιχείο της πιθανότητας. Οι σύγχρονες μελέτες όμως πρέπει να ξεκινούν από μια βάση που να αποτελεί τη σταθερά (*gold standard*). Αυτή η βάση είναι ότι η περιγραφόμενη νοσολογική οντότητα του παρελθόντος είναι ίδια με τη σημερινή. Κάποιος θα θεωρήσει ότι ήδη ξεκινούμε μια μελέτη με μεγάλο βαθμό υποκειμενικότητας όμως η εξήγηση είναι απλή και βασίζεται στη σχέση άνθρωπος - μικρόβιο - σύμπτωμα. Τα μικρόβια μπορεί να αλλάζουν τρόπο δράσης και κατ' επέκταση να αλλάζει και η δυναμική μιας επιδημίας, αλλά ταυτόχρονα η ασθένεια που προκαλούν διαχρονικά στον άνθρωπο έχει την ίδια συμπτωματολογία. Μια σύντομη σύγκριση στα σημαντικότερα συμπτώματα της πανώλους όπως αναφέρονται στις πηγές είναι η καλύτερη απάντηση στο ερώτημα που δικαίως τίθεται (Πίν. 1).

21. M. SMALLMAN-RAYNOR – A. CLIFF, *War Epidemics: an Historical Geography of Infectious Diseases in Military Conflict and Civil Strife, 1850-2000* [Oxford Geographical and Environmental Studies], Oxford 2004, 87-93, 96, 106-108.

<p>Πρώτη Πανδημία στο Βυζάντιο (541) <i>Βουβωνική μορφή</i></p>	<p>Τρίτη Πανδημία στην Κίνα (1894) <i>Βουβωνική μορφή</i></p>
<p>Πυρετός Ρίγη Επιηρμένοι βουβωνικοί λεμφαδένες Πονοκέφαλος – ναυτία - έμετος Υψηλή θνητότητα (δεν υπάρχει θεραπεία)</p>	<p>Πυρετός Ρίγη Επιηρμένοι βουβωνικοί λεμφαδένες Πονοκέφαλος – ναυτία - έμετος Υψηλή θνητότητα (δεν υπάρχει θεραπεία)</p>
<p>Δεύτερη Πανδημία στην Ευρώπη (1347) <i>Πνευμονική μορφή</i></p>	<p>Τρίτη Πανδημία στην Κίνα (1894) <i>Πνευμονική μορφή</i></p>
<p>Βήχας Αιμόπτυση Νεκρωτικά έλκη Υψηλή θνητότητα (δεν υπάρχει θεραπεία) Θάνατος σε 2-3 ημέρες Θνητότητα έως 70% των ασθενών</p>	<p>Βήχας Αιμόπτυση Νεκρωτικά έλκη Υψηλή θνητότητα (δεν υπάρχει θεραπεία) Θάνατος σε 2-3 ημέρες Θνητότητα 50-60% των ασθενών</p>
<p>Η νόσος σήμερα <i>Επιδημία Μαδαγασκάρης (Αύγουστος-Νοέμβριος 2017)</i> Μορφή: Πνευμονική και Βουβωνική Συμπτώματα: Πυρετός, ρίγη, βήχας, πόνος στο στήθος, αιμόπτυση, επιηρμένοι λεμφαδένες Ασθενείς: 2.414 ύποπτα και επιβεβαιωμένα εργαστηριακά κρούσματα Θνητότητα: 8,6% των ασθενών (λόγω καθυστερημένης αναζήτησης ιατρικής βοήθειας και καθυστερημένης έναρξης της αντιβιοτικής θεραπείας) Πηγή: World Health Organization https://www.who.int/csr/don/02-november-2017-plague-madagascar/en/ https://www.who.int/health-topics/plague#tab=tab_1</p>	

Πίν. 1. Σύγκριση συμπτωμάτων βουβωνικής και πνευμονικής μορφής της πανώλους κατά τις τρεις πανδημίες και την πρόσφατη επιδημία της Μαδαγασκάρης.

Οι μικροοργανισμοί είναι αυτοί που μπορούν φυλογενετικά να εξελιχθούν και από ένα μη παθογόνο να μετατραπούν σε ένα άκρως επικίνδυνο και θανατηφόρο μικρόβιο. Πολύ πιθανόν, οι μικροοργανισμοί που έπληξαν στο παρελθόν τους ανθρώπινους πληθυσμούς να μην είναι ακριβώς οι ίδιοι με τους σημερινούς, αλλά αυτό δεν αναιρεί το γεγονός της συγγενείας τους

με τους σημερινούς όπως αυτό αναδύεται από τις μοριακές μελέτες. Αντίθετα, στον άνθρωπο τις τελευταίες χιλιετίες οι βιολογικοί νόμοι που διέπουν την αντίδρασή του στα παθολογικά φαινόμενα έχουν παραμείνει αμετάβλητοι²². Μπορεί το ανθρώπινο γονιδίωμα να έχει υποστεί πλήθος μεταλλάξεων στο διάβα των χιλιετιών αλλά οι μεταλλάξεις αυτές δεν άλλαξαν την αντίδραση του ανθρώπινου οργανισμού στα ερεθίσματα των μικροοργανισμών. Σε μοριακό επίπεδο τα επιστημονικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ μιας αργής ανθρώπινης βιολογικής εξέλιξης παρά το μεγάλο αριθμό μεταλλάξεων²³. Αυτό πιο απλά θα μπορούσε να σημαίνει ότι οι αμυντικοί μηχανισμοί του ανθρώπινου οργανισμού, από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν, παραμένουν οι ίδιοι έως σήμερα. Έτσι, οι άνθρωποι του βου ή του 20ού αιώνα πριν την ανακάλυψη των αντιβιοτικών νοσούσαν με τα ίδια συμπτώματα και πέθαιναν με πανομοιότυπο τρόπο. Για χιλιάδες χρόνια τα μικρόβια προκαλούν την ίδια αλληλουχία στην αμυντική αντίδραση του ανθρώπινου οργανισμού, με την ενεργοποίηση και τη συμμετοχή των ίδιων οργάνων (μυελός των οστών, αίμα, θύμος αδένας, λεμφαδένες, σπλήνας) και των ίδιων κυτταρικών στοιχείων (B- και T- λεμφοκύτταρα, μονοκύτταρα μακροφάγα, Natural Killers Cells κλπ). Αυτό που πρέπει ουσιαστικά να αντιληφθούμε είναι ότι η διαφορά από τις επιδημίες των παρελθόντων αιώνων έγκειται:

- α) στην ύπαρξη θεραπείας,
- β) στην ύπαρξη προφύλαξης (εμβόλια),
- β) στη δυνατότητα έγκαιρης διάγνωσης,
- γ) στη γρήγορη αντίδραση των υγειονομικών υπηρεσιών,
- δ) στην ύπαρξη σχεδίου δράσης της διεθνούς κοινότητας.

Καταστάσεις όπως πόλεμοι και φυσικές καταστροφές οδηγούν σε συνθήκες ιδανικές για την εμφάνιση επιδημιών. Σε τέτοιες χαοτικές καταστάσεις, οι συνθήκες που διαμορφώνονται δεν διαφέρουν από τις υγειονομικές συνθήκες των περασμένων αιώνων, γεγονός που οδηγεί στην παράταση του χρόνου περιστολής μιας επιδημίας.

22. M. GRMEK, *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*, Paris 1983.

23. A. EYRE-WALKER – P. KEIGHTLEY, Estimating the Rate of Adaptive Molecular Evolution in the Presence of Slightly Deleterious Mutations and Population Size Change, *Molecular Biology and Evolution* 26 (2009), 2097-2108· F. REED – C. AQUARDO, Mutation, Selection and the Future of Human Evolution, *Trends in Genetics* 22 (2006), 479-484.

Εξέλιξη μικροβίων

Η βασική πηγή της εξέλιξης και της ποικιλομορφίας των μικροβίων είναι η αλλαγή στο DNA (γνωστή ως μετάλλαξη ή μεταλλαγή) που τροποποιεί και αλλάζει τις πληροφορίες που περιέχει ένας μικροοργανισμός. Μερικές είναι μικρές αλλαγές, άλλες όμως μπορούν να επιφέρουν μεγάλες αναδιατάξεις και αλλάζουν δραματικά τις ιδιότητες και τις ανάγκες ενός μικροβίου. Τα δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά των οργανισμών είναι μια σειρά πληροφοριών που ο κάθε οργανισμός κληρονομεί από τους προγόνους του και κληροδοτεί στους απογόνους του. Οι γενετικές πληροφορίες του βακτηριακού κυττάρου είναι αποθηκευμένες σε ένα κυκλικό χρωμόσωμα και σε ορισμένες εξω-χρωμοσωμικές γενετικές μονάδες, τα λεγόμενα πλασμίδια. Το χρωμόσωμα είναι μια οργανωμένη δομή DNA και περιλαμβάνει πολλά γονίδια. Είναι ενδιαφέρον ότι ένα βακτηριακό κύτταρο που φέρει πλασμίδιο μπορεί να έρθει σε επαφή με ένα άλλο βακτηριακό κύτταρο που δεν διαθέτει πλασμίδιο. Το βακτηριακό κύτταρο-δότης μπορεί να δώσει το πλασμίδιο του στο βακτηριακό κύτταρο-δέκτη, το οποίο πλέον με τη σειρά του, ως νέος δότης, να το μεταφέρει σε ένα άλλο κύτταρο-δέκτη που δεν διαθέτει πλασμίδιο, προσδίδοντας νέες ιδιότητες στους μικροοργανισμούς.

Τα βακτηριακά γονιδιώματα συχνά περιέχουν και άλλες δομές όπως «νησιά» από DNA (Genomic islands-GIs) τα οποία έχουν μεταφερθεί σε αυτά από άλλα είδη, τα οποία μπορούν να προσφέρουν γονίδια με ειδικές ιδιότητες σε ένα βακτήριο. Ανάλογα με τα γενετικά στοιχεία υπάρχουν γονίδια που κωδικοποιούν λοιμογόνους παράγοντες, τις νέες μεταβολικές ιδιότητες προκειμένου τα βακτήρια να προσαρμοστούν σε ένα νέο περιβάλλον κ.ά. Σε αντίθεση με τη θεωρία του Charles Darwin, σύμφωνα με την οποία η πορεία των ειδών εξελίσσεται αργά με πολύ μικρά βήματα, η έννοια της εξέλιξης των βακτηρίων σημειώνεται με απίστευτη ταχύτητα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτά τα «νησιά» από DNA μπορεί να οδηγήσουν σε δραματική ή ακόμη και ολική αλλαγή του τρόπου ζωής ενός βακτηριδίου και να το μετατρέψουν από ένα «ακίνδυνο» βακτήριο σε ένα άκρως «δολοφονικό» παθογόνο. Για παράδειγμα, οι πρόγονοι της *Yersinia pestis*, που προκαλεί την πανώλη, δηλαδή η *Yersinia enterocolitica* και η *Yersinia pseudotuberculosis* είναι μικρόβια που προκαλούν νοσήματα του γαστρεντερι-

κού συστήματος²⁴. Η *Yersinia pestis* κράτησε τον πυρήνα των γονιδίων των προγονικών της μικροβίων *Yersinia enterocolitica* και *pseudotuberculosis* αλλά η προσθήκη νέων γονιδίων μέσω πλασμιδίων το μετέτρεψε σε ένα νέο είδος, άκρως επιθετικό που χρειάζεται πλέον διαβιβαστές για να μεταφερθεί (ψύλλοι) ή μεταδίδεται μέσω σταγονιδίων ανάμεσα σε ανθρώπους (πνευμονική μορφή)²⁵. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την έλευση ενός μικροβίου σε μια περιοχή ξεκινά αμέσως η διαδικασία εξέλιξής του. Θα πρέπει να θυμόμαστε ότι οι επιδημίες αποτελούν την καλύτερη ευκαιρία για ένα μικρόβιο να εξελιχθεί, ενώ εμφανίζεται και το φαινόμενο της «μικροεξέλιξης», δηλαδή νέα στελέχη του ίδιου μικροβίου σε συγκεκριμένο τόπο που έχουν κάποια διαφορετικά χαρακτηριστικά από βακτήρια του ίδιου είδους. Παρά τις μικρές διαφορές ανάμεσα στα στελέχη των μικροβίων του ίδιου είδους, ο τρόπος δράσης τους είναι ίδιος. Για να γίνει πιο αντιληπτή η διαχρονική έννοια της εξέλιξης αρκεί ο αναγνώστης να αναλογιστεί, γιατί κάθε χρόνο πρέπει να κάνουμε ξανά το εμβόλιο κατά της γρίπης, (ο ιός της οποίας αποκτά συνεχώς νέα χαρακτηριστικά) και δεν αρκούμαστε στο εμβόλιο του προηγούμενου έτους. Ένα ακόμα, άκρως ανησυχητικό, παράδειγμα εξέλιξης αποτελεί και η ανθεκτικότητα που έχουν αποκτήσει κάποια μικρόβια σε συγκεκριμένα αντιβιοτικά σκευάσματα.

Περίβαλλον

Κλίμα

Ορισμένοι περιβαλλοντικοί παράγοντες επηρεάζουν την εξάπλωση των λοιμωδών νοσημάτων, όπως τα ύδατα, η παραγωγή τροφίμων και το κλίμα. Σήμερα, οι κλιματικές αλλαγές θεωρείται ότι προκαλούν πάνω από 150.000 θανάτους ετησίως. Αυτή η εκτίμηση περιλαμβάνει και τους θανάτους ως αποτέλεσμα ακραίων καιρικών συνθηκών. Οι μεταβολές της θερμοκρασίας και των συνθηκών βροχόπτωσης μπορεί επίσης να επηρεάσουν τα πρότυπα μετάδοσης για πολλές λοιμώξεις που σχετίζονται με το νερό.

24. Y. SABINA, A. RAHMAN, R. RAY, D. MONTET, *Yersinia enterocolitica*: Mode of Transmission, Molecular Insights of Virulence, and Pathogenesis of Infection, *Journal of Pathogens* (2011), ID 429069, doi:10.4061/2011/429069.

25. F. POUILLOT, C. FAYOLLE, E. CARNIEL, Characterization of Chromosomal Regions Conserved in *Yersinia pseudotuberculosis* and Lost by *Yersinia pestis*, *Infection and Immunity* 76.10 (2008), 4592-4599.

Επίσης, η κατανομή και το μέγεθος του πληθυσμού των φορέων των μικρο-οργανισμών μπορεί να επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από το τοπικό κλίμα.

Το κλίμα είναι η μέση κατάσταση της ατμόσφαιρας, της γης ή των υδάτων μιας περιοχής σε μια κλίμακα χρόνου. Περιγράφεται από ένα σύνολο μεταβλητών όπως: θερμοκρασία, άνεμος, υγρασία, θολότητα, υγρασία εδάφους, θερμοκρασία της επιφάνειας της θάλασσας κ.ά.²⁶.

Οι κλιματικές μεταβολές επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα τη μετάδοση πολλών μολυσματικών ασθενειών και την παραγωγικότητα των τροφίμων. Για τις λοιμώξεις που μεταδίδονται με φορέα, η κατανομή και η αφθονία φορέων και ενδιάμεσων ξενιστών επηρεάζονται από θερμοκρασίες, βροχοπτώσεις, υγρασία, επιφανειακά ύδατα, ανέμους, αλλά και μια σειρά άλλων παραγόντων όπως βλάστηση, είδη ξενιστών, αρπακτικά ζώα, ανταγωνιστές, παράσιτα και ανθρώπινες παρεμβάσεις²⁷.

Οι μεταβολές στον καιρό και στο κλίμα μπορούν επίσης να επηρεάσουν τη μετάδοση ασθενειών που μεταδίδονται με φορέα και περιλαμβάνουν τη θερμοκρασία, τις βροχοπτώσεις, τον άνεμο, την ξηρασία κ.ά. Όσο για τα παθογόνα που μεταδίδονται με τρωκτικά, αυτά επηρεάζονται έμμεσα από οικολογικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν με τις σειρά τους τις πηγές τροφίμων και το πληθυσμό των τρωκτικών. Επιπλέον, η άφθονη βροχόπτωση έχει αποδειχθεί ότι προάγει την αύξηση του πληθυσμού μικρών τρωκτικών μέσω της αυξημένης διαθεσιμότητας τροφής²⁸.

26. A. McMICHAEL, D. CAMPBELL-LENDRUM, C. CORVALÁN, K. EBI, A. GITHEKO, J. SCHERAGA, A. WOODWARD, Global Climate Change, *Environmental and Occupational Risk Factors World Health Organization* www.who.int/publications/cra/chapters/volume2/part2/en/· E. TSIROS, C. DOMENIKIOTIS, N. DALEZIOS, Sustainable Production Zoning for Agroclimatic Classification Using GIS and Remote Sensing, *Journal of the Hungarian Meteorological Service OMSZ* 113.1-2 (2009), 55-68.

27. J. PATZ, P. EPSTEIN, T. BURKE, J. BALBUS, Global Climate Change and Emerging Infectious Diseases, *Journal of the American Medical Association* 275 (1996), 217-223· R. KOVATS, D. H. CAMPBELL-LENDRUM, A. J. McMICHAEL, A. WOODWARD, J. S. COX, Early Effects of Climate Change: Do They Include Changes in Vector-borne Disease?, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B Biological Sciences* 356.1411 (2001), 1057-1068.

28. G. SINGLETON, Population Dynamics of an Outbreak of House Mouse (*Mus domesticus*) in the Mallee Wheatlands of Australia - Hypothesis of Plague Formation, *Journal of Zoology* (London) 219 (1989), 495-515· J. BROWN – S. ERNES, Rain and Rodents: Complex Dynamics of Desert Consumers, *Bioscience* 52 (2002), 979-987· S. DAVIS, E. CALVET, H.

Οι έμμεσες κλιματολογικές πληροφορίες, που προκύπτουν από τη μελέτη των δακτυλίων ανάπτυξης των δένδρων, των ιζημάτων, των παγετώνων και άλλων δεδομένων, συγκροτούν τα λεγόμενα proxy data για την ιστορία του κλίματος. Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν την υπόθεση της σταδιακής ξήρανσης του κλίματος και τις κλιματικές εναλλαγές θερμών και ψυχρών περιόδων για τον ευρασιατικό χώρο. Αντίθετα, αρκετοί είναι και εκείνοι που υποστηρίζουν ένα μοντέλο σχετικής σταθερότητας του κλίματος με εναλλαγές ξηρών και υγρών περιόδων. Επίσης, μια εναλλακτική θεωρία προτείνει την κλιματική μεταβολή προς ένα πιο υγρό κλίμα στον μεσογειακό χώρο κατά τον 4ο μ.Χ. αιώνα²⁹.

Σύμφωνα με τα σύγχρονα δεδομένα του μεσογειακού κλίματος αυτό χαρακτηρίζεται από πολύ ζεστά και ξηρά καλοκαίρια, σχετικά ήπιους χειμώνες, ενώ το ποσοστό των βροχοπτώσεων ποικίλει. Το εσωτερικό της Βαλκανικής Χερσονήσου χαρακτηρίζεται από ήπιο ηπειρωτικό κλίμα και πολλές βροχοπτώσεις. Στη Μικρά Ασία, εξαιτίας των ορεινών όγκων το κλίμα έχει τα χαρακτηριστικά ηπειρωτικού κλίματος στέπας με καυτά και ξηρά καλοκαίρια, ψυχρούς χειμώνες και λίγες βροχοπτώσεις. Στην Άνω Μεσοποταμία, που συνδέεται στα νοτιοανατολικά με τη Μικρά Ασία, διακρίνονται διαφορές στο βόρειο και το νότιο τμήμα της. Ενώ στον Βορρά της Μεσοποταμίας οι βροχοπτώσεις συχνές, στον Νότο σπανίζουν. Οι χειμώνες στο βορρά είναι ψυχροί ενώ στο νότο ήπιοι. Όσο για τα καλοκαίρια αυτά χαρακτηρίζονται ιδιαίτερα καυτά και ξηρά με μικρές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο Βορρά και τον Νότο³⁰.

Για τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, κατά τον 4ο και το 5ο αιώνα, έχουμε εξαιρετικά λίγες πληροφορίες από τις οποίες θα μπορούσαμε να ανασυνθέσουμε τις κλιματικές αλλαγές και τις επιδράσεις τους. Για τον 6ο αιώνα οι πηγές αρχίζουν να παρουσιάζουν ψήγματα πληροφοριών που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην ανασύνθεση του κλίματος. Μετά την

LEIRS, Fluctuating Rodent Populations and Risk to Humans from Rodent-borne Zoonoses, *Vector Borne Zoonotic Diseases* 5 (2005), 305-314.

29. J. R. CHAPPELL, Climatic Pulsations in Inner Asia and Correlations Between Sunspots and Weather, *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology* 10 (1971), 177-197.

30. J. KODER, Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries?, στο *The Sixth Century, End or Beginning?* εκδ. P. ALLEN – E. JEFFREYS, Brisbane 1996, 270-285.

ξηρασία των πρώτων δεκαετιών του 6ου αιώνα, φαίνεται ότι ακολούθησαν χρονιές με έντονα φαινόμενα βροχοπτώσεων³¹.

Νέες προσεγγίσεις στην επίδραση του κλίματος

Από τη μελέτη των βυζαντινών πηγών εντοπίζονται στοιχεία που παραπέμπουν σε περιόδους ξηρασίας. Οι αναφορές είναι συχνές κατά την περίοδο 500-750, και αφορούν κυρίως τις περιοχές της Αιγύπτου, της Παλαιστίνης, της Συρίας, της Μεσοποταμίας. Την περίοδο 500-600, αναφορές για περιόδους ξηρασίας συναντάμε και για τις περιοχές της Μικράς Ασίας αλλά και της Θράκης (Κωνσταντινούπολη). Κατά γενική παραδοχή, η περίοδος μεταξύ 4ου και 7ου αιώνα χαρακτηρίζεται ως περίοδος με κυρίαρχο το στοιχείο της ξηρασίας στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Κατά τις εκτιμήσεις των παλαιοκλιματολόγων η λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου παρουσίασε μια συνοχή ως προς την κλιματική εξέλιξη. Το κλίμα φαίνεται ότι ήταν σχεδόν παρόμοιο με το σημερινό, ίσως θερμότερο και ξηρότερο μέχρι το πρώιμο Βυζάντιο, ενώ τους κατοπινούς αιώνες εξελίχθηκε σε λίγο υγρότερο αλλά εξακολούθησε να εμφανίζει εναλλαγές ξηρών περιόδων.

Καθώς πληθαίνουν οι αναφορές των επόμενων αιώνων, φαίνεται ότι η περίοδος από τον 8ο έως τον 13ο αιώνα χαρακτηρίζεται με ψυχρότερο και υγρότερο κλίμα στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Από τη νέα χιλιετία οι ενδείξεις είναι περισσότερες για την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία, την Αρμενία και τη Μεσοποταμία. Βέβαια, δεν λείπουν και οι αναφορές των αραβικών πηγών για περιόδους ξηρασίας στην Αίγυπτο, τη Συρία και την Παλαιστίνη. Οι ενδείξεις ψύχρανσης για την περιοχή της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας εμφανίζονται σχετικά αυξημένες την περίοδο 1300-1400 και για τη Θράκη και τη Μακεδονία ανάμεσα στα 1250 και 1400.

31. Ι. ΤΕΛΕΛΗΣ, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο* [Πονήματα. Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας], Αθήνα 2004, τ. 2, 850-864· J. KODER, *Der Lebensraum der Byzantiner: Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* [Byzantinische Geschichtsschreiber], Graz, Wien, Köln 1984· Α. ΣΙΝΑΚΟΣ, *Ανθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος-6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003, 50-53.

Έως κάποιο βαθμό όλες αυτές οι κλιματικές μεταβολές πρέπει να επηρέασαν την πορεία των λοιμωδών νοσημάτων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Αναφορικά με τη δυναμική της πανώλους θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι κλιματολογικές συνθήκες του βου αιώνα ίσως αποδείχθηκαν ιδανικές για την εγκατάσταση του μικροβίου στη Μεσόγειο, ενώ οι μεταβολές των επόμενων αιώνων συνετέλεσαν στη συντήρηση της νόσου στην περιοχή. Ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις ανομβρίας και ξηρασίας από το 516 έως το 520 και από το 523 έως το 538 στην Παλαιστίνη, οι οποίες μεταβλήθηκαν στα βροχερά και υγρά έτη της δεκαετίας του 540, η ξηρασία και οι καύσωνες της Μεσοποταμίας (536-541) καθώς και το τρίπτυχο ανομβρία - ξηρασίας - λιμών στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία, κατά τα έτη 554-562³². Γίνεται αντιληπτό ότι η επίδραση του κλίματος, για παράδειγμα στην πανώλη, μπορεί να είναι έμμεση ή άμεση και να εμπλέκει τον παθογόνο παράγοντα, τον διαβιβαστή και τον ξενιστή. Οι σύγχρονες μελέτες δείχνουν ότι ο πληθυσμός και η συμπεριφορά των τρωκτικών επηρεάζεται από τις κλιματικές αλλαγές. Μπορεί λοιπόν κάποιος να αρνηθεί ότι το ίδιο μοτίβο ίσως καθόριζε πριν από αιώνες την ηθολογία των τρωκτικών; Πάντως, οι αναφορές των έντονων φυσικών φαινομένων και των επακόλουθων λιμών που έπλητταν ανθρώπους και ζώα, δείχνουν ότι άλλη μια πλευρά του επιδημιολογικού τριγώνου της πανώλους, δηλαδή αυτή του περιβάλλοντος που συνδέει το παθογόνο με τον ξενιστή, είχε ήδη πληγεί την εποχή του Βυζαντίου καθορίζοντας έτσι το φάσμα των λοιμωδών νοσημάτων.

Αναφορές για λοιμώδη νοσήματα στο Βυζάντιο

Η μερίδα του λέοντος των αναφορών ανήκει σίγουρα στην πανώλη. Όμως και άλλες αναφορές διευρύνουν το πλαίσιο των λοιμωδών νοσημάτων. Επιδημικά νοσήματα αναφέρονται στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κατά τον 4ο και 5ο αιώνα, οι περιγραφές των οποίων δεν είναι σαφείς, αφήνοντας έτσι χώρο για προτάσεις που περιλαμβάνουν οντότητες όπως η δυσεντερία, η διφθερίτιδα και η ευλογιά³³. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινίσουμε ότι ένα μεγάλο ποσοστό των βυζαντινών περιγραφών δεν πα-

32. ΤΕΛΕΗΣ, *Μετεωρολογικά φαινόμενα*, 850-864.

33. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Famine and Pestilence*, 88-103.

ρέχει σαφή εικόνα της συμπτωματολογίας. Με δεδομένη αυτή την ανεπάρκεια, πρέπει να αντιληφθούμε ότι αυξάνει ραγδαία η πιθανότητα λάθους. Ουσιαστικά, ο αριθμός των πηγών που παρέχουν ικανοποιητική ενημέρωση είναι μικρός, ενώ πολλές επιδημίες κατατάσσονται σε κάποιο νόσημα με τη βοήθεια έμμεσων «χωρο-χρονικών» πληροφοριών όπως στην περίπτωση της πανώλους. Αναφορικά με την ευλογία, ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η περίπτωση της περιγραφής του Μιχαήλ Ψελλού για το νόσημα της κόρης του Στυλιανής, η οποία συγκεντρώνει πολύ υψηλές πιθανότητες για τη συγκεκριμένη νόσο³⁴.

Το πλήθος των πηγών αναφορικά με τους βίους των αυτοκρατόρων και τις πιθανές αιτίες θανάτου τους παρέχει μια επιπλέον δυνατότητα διερεύνησης των λοιμωδών νοσημάτων. Ανάμεσα στις υποθέσεις, οι οποίες δεν μπορούν να υποδηλώσουν ξεκάθαρα τον ενδημικό χαρακτήρα ενός νοσήματος, περιλαμβάνεται η ελονοσία, ο τυφοειδής πυρετός, ο άνθρακας κ.ά. Στο σημείο αυτό έρχεται ως ενισχυτικό στοιχείο η αμιγώς ιατρική βυζαντινή γραμματεία, η οποία πρέπει να αξιολογηθεί σχετικά με το κατά πόσο επιβεβαιώνει τις υποθέσεις περί ενδημικότητας κάποιων νοσολογικών οντοτήτων³⁵. Τέλος, σημειώνουμε ότι και τα αγιολογικά κείμενα μπορούν να αποτελέσουν μια ιδιαίτερη πηγή πληροφόρησης του λοιμώδους φάσματος.

Συμπεράσματα

Ο αναγνώστης πρέπει να αντιληφθεί τον μεγάλο βαθμό δυσκολίας αξιολόγησης πηγών οι οποίες τις περισσότερες φορές παρέχουν ελάχιστα δεδομένα επιδημιολογικού ενδιαφέροντος. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η πλειοψηφία των πηγών δεν θέτει τη διάγνωση, δίνει όμως τη δυνατότητα διατύπωσης κάποιας θεωρίας συνυπολογίζοντας μια σειρά πολλών παραγόντων. Γίνεται κατανοητό επίσης ότι η βασική αρχή της επιδημιολογικής τριάδας έχει διαχρονική εφαρμογή στους ανθρώπινους πληθυσμούς ανά τους αιώνες. Η περίπτωση των λοιμωδών νοσημάτων και των επιδημιών

34. Μιχαήλ Ψελλός, *Είς την θυγατέρα Στυλιανήν πρό ὄρας γάμου τελευτήσασαν*, έκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Ε', Paris 1876, 62-87.

35. J. LASCARATOS, The «Anthrax» of Two Byzantine Emperors: Constantine V (741-775) and Leo IV (775-780), *International Journal of Dermatology* 42.3 (1997), 712-716· J. LASCARATOS – S. MARKETOS, The Cause of Death of the Byzantine Emperor John I Tzimisces (969-976): Poisoning or Typhoid Fever?, *Journal of Medical Biography* 6.3 (1998), 171-174.

στο Βυζάντιο δεν μπορεί να αποτελεί εξαίρεση ούτε να παρεκκλίνει από αυτήν τη γενική αρχή. Συχνά όμως σημειώνεται μια υπερεκτίμηση των δεδομένων παγιώνοντας έτσι διάφορα μοντέλα για το τι ακριβώς είναι ένα λοιμώδες νόσημα ή μια επιδημία. Κανείς δεν αμφιβάλλει για την καταστροφή των πανδημιών της πανώλους, τη φοβερή Ισπανική Γρίπη του 1918, τις πανδημίες χολέρας ή τον τρόμο των επιδημιών της ευλογιάς. Όμως, υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά τα οποία δεν πρέπει να ξεχνάμε και δεν εξαιρούν τους βυζαντινούς πληθυσμούς.

Σε μια επιδημία δεν εκτίθενται όλα τα μέλη του πληθυσμού στο παθογόνο αίτιο και δεν νοσούν όλοι. Η αντίδραση του οργανισμού κάθε ατόμου στην εισβολή ενός παθογόνου είναι διαφορετική και το τελικό αποτέλεσμα κυμαίνεται από μια ελαφρά έως βαριά νόσηση με ανάρρωση ή θάνατο. Επιπλέον, ο ανθρώπινος οργανισμός εξελίχθηκε σε μια προσπάθεια να καταπολεμήσει τα παθογόνα του περιβάλλοντος και οι αντιδράσεις του ανοσοποιητικού μας συστήματος είναι διαχρονικές. Για αιώνες, οι άνθρωποι σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη πλήττονταν, νοσούσαν και πέθαιναν από τα λοιμώδη νοσήματα με πανομοιότυπο τρόπο και μόνο η ανακάλυψη των αντιβιοτικών και των εμβολίων αλλά και η βελτίωση των υγειονομικών υπηρεσιών κατά τον 20ό αιώνα έβαλε τέλος στις μεγάλες μάστιγες της ανθρωπότητας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
—ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837—

Τμήμα
Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Δίκτυο
για την Ιστορία της Υγείας

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Ημερίδα

*Ίατρική θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος,
ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς.*

Ὁψεις της Ιατρικής στο Βυζάντιο

Παρασκευή 14 Δεκεμβρίου 2018

Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ
Σκουφά 45

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Παρασκευή, 14 Δεκεμβρίου 2018, πρωί

Το βλέμμα πάνω στο σώμα

Συντονίστρια: *Κατερίνα Γαρδίκια*

10.00-11.20

Αθηνά Μπάζου, «Η Ανατομία (θεωρία και πρακτική) στο Βυζάντιο»

Μάρα Βερούκοκου, «Ιατρικά εργαλεία της ύστερης αρχαιότητας από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη»

Κατερίνα Νικολάου, «Περί ατεκνίας, τοκετών, μαιών και ιατρών στο Βυζάντιο»

Γεράσιμος Μέριανος, «Αναφορές στην ιατρική στο ελληνικό αλχημικό Corpus»

11.20-11.40: Συζήτηση

11.40-12.10: Διάλειμμα - Καφές

Ασθένεια και υγεία

Συντονίστρια: *Ειρήνη Χρήστου*

12.10-13.30

Κώστας Τσιάμης, «Τα λοιμώδη νοσήματα στη Βυζαντινή Μεσόγειο»

Ηλίας Βαλιάκος, «Ασθένειες και παθήσεις στο *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού την ύστερη βυζαντινή εποχή»

Μαρία Λεοντσίνη, «Διατροφικές συνήθειες και υγεία: Η κατανάλωση ζωικών λιπών στις βυζαντινές ιατρικές και διαιτητικές πραγματείες (7ος-12ος αι.)»

Ηλίας Αναγνωστάκης, «Στα όρια της ιατρικής: Μικρές ιστορίες οδονταλγίας και λαϊκές οδοντιατρικές αντιλήψεις στο Βυζάντιο»

13.30-13.50: Συζήτηση

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

13.50-16.15: Επίσκεψη της Έκθεσης

Θεραπεύοντας το σώμα: ιατρικά εργαλεία και πρακτικές ίασης από την ύστερη αρχαιότητα ως τον μεσαίωνα
Γεύμα

Παρασκευή, 14 Δεκεμβρίου 2018, απόγευμα

Θεσμοί και άσκηση της ιατρικής

Συντονίστρια: *Αναστασία Παπαδία-Λάλα*

16.15-16.55

Διονύσης Σταθακόπουλος, «Η νομοθέτηση της άσκησης της ιατρικής τον 120 και 130 αιώνα»

Πέτρος Μπούρας-Βαλλιανάτος, «Διαπολιτισμική μετάδοση ιατρικών γνώσεων από τον Ισλαμικό κόσμο στο Βυζάντιο (11ος-15ος αι.)»

16.55-17.10: Συζήτηση

17.10-17.30: Διάλειμμα

Συντονίστρια: *Μαρία Λεοντίνη*

17.30-18.40

Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου, «Βυζαντινά νοσοκομεία στην Κωνσταντινούπολη»

Στέφανος Γερούλάνος, «Ο Ξενών της Μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα»

Alain Touwaide, «Byzantine Medicine. Towards a Reassessment»

18.40-19.00: Συζήτηση

Επιστημονική-Οργανωτική Επιτροπή

Κατερίνα Γαρδίκια

Κατερίνα Νικολάου

Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου

Κατάλογος συμμετεχόντων

- Ηλίας Αναγνωστάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ)
- Ηλίας Βαλιάκος, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Μάρα Βερούκοκου, Μουσείο Μπενάκη
- Κατερίνα Γαρδίκια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)
- Στέφανος Γερουλάνος, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Μαρία Λεοντσίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, ΕΙΕ
- Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, ΕΙΕ
- Αθηνά Μπάζου, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- Πέτρος Μπούρας-Βαλλιανάτος, Department of History, King's College, London & Wellcome Trust
- Κατερίνα Νικολάου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ
- Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ
- Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Τμήμα Ιατρικής, ΕΚΠΑ
- Διονύσης Σταθακόπουλος, Department of History, King's College, London
- Alain Touwaide, University of California Los Angeles & Institute for the Preservation of Medical Traditions
- Κώστας Τσιάμης, Τμήμα Ιατρικής, ΕΚΠΑ
- Ειρήνη Χρήστου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

***Θεραπεύοντας το σώμα: ιατρικά εργαλεία και πρακτικές ίασης
από την ύστερη αρχαιότητα ως τον μεσαίωνα***

Το Μουσείο Μπενάκη παρουσιάζει για πρώτη φορά ένα άγνωστο τμήμα της βυζαντινής συλλογής, μεσαιωνικά ιατρικά εργαλεία και χειρόγραφα εγχειρίδια ιατρικής.

Η έκθεση, αξιοποιώντας τα πρώτα αποτελέσματα μιας διεπιστημονικής έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη, πραγματοποιείται με την ευκαιρία της επιστημονικής ημερίδας «*Ιατρική θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος, ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς: Ὅψεις της Ιατρικής στο Βυζάντιο*».

Η παρουσίαση των ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων υλοποιείται στο πλαίσιο του προγράμματος «End of Year Appeal 2017» του Τμήματος Ανάπτυξης και Πόρων του Μουσείου Μπενάκη.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Χώρος έκθεσης: Μουσείο Μπενάκη Ελληνικού Πολιτισμού, Κουμπάρη 1,
Αθήνα 10674

Διάρκεια : 14/12/2018- 27/01/2019

Είσοδος ελεύθερη

Εικόνα εξωφύλλου

Μικρογραφία από το χειρόγραφο του Διοσκουρίδη της Βιέννης, *Der Wiener Dioskurides, Codex medicus Graecus 1 der Österreichischen Nationalbibliothek*, φ.3 ν.

Εικονίζονται οι επτά ιατροί, από πάνω αριστερά και δεξιόστροφα: Κρατεύας, Γαληνός, Διοσκουρίδης, Νίκανδρος, Ρούφος, Ανδρέας, Απολλώνιος.

ISBN: 978-960-466-241-8

Τυπώθηκε στο ΕΚΠΑ
Σταδίου 5, 105 62 Αθήνα
Τηλ. : 210 368 9374-5, 210 368 9391, 210 368 9388